

વિચારસરણિ.....

‘માનવતાનું મીઠું જગત’ એ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં માનવતાના પાયાની વાત કરી ગયા. આ બીજા ભાગમાં પણ પાયાની વાતનો વિસ્તાર અને ઊંડાણ ચચાક્રમે આપવા ધારેલ છે. એને અંગે, સમગ્ર વિચારસરણિ નીચે મુજબ છે.

જીવનમાં જેમ જેમ માનવતાનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ માનવની વિચારશક્તિ સર્વતોમુખ અને ઉદાર બને છે. એટલે કે એવો માનવી, જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં વિચારદષ્ટિથી દેખતો થઈ જાય છે, અવગાહન કરતો થઈ જાય છે. પછી તેની સમજશક્તિનું કેન્દ્ર માત્ર પોતા પૂરતું જ નથી રહેતું, પરંતુ કુટુંબ સમાજ, ગ્રામ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ સુધી તે પોતાની સમજશક્તિનો વિસ્તાર કરે છે. આ થઈ સમજશક્તિ અથવા વિવેકબુદ્ધિની વાત.

પરંતુ સમજશક્તિ એ કંઈ સંપૂર્ણ માનવતા નથી. સમજશક્તિ તો એક જાતની દષ્ટિ છે. એ દષ્ટિથી માનવ, જગતને યોગ્ય રીતે જોઈ શકે છે એટલું જ માત્ર. એ તો માનવતાનું પહેલું પગલું. દષ્ટિથી જગત જેવા પ્રકારે દેખાય તેવા પ્રકારે તેને જીવનમાં ધારણ કરવા માટે નિષ્ઠા—શ્રદ્ધા જોઈએ. નિષ્ઠા એટલે વિચારદષ્ટિથી જે સમજાયું, તેને તે જ સ્વયં હૃદયપૂર્વક શરીરારતું—શ્રદ્ધતું. માનવતાના વિકાસનું આ બીજું પગલું છે. જેના જીવનમાં એવી નિષ્ઠા દૈનિક થઈ

હોય તે માનવી, કર્તાવ્યનાં ક્ષેત્રમાં મનથી, બુદ્ધિથી, વચનથી અને કર્મથી પોતાની જાતને વિસ્તારવા—પહોળી કરવા—મથે છે. પરિણામે પ્રત્યાધાતી બળા સામે ટક્કર ઝીલવા માટે તેને ઐહિક સુખ-સગવડનો ભોગ આપવા પણ તૈયાર રહેવું પડે છે. એ જૂમિકાનાં દૃષ્ટાન્તો પણ આ વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલ છે.

માણસ વિચારશીલ હોય—નિઝ્લીયાની સ્ફુરણાને વેગ આપતા આપતા નિબ્ધાસંપન્ન પણ અને પરંતુ તેમ છતાંય સંપૂર્ણ માનવ બનવા માટે તેણે એક ત્રીજું અને વિરાટ પગલું ભરવાનું હોય છે. એ પગલાનું નામ છે રમણતા—તત્પગયણતા. રમણતા એટલે જગત જેવું દેખાયુ હોય અને પરિણામે જે નિબ્ધા ઊપજી હોય તેટલા પ્રમાણમાં મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને દેહથી તે વસ્તુમાં જીવવું, એટલે કે તેવા જગતને અનુભવથી માણવું. આ ત્રીજા પગલાનો પ્રભાવ જ એવો અધૌકિક છે કે તે માનવને ‘લામન’માંથી વિરાટ બનાવી દે છે. સામાન્યમાંથી અસામાન્ય બનાવી દે છે. એટલું જ નહિ પણ એક સમ્રાટ જેવો સ્વતંત્ર બનાવી દે છે. માનવતાના વિકાસની આ પગકાદ છે. આ ત્રણ પગલાને અનુક્રમે (૧) કર્તાવ્યબુદ્ધિ, (૨) કર્તાવ્યનિબ્ધા, અને, (૩) કર્તાવ્યપરાયણતા નામ આપીએ તો તે સુચેત્ર ગણાશે.

માનવજીવનવિકાસની જે જૂમિકાએ આર્થશાસ્ત્રકારોએ સમજાવી છે: પહેલી મનુષ્યત્વની અને બીજી આર્થત્વની. પ્રથમ જૂમિકાના વિકાસનો, વ્યવહારુ જીવનમાં આપણે ઉપર મુજબ ત્રણ પગલાનો નામ સહિત ઉદ્દેશ કર્યો. ત્યારબાદ આર્થત્વની જૂમિકામાં જ્યારે માનવજીવન પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જૈન-તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં એ ત્રણ પદોનું સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર રૂપે પરિણમન ચાલુ છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ મોક્ષમાર્ગનું વિધાન કરતા કહ્યું છે:—

‘સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ ।
(તત્ત્વાર્થશુત્ર)

વળી ખીજ સૂત્રકારે મોક્ષમાર્ગનો સંક્ષેપ કરતાં કહ્યું છે કે:

“ જ્ઞાનક્રિયામ્યામ્ મોક્ષઃ । ”

ટૂંકમાં, ‘માનવતાનું મીઠું જગત’ એ પુત્રકના પહેલા ભાગમાં તેમજ આ ખીજ ભાગમાં મુખ્યત્વે મનુષ્યત્વનો જ વિષય ચર્ચાઓ છે. હવે પછી આર્યત્વનો તાત્ત્વિક વિકાસ અને તેનું સુરેખ ચિત્ર આપવાનો વિચાર છે. એ બિધ્વલ્લગ્નિકામાં વિહરતા આર્યપુરુષોનો આદિસંકલ્પ નીચે મુજબ હોય છે.—

કર્તવ્યમેષ કર્તવ્યં, પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ ।

અકર્તવ્ય નિષ કર્તવ્ય, પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ ॥

અર્થાત્—પ્રાણનો, જીવનનો ભોગ આપીને પણ જે કંઈ કર્તવ્ય હોય તે અવશ્યે આદરવું જ જોઈએ, અને જે અકર્તવ્ય સમન્વય તેના જીવનના ભોગે પણ આદર ન કરવો.

૨

હવે પ્રદાશન સબધી બે બોલ કહ્યું:

પહેલા ભાગનું તેમજ આ ખીજ ભાગનું સંપાદનકાર્ય સત-બાલજીએ સદર્પ સ્વીકાર્યું છે. તેનો અને તેના અનુરાગી મહાળનો પૂર્ણ સહકાર જરૂર નોધપાત્ર છે. વિરોધમાં ભાઈ ઉત્તમલાલે (અચુ-ભાઈ જો) બધા લખાણની પ્રેસકોપી કરવામાં જે શ્રમ લીધો છે, જે શાળજી અને મમતા દર્શાવી છે, તેના પરિણામે જ આ ખીજ ભાગ પણ આટલી ટૂંકી મુદતમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યો છે.

ૐ શાન્તિ !!!

નેરાવરનગર

સંપાદકીય

‘માનવતાનું મીઠું’ જન્મ ‘નો પ્રથમ ભાગ બહાર પડ્યા બાદ જે આવકાર પામ્યો છે તે જોતાં આ બીજો ભાગ પણ આવકાર પામશે એ આશા અસ્થાને નહિ ગણાય.

વાચક જાણી શકશે કે આ ‘માનવતાનું મીઠું’ જન્મ ‘નો બીજો ભાગ માનવતા અંગેનાં જ પ્રવચનોની સાંકળરૂપે હોવાથી તેને પ્રથમ ખડનો બીજા ભાગ તરીકે શ્રુતવામાં આવ્યો છે. વિષયના વર્ગીકરણ પ્રમાણે આનું નામ ‘માનવતાના કર્તવ્યપાઠો’ રખાયું છે. આની પછીની શ્રુતિકાંડરૂપે ‘જીવનનું રહસ્ય’ એ પુસ્તક તો હવે પછી પ્રગટ કરવાની ધારણા છે. આ બહાર પડતો બીજો ભાગ પણ ‘વિશ્વવાસવ્ય’ના વાચકોને આ વર્ષની ભેટ આપવાનું વિચાર્યું છે.

કર્તવ્યપાઠોમાંનાં પ્રવચનો ખુદ જ એવાં છે કે જેને પ્રસ્તાવનાની ભાગ્યે જરૂર હોય. ‘માનવતાનું મીઠું’ જન્મ ‘ના પહેલા ભાગમાં જે કહેવાનું હતું, તે કરતાં આ ભાગમાં વધુ કહેવા જેવું હોય તો તે એટલું કે, આ ભાગ પ્રથમ ભાગનો પૂરક છે.

માનવી એ સામાજિક પ્રાણી છે. કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર એ બધાનું એ અંગ છે. એને જેમ પોતાની આંતરિક વિશુદ્ધિની સાધના કરવાની હોય છે, તેમ પોતાના કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર આદિ તરફ

પણ પોતાની ફરજ બજાવવાનો હોય છે જ. જે લોકો એમ માને છે કે આપણે આપણું કલ્યાણ કરી લઈએ એટલે પત્યું, એ માન્યતાને આ પુસ્તક પડકાર આપે છે. એ કહે છે: આપણું કલ્યાણ એટલે આપણા આ સાત વેંતના શરીરનું નહિ પણ એ શરીરમાં પેઠેલા અનંતનું કલ્યાણ કરવું હોય તો પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રને પણ અનંતતાવાળું (વિશાળ) બનાવવું જ પડશે. નહિ તો આત્મકલ્યાણને નામે જાણ્યે અજાણ્યે પણ મનુષ્ય ક્યાં તો ખોટા આત્મસંતોષ અનુભવીને સર્તપુરુષાર્થહીન બનવાનો અથવા તો સ્વાર્થમાં મૂઢ બની પતન વહોરી ખેસવાનો. આ બધું આ ભાગમાં દાખલાદલીલો સાથે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

પરમપૂજ્ય ગુરુદેવની વ્યાખ્યાનશૈલીએ માનવતાના વિષય પર એવું પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે કે જે રસની જમાવટ એમના મુખેથી પ્રવચન સાંભળનારને થાય છે, તે રસમય જમાવટ સંપાદનમાં જળવાઈ રહે એવી ઇચ્છાથી પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉપરાંત પરમપૂજ્ય ગુરુદેવની નજર પણ આ બધાં પ્રવચનો પર ફરી ગઈ છે. એમ છતાં રસક્ષતિ જણાય તો એ મારી જ ગણુપ છે. આશા છે, વાચકો એને ચક્રાવી લેશે.

રાજકોટ, તા. ૧૦-૮-૪૮

‘સંતબાલ’

અનુક્રમ

વિષય	પાનું
૧૭ કૌટુંબિક કર્તવ્ય	૧
૧૮ નિષ્પત્તિ	૨૨
૧૯ સમાજધર્મ : સંગઠન	૪૭
૨૦ ક્ષાત્રધર્મ : (રાજધર્મ)	૫૬
૨૧ ગૃહધર્મ-૧	૭૬
૨૨ ગૃહધર્મ-૨	૮૨
૨૩ યુગધર્મ	૯૬
૨૪ સેવાનો રાત્ત	૧૧૦
૨૫ મંસારમા ગ્રંથ	૧૪૫
૨૬ જન્મશીર્ષીનું રહસ્ય	૧૫૧

માનવતાનું
મીઠું જગત
(ભાગ-બીજો)

કૌટુંબિક કર્તવ્ય

[પ્રવચન સત્તરમું]

વહાલાંઓ,

વિચાર અને વીરતા એ માનવતાનાં બે અંગો વિશે ખૂબ કહેવાઈ ગયું. મરમૃતિ અને કમઠ તથા પ્રદેશી એ બે ચરિત્ર દ્વારા શક્તિના દુરુપયોગનું અને સદુપયોગનું પરિણામ પણ સ્પષ્ટ થયું. હવે તમેને અંગત રીતે મનથી એ પ્રશ્ન ઉઠશે કે હવે અમારે વિચાર અને વીરતાનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો ?

એના સમાધાન માટે હવે હું એ મુદ્દા પર જઈ છું.

માનવી જ્યારથી જન્મે ત્યારથી એનાં બૌદ્ધિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારનાં બળનો લાભ લે એની પોતાની જાતને બાદ કરીએ તો કુટુંબને મળે છે. માનવી જાત જંગલી દશામાં હતી ત્યારે પણ એને કુટુંબવ્યવસ્થા હતી જ; પ્રાણીમાત્રને કૌટુંબિક કર્તવ્યસેના હોય છે. આ રીતે ‘મૂઠ સ્વાર્થત્યાગ’ એ જ બે ધર્મની વ્યાખ્યા લઈએ તો મનુષ્યના વિકાસનું પ્રથમ પગલું કુટુંબ અર્થે ‘મૂઠ સ્વાર્થત્યાગ’નું છે. વિશ્વવ્યાપકતા સુધી બે ધર્મની વ્યાખ્યા લખાવીએ તો પ્રથમ પોતાના દેહની સંકીર્ણતામાંથી નીકળી ગે કુટુંબ જોટસો વ્યાપક બને છે. અને એ વર્તુલ પણ વધી વધી આ કૌટુંબિક કર્તવ્યની પૂર્ણતાએ

તો મનુષ્ય ત્યારે જ પહેંચે છે, કે ત્યારે એ જગત જેટલો બાધક અને હિંદર બને છે. હિંદાર ચરિતાનાં તુ ઘસુર્ધવ કુટુંબકમ્ । એ ભૂમિકાએ ન પહેંચે ત્યાં લગી એનાં કુટુંબ કર્તવ્ય અપૂર્ણ હોઈ કર્તવ્ય બળવવામાં કોઈ ને કોઈ દોષ એવો રહેવાનો કે જે દ્વારા એ પોતાના આત્માને અને વિશ્વને બાધક થઈ પડે. એટલે આજે હું તમારી સામે એવો કૌટુંબિક આદર્શ ખડો કરવા માગું છું, કે જે આદર્શ સામે રાખી તમે કૌટુંબિક કર્તવ્યોને વફાદાર રહી શકો અને છતાં ય આત્મહિત અને વિશ્વહિતને બાંધ ન આવે.

એ તો ખરું જ છે કે એવો આદર્શ નિરંતર સામે રાખીને કૌટુંબિક કર્તવ્યોની વફાદારી બળવવામાં તમારે વિચાર અને વીરતાની સાથે ખીજી પણ ઘણી વસ્તુઓની જરૂર પડશે. પણ એ વિશે હું કમે કમે કહીશ. અત્યારે તો આટલું સૂચનમાત્ર કરી આજે હહેવાન બાબત પર આવું છું.

રામાયણ

તમે સહુએ રામાયણનું નામ તો સાંભળ્યું છે. વાઙ્મીકિંજ્ઞ એના નૂળ કર્તા હતા. એમનું ચરિત્ર કેટલું હિંદત્ત છે, એ તો એ ગ્રન્થની સેલી જ કહી આપે છે. રામાયણની મહત્તા એ આઘકવિની બાપ કે વર્ણન શક્તિમાં જ નથી. એમણે રેડેલાં હૃદયમાં છે. ગોસ્વામી વૃલસીદાસજીએ પણ એને દેશી બાવામાં હિતારીને અવધિ કરી છે. વૃલસીદાસજીનું પૂર્વજીવન પણ સુરદાસને લગભગ મળતું હતું. પોતાની સ્ત્રીથી એક રાત્રિ જ વેગળા પડવાનો અવસર એને અસલ થઈ પડ્યો હતો. અર્ધી રાત્રે જાગ્યો. યમુના નદીને પેલે પાર દૂર એક ગામડામાં એનું 'સાસરું' હતું. સ્ત્રી ત્યાં હતાં. ક્રમાતુર વૃલસીએ મેઘલી રાતે ત્યાં જવા હામ ભીડી, અને જાનને જોખમે યમુનાને વટાવી એ ત્યાં પહોંચ્યો. જેમ સુરદાસને આવી જ પલ્લોમાં ચિતામણીએ જે વચન સંભળાવ્યું, તે જ વચન વૃલસીને એમનાં પત્નીએ સંભળાવ્યું.

‘અહા ! આ હાડ, માંસ ને ચામડાથી મટેલા શરીરના જુગુપ્સાપાત્ર રૂપ કરતાં શ્યામસુંદર હરિનું સૌન્દર્ય કેટલું ચડિયાતું છે ! એની ખાતર આંટલો ભોગ અપાય તો બેડો પાર ન થાય !’ એમ કહી એમણે બેડો શ્વાસ ખેંચ્યો ને મૂક્યો. એ હૈયાના એક એક શબ્દે તુલસીનો આત્મા જાગી ઊઠ્યો. સ્ત્રીના ઉદ્બોધનથી જે સ્ત્રીકામાતુર તુલસી હતી, એ જ પ્રભુપ્રેમાતુર તુલસી બન્યા. જે રામાના દત્તા, તે રામના બન્યા. કાવ્યમાં એનું લક્ષિતમીનું હૈયું આબેહૂબ તરવરે છે.

દુલ્હન પ્રસંગ

રામાયણનો આરંભ પણ કરુણતાથી જ થયો છે. દશરથ રાજા એકલા અયોધ્યા બહાર શિકારની શોધમાં અટવીમાં ફરે છે. એમાં ધરડાં માળાપની કાવડ કધે ચઢાવી ફરવનાર શ્રવણ ઠેઠ કાવેરી જતાં રસ્તામાં તૃષાતુર યથેલાં માળાપ માટે પાણી લાવવા તળાવકંઠે મયો છે. જેવું તુંબીપાત્ર બોળ્યું તેવો જ અવાજ થયો. દશરથે કાઠ વિકાળ પશુ ધારી નિશાન તાક્યું અને બરાબર માથે વાગતાં જ ‘પિતા, માતા !’ કહેતો શ્રવણ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. પછી તો દશરથ દોડી આવ્યો. તેની હકીકત સાંભળી ઘણું આશ્વાસન આપ્યું. ‘શ્રવણ ! તું નિશ્ચિંત થતે. હું તારાં ધરડાં માળાપની સેવા કરીશ !’ શ્રવણ ગતગ્રાણ થયો ત્યારે દશરથે તેનાં ધરડાં માળાપ પાસે પાણી લાવી મૂક્યું. પણ એ પીએ શાનાં ?

‘શ્રવણ ! બેટા શ્રવણ ! કેમ બોલતો નથી ? શું રિસાયો છે. બેટા ?’

અહો, કેવું એ મીઠું વાત્સલ્ય ! શ્રવણ જ એમની આંખ, શ્રવણ જ એમનો ગ્રાણ હતો.

દશરથે, હું બોલીશ તો પાણી નહિ પીએ, એમ સમજી મૌન રહી પ્રયત્ન કર્યો. મેવામાં અને કરગરવામાં મજા ન રાખી. અહીં

વાંમીટિજ કર્મથોગનું તત્વજ્ઞાન આલેખીને પ્રમાન કરે છે છેવટ દશગ્રંથ એ વૃદ્ધો પામે ખૂબ નમ્રભાવે થયેલ જૂલ જાણાવે કે, અને તે અવલુના મૃત્યુની વાત સામગ્રતા બન્ને વૃદ્ધો દર્શી મકે તે

‘જે જેની ચીજ પડાવી લે છે, તેને તેવી જ ચીજ મદામહેનતે આપીને કુદગત પડારી લે છે’ એ વૃદ્ધોના શાપે મરેા કે કર્મની સ્વજાતાએ કહેા, પણ દશગ્રંથ અને ગમનો વિગ્દ થયો જ થયો અને તે કેવી દશામા કે કેકેથી અને મથરા એ તો માત્ર નિમિત્ત હતા

રામચદ્રજીના અદ્ભુત જીવનની ખરી આગ ભક્યા અદીધી સર થાય છે. ગમનો વનવિહાર, નાવડિયા ઉપરનો પ્રેમપ્રવાહ, તમરીના ખોગમાં મિમિત થયેલી જામિતો ઉપયોગ અને અદ્ભુત વાત્સલ્ય, અહમ્વાનો ઉદ્ધાર, હનુમાન અને સુગ્રીવ જેવાને મળનાનો મોગ, ભક્ત જટાધૂની સ્વયં કરેલી સેવા, એવી એવી રામાયણની અનેક ઘટનાઓ જુદા જુદા પ્રકારની કઈ ને કઈ ગૂઢ-ધાર્મ્યમીને અનુકરણ કરવા જેવી સામગ્રી આપે છે રામાયણ કર્તૃવ્યધર્મની ગૂંથણીનો અજેડ મય છે પણ જી એની વિવિધ અર્થ પ્રમેયોચિત નથી, એટલે માત્ર કૌટુંબિક કર્તવ્યો બતાવતી દર્શાવી બાજુ જ લઈ છુ

પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ રામાયણના મુખ્ય પાત્ર રામ પર ખ્યાન દેનાય છે એમ તરફ ગાંધારોહણની દળ ના ભરેલી તૈયારી, એકેએક પ્રજાજનના ઉદયમાં ગમતા રામનો આ પ્રમેય અયોધ્યાના ઇતિહાસમાં વીગ્દ હતો ખીજ તરફ સ્વપ્નેય નદિ મેળેનો એવો મોર અન્ય વાસ પ્રજામાં ગમ દર્શનઅર્થે પિતાજીની નડક આપ્યા, તે વખતે દશગ્રંથ બોલી સહે તેવી ગિયતિમાં ન હતા ત્યાર પૂજારાને આગ્રહ બોલા રામને દેખી માતા કેકેરી બોલી ગયા, ‘બેટા! તારા આમ બની ર’ એમ બનેલી ઘટના અશરય હતી દીધી વચ્ચે વચ્ચે માર્ગ માર્ગ વાર દેકેથીની જીમ અચમની હતી ખરી!

પિતૃભક્તિ

પણ વીર રામ તો સાંભળતાં જ બોલી બેઠ્યા, ‘બસ ! એટલી જ વાત ? અને તેમાં પિતાજીને મૂર્છા આવી ?’ પિતાજી પાસે જઈ એણે ધીરથી આટલા શબ્દો હળવેથી અસ્ખલિત ઉચ્ચાર્યા : ‘અહો ! પિતાજીના વચનપાલનની આ ઘડી મારા જીવન માટે કેવી અપૂર્વ છે ! હું કેટલો ધન્ય છું ! ભરત તો મારો (એક પિતાનો પુત્ર) બાઈ, અને તે પણ લઘુ અને લાડકો. તે ગાદીએ બેસે એ કેટલું આદાદ-જનક છે !’ પિતાના અંતરને તત્કાળ આ શબ્દોથી કળ વળી. ગમની કેવી ઉચ્ચ કોટીની પિતૃભક્તિ. રામે મનમાં જરાય કચવાટ આપ્યા સિવાય એ જ પળે દુઃખદ વનવિહાર કબૂલી લીધો.

આટલો આકરો ત્યાગ પિતાજીના અપાયેલા વચનની ખાતર, સ્વીકારનાર, એવો આકરો પુત્રધર્મે બળવનારે રામનો જોટો કયાં મળશે ?

કયાં રાત્યારોહણ અને કયાં દાંડકાગણનિવાસ. આજે પણ વિચારતાં કેાની આંખ બીની થયા વિના રહેશે ? વિચારનારને આટલું થાય ત્યારે અતુલવનારને શું ન થાય ? પરંતુ રામના મોં પર તો એનું એ હાસ્ય નીકળતું હતું. રાજગાદી અને વનવાસ બન્ને સ્થિતિ એને સમાન હતી. જે પિતાનું વાત્સલ્ય રાત્યારોહણ જોવા મળતું હતું, એ જ પિતાનું અપાયેલ વચન પાળતું એ રામને સ્વધર્મ સમજતો હતો. એ પળે રામને માટે બીજા ધર્મોં પર હતા !

અપરધર્મોં દેખાવમાં ભારે સુંદર હતા. પ્રજાનું રક્ષણ એ કંઈ એકો મહાન ધર્મ છે ? જો એની આટલી જિંચી ભૂમિકા ન હોત તો એની ભુદ્ધિ એને જરૂર ઠગવા પ્રયત્ન કરત, કે શું એક કેકેથી માતાના અવિવેકી વિચારને હું અનુસરું ? પિતા પોતે પણ હું વન જઈ તેમાં પ્રુશી નથી. નગરજનો એવાત સાંભળીને જ કંપી બેડશે. માતા સુમિત્રા અને કૌસલ્યાને કેટલું દુઃખ થશે ? અને બિચારી સીતાનું શું ?

પરંતુ એનું હૃદય જગત હતું એટલે સ્વધર્મ શોધી દાખ્યો. અને એની વફાદારી માટે તત્પર બન્યા. એણે જોયું કે સ્વધર્મની બજવાણીમાં જે ધર્મો આડા આવે તે ગમે એવા સુંદર હોય તોય નકામા છે. એ જો ગમે તો એમ માનવું રહ્યું કે હૃદયમાં જીડે જીડે પણ તુટી હોવી જોઈએ. આવા જ્ઞાનપૂર્વક એણે પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી પોતાની મેળે જ આ રીતે સમાધાન કર્યું : ‘એ દેશી માતાએ આવે ટાણે જ આ વચન ન માગ્યું હોત તો भारी જન ક્યાં છે, એનો મને ખ્યાલ જ કેમ આવત ? પિતાને भारी વિરહ થશે — અસહ્ય થશે, એ ખરું. પણ આખરે સ્નાત્ર તે મશ્વિ છે. એટલે શિર આટે વચનપાલન, એ સ્નાત્રધર્મનો ખ્યાલ એમને નવજીવન બક્ષશે. માતાઓને પણ આ પ્રસંગ કાળ જતાં સતોષપ્રદ નીવડશે. અને રીતા તો શ્રવણ વેદેહી છે. વીરાંજનાને બીજું પ્રિય શું હોય ? અને પ્રજાનું રક્ષણ તો જેમ રામ કરશે તેમ જરત પણ કરશે. એવ પિતાશ્ર દસરથનું જ રાજબીજ છે.’

અંતરનો નિર્ણય કરી તે સહુ પાસે હેઠલી વિદાય માગવા નીકળ્યા. વસંતી વિદાય વેળા પિતા પાસે આવે ત્યાં તો દેશીના આ મેળાએ માગેલા આ વચને એમને ભારે આઘાત ઉપજાવ્યો. રામ પિતાના વચન ખાતર આટલો ભોગ આપશે કે કેમ, એ સદેહ એમને ન હતો. પણ આ મંજળ પ્રસંગે આવી દોર માગણી દેશી જેવી પતિપરાયણાએ કેમ મૂકી ? એ મૂંઝવણે જ એમને બેચેન બનાવી મૂક્યા હતા. રામના વિરહની કંપના એમને અસહ્ય બની હતી. એક તરફ દસરથની આ દયા હતી અને ત્યાં હાજર રહેલાં દેશી મા-રાજમાતા યવાનાં સ્વપ્નાંમાં રાયતાં દતાં. એના મોં પર મીઠું સ્મિત ફરકતું હતું.

રામની અહીં હાજરી ન હોય તો જ જરત નિરાશુલ્કનાએ સ્વનંત્ર રાજ કરી શકે એવી હાથનાથી જ દેશીએ રામનો ચીદર્શનો વનવાસ માગ્યો હતો. શું એને મદારાજ દસરથ પર ઓછા

પ્રેમ હતો ? ના. ત્યારે શુ રામ પ્રત્યે વત્સલતા નહોતી ? ના. ત્યારે માનવતાનાં એક સામટાં બધા લક્ષણોનો નાશ એકઠોક કેમ થયો ? એનું કારણ, કામના.

‘મારો પુત્ર ભરત ગાદીએ બેઠે તો જ ખરી રાજમાતા હો જણાઉં, અને ભરત ગાદી પર ત્યારે જ આવી શકે કે ત્યારે રામ અહીં હાજર ન હોય’ આ કામનાએ કૈંકીની ઠેક આ દશા પર મૂકી દીધી. રણુમધ્યે કૈંકીએ દ્વારથ મહાગજની જે અનુપમ સેવા કરેલી તે બદલ એમણે જે વચન આપેલાં એ જ જે વચન એમણે આ તકે માગ્યાં. (૧) ચૌદ વરસ માટે રામ વનવાસ કરે, અને (૨) ચૌદ વરસ લગી ભરત રાજ કરે

પતિપ્રેમ

રામ અયોધ્યા છોડ્યા તૈયાગ થયા જૈશ્યાણ્યએ પણ રડતા હૃદયે વિદાય આપી. ત્યારે રામે સીતાને ઉદેશીને કહ્યું, ‘દેવી ! તારી મનોન્યયા હું જાણું છું અયોધ્યામા ગૃહીશ ત્યાં લગી તને દામ્પત્ય સંભારણા અકળાવી મૂંશે. થોડા દિવસ વીત્યા પછી માતાજી પ્રસન્નતાથી ગળ આપે તો તું તારે પિયર જજે. ત્યા તારી બાળસહચરીઓના વિનોદમા અને માબાપની મીઠી વત્સલતામા દિવસો ઝટ વીતી જશે. મારી લગીરે ચિંતા ન કરીશ સાસુજીને તો તે મા બનાવી દીધા છે તેની મેવા તો તને પ્રાણપ્રિય છે. એટલે તેમને છોડીને પિયર જશુ તને નહિ ગમે એ હું જાણું છું. પણ તારા દુઃખનો ભાર હળવો કરવા આ માર્ગ મતાવું છું’

‘નાય ! પ્રાણ ગયા પછી કાયા ટકે ખરી ?’ સીતાનું એક જ વચન રામને બસ હતું સીતાનો એકેએક રોમ ગમ પાછળ જવા તલસતો હતો પતિના સુખે સુખી, પતિના દુખે દુઃખી; એમ એનો અવધર્મ એના જિલ્લે પ્રેરતો હતો. પણ કૌતવ્યાએ કહ્યું, ‘બેટા ! તે કદી કશું મોં જોશુ નથી કર્યાં અયોધ્યા અને કર્યાં અરણ્ય ? અને રામ અને તું બન્ને જશો તો હું કેમ રહી શકીશ ?’

‘માતાજી ! આપ હેતથી આગિય આપો. આપની આશિય અમોને બધું બળ આપજો. આપને અમારો વિયોગ સાલે સોના કરતાં અમોને આપની ચગ્ગુસેવાનો વિયોગ બહુ સાલે છે. માતાજી ! આપે જ અમોને સીખવ્યુ છે, કે નિયતકર્મ આગળ ખીજું બધું ગોણું છે’

કૌશલ્યાજીએ સીતાજીને માથે મીઠો હાથ ફેરવી ‘મેટા ! આખંડ સૌભાગ્યવતી રહો,’ એમ કહી આશિય આપી પોતાના પુત્રને સીતાને સાચવવાની મધુર શિખામણ આપી

કેવું પ નીરત્ન !

ગીતાજીએ સાસુજીનો સ્નેહ જાણ્યો, આશીર્વાદ મેળવ્યા અને પતિભક્તિ પણ સિદ્ધ કરી. હૃદયથી લાગેલી સ્વધર્મની ભગની પરધર્મોની લાબચમ્પા ફાટાની નથી તેમ પરધર્મોને હણતી પણ નથી. સ્વધર્મ જળવાતાં આખરે બધા ધર્મો બરાબર જળવાય છે. અને જો એ સુકાય, તો ખીજા ધર્મોને તગ્ત કળાય કે ન કળાય પણ આખરે હાનિ પડે એ જ છે. દઈ વેળાએ કયો સ્વધર્મ તે ગીતા અને ગમના પ્રમંગો પગથી તમે લેઈ લીધું.

આ ચિત્ર પાઠ્ય ગમતો ભગીરથ ત્યાગ, અખૂટ મગતા, જન્મશત વીરતા અને ટેકપાવનનો ઉત્કટ આગ્રહ તો ઠે જ, પણ આ પહે સૌથી ચડી જાત તેડી છે એમની પિતૃભક્તિ. એક પિતાના નાનકડા વચન ખાતર આટલું બધું ? એમ તમોને લાગશે ખરું પણ ગમે વૈભવવૃત્તિ ગમીને લાગે એટલા સગવાળા માદમાજી ન ગણ્યાં. એણે તો ‘સ્વધર્મે નિચને શ્રેયઃ પરધર્મેઈ અયાયહ’ એ જ જીવનચાલની પચદગી કરી. કયાં અયોધ્યાના ગાંડોભવ અને વિશાસ અને દયાં એક એક જૂસોઈ હિતગીને વફવત પહેડી વનવાટે વિહરવા સત્તજ થઈવા રામ ! રેનેડીગનો અને પ્રમગ્ગનાના આશુથી ભોમઈ

મયા ને બોલ્યા— .

યશ્ચિન્તિતં તદિદં દુરતરપ્રયાતિ ।

યસ્યેતસા ન ગણિતં તદિદામ્યુપૈતિ ॥

પ્રાતર્મંથામિ વસુધાધિપ ચક્રવર્તી ।

સોઽહં વ્રજામિ વિપિને જટિલ તપસ્વી ॥

બન્ધુપ્રેમ

લક્ષ્મણને જસદે ખમર પડી કે બન્ધુ ગમચડા વનમાં તપ
કે ત્યારે વ્યગ્રાવ સુખની મીઠી હૃદ ડોડી જમનની નટાળી ભૂમિ
પર પગ માડના ને ગમની પાછળ જવા તે આવડુ મને છે, અંશે વાગનો
જ દોડે છે માતૃચક્ષુ તરફ માતૃઆરા તો તે સમયે પ્રાણ બચાવી
માતાઓ પણ માતા જેની જ હતી તેમનામા વાતસલ્ય હતું રનેહ
હતો, બધું હતું પણ તે મેનના ન હતા વર્તનનું તેમને પગે પગે
સ્મરણ રહેતું .

આદર્શ માતાનું દૃષ્ટ

પોતાના પુત્રના વડીલ બન્ધુ પ્રત્યેના આના મેલ-પ્રેમને
જોતા જ માતાનું હૃદ હર્ષિત થયું, ને સુનિવાદેનીએ કૃત્ય 'મેટા' ।
માતાને માટે પુનરિયોગ જેવું બીજું કંઈ કપરું મ્દ નથી પરંતુ
તારી આ ભાવના, તારા આ ઉત્કર્ષ આજે મને સતત ચેતનાઓ
મુગ્ધાવે છે મેટા' ખુનીથી જ તને મારી આશિષ છે'

તેવા એ લગ્ય શબ્દો ' હર્ષાશ્રુથી નવડ વતા એમણે આગળ
ચલા યુ 'મેટા' । રામ દશરથ ત્રિવિધ હવે તુ રામને બન્ધુજન લેખીશ
પણ દશરથતુલ્ય એને કે વિના લેખજો આ ત્રિવિધ જાતકાત્મજામ
અને જનપુત્રી જનબીજને માગ જેની મોને કે માતાગ્ધ સમજો
તથા અયોદ્યા સમર્થો વિદ્ધિ । અમીને અયોધ્યા નગરી
મમજીને રહેજો એને કે હવે જ્યાં રામ ત્યાં જ તારું બધું મ્દ પી
લેજો અહીં તું જો યાદ આન્યુ તો સમજજો કે ત્યાંનો ધર્મ ચૂક્યો
ગચ્છે તાત યથા સુખમ્ બસ હવે બાપ । સુખેથી જા' .

ફેવી એ અપૂર્વ સિખામણ ! બ્રાતા આદર્શ ન હોય તો ? એ સુમિત્રાને દેશમેજ બીજી પુત્રમોહમુખ માતા હોય તો ? એને આની પગે કદી વધર્મ ન મૂકે એ તો ત્યાં એમ કહીને ઊભી ગઢે, 'રાગ જાય છે તે તો પિતાના વચન ખાતર જાય છે. સીતા જાય છે તે પોતાના પતિ ખાતર જાય છે. પણ તારે જવાનું શું કામ છે ? તારા જવા વિના ક્યાં રામનું અટકી પડ્યું છે, તે ઘર બાળીને તીરથ કરવા આવ્યો ? મડિા ક્યાંની ?'

પર-તુ આ તો સુમિત્રા હતી, આદર્શ માતા હતી, લક્ષમણ જેવા રત્નની પ્રસન્ના રત્નકુંબધારિણી દેવી હતી. આ પરધી તમોને એ જાણવાનું મળશે કે માતાનો પુત્ર પ્રત્યે અને પુત્રનો માતા પ્રત્યે કેવો પ્રેમ હોઈ શકે. કર્તવ્યધર્મ જગતવાના સમયે સુકાવે નહિ પણ પ્રેમજ્વાળા પાય તે જ આદર્શ માતૃપ્રેમ.

કર્તવ્યધર્મને નેવે મૂકી દે, નિયત દરજ્જે બુલાવી દે, તેને પ્રેમ કહેવો એ મહા બૂત છે. એને મોહ, ગમ, કે બદ્ધબદ્ધ તો લખી લાગણી નહીં શકાય પણ પ્રેમ તો નહિ જ.

લક્ષમણજી વન જવાનાં વસ્ત્રો સજી જ્યાં પોતાની પત્ની ઊર્મિલા પામે આવે છે, ત્યારે સતી ઊર્મિલા એમની રાક્ષ જેઈ ઊભી છે સ્વામીનો વનવેશ દેખી સતીને ભારે આઘાત થાય છે. ગોકુલમંડળ પત્નીને પતિ કહે છે, 'વહાલી ! તે સાંભળ્યું હતું, પિતાજીના વચન ખાતર રામ સીતાજીસહ વનવાસ જાય છે. એટલે તેમની સેવામાં જવાનું મારું કર્તવ્ય અને પોત્તરી ગયું છે માતાજીની રજા મેળવી છે, અને તારી રજા લેવા આવ્યો છું.'

વજ્રપાત જેવા આ સમાચાર સાંભળી ઊર્મિલા ભારે શોકાતુર બની ગઈ સ્તબ્ધચિત્ત યઈ જડવત્ બની અશ્રુપૂર્ણ નયને કંપી ઊઠી લક્ષમણજી કહે, 'ત્રિપે િ અપરાધ વિના તને એટલી જવાથી તારા અભિવાજ-અનેક મનોરથો આજે સંકેવાઈ જાય છે. અને તેથી તને કેટલું કષ્ટ થાય તે હું બરાબર સમજું છું પણ વડીલ ભાઈ વનમા

વસે ને હું મહેલમાં મહાયું એ મારાથી કાઈ રીતે બની શકે તેવું નથી. મનોમંથનને અતે તારા ને મારા સુખવૈભવના ભોગે પણ કર્તવ્ય બનવવું એ દષ્ટ લાગે છે. તું શાણી સંસ્કારી અને ઉદારદિશ છે. એટલે તારી પાસે એ આશા રાખું છું.’

‘પ્રાણનાથ ! આપનું કર્તવ્ય એ મારું કર્તવ્ય છે. મારા સ્વાર્થને અર્થે આપનો બંધુધર્મ સુકાવી આડખીલી નાખવી એ મારા માટે યોગ્ય નથી. આ સમયે મારી વિરહવેદનાની વાત વિસ્તારી આપના કાર્યમાં વિઘ્ન નહિ નાખું. આપ સુખેથી પધારો, અને વડીલ બંધુની અને સતી જનકીજીની યથોચિત મેવા કરો.’

‘ધન્ય દેવી ! તારી ઉદારતાને અને તારા સંસ્કારજન્ય ભાવોને.’
 ઊર્મિલાનું હૃદય વિરહથી ચિરાતું હતું. અનેક આશાના મહેલો જમીન-દોશ્ત થાય છે, છતાં એ પતિપરાયણાએ પોતાનો મ્વાર્થ વહાલો ન કર્યો. વિયોગ પણ ચાર છ માસનો ન હતો. ચૌદ ચૌદ વર્ષનો હતો. પણ પતિપરાયણ આર્શ્વ સ્ત્રીગત્ન ઊર્મિલા પતિને વિઘ્નરૂપ ન થઈ. આ દૃષ્ટાંત દરેક આર્થ મહિલાએ તથા જ્ઞાનદાની ધરાવતા દરેક મુલકે વિચારવા યોગ્ય છે.

ભરતની ભાવના

ભરત પણ ભાઈ જેવો ભાઈ હતો. પરંતુ આ વેળાએ એ અયોધ્યામાં ન હતો પણ મોસાળ ગયો હતો. નહિ તો ક્ષણવાર એ પણ થોભત નહિ. તેને જોવાયો ને તે આવ્યો. આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેનું હૃદય કંકણી ઝડક્યું. તેને અયોધ્યાની ગાદીના આનંદની તો કલ્પનાયે ન આવી. તેને રામચંદ્રજીના વિરહના સ્મરણે જ પાગલ બનાવી મૂક્યો. પોતાની માતા કૈકેયી રામને માટે આવું ઇચ્છે એવી તેને સ્વપ્નમાંયે કલ્પના નહોતી. કૈકેયી પણ એક માતા જેવી માતા હતી. રામ પર તો કુદરતી રીતે જ તેને ભરત કરતાં વધારે હેત

રતુ પણ મથગ દામીના સસગદિનથી ઝહો, ગજમાતાના પત્નેા મોઢ લાગવાને ડરણે કયો, કે ભાવિ ભાવના ડરણે મતિમા મવિનતા પ્રગટી કહો, પણ એ આધીર્મા તેનું વહાણુ રૂપી ગયુ હતુ. ભગતને એ ખ્યાલ જ ન હતો.

જો કે કૈંકીને એમ લાગતુ હતુ કે મારો પુત્ર મારી વાતને નહિ અચરણે, પરંતુ તે પુત્ર માતૃસ્નેહમા તરમોગ હોવા છતાં માતૃ મોહમા પાગન ન હતો. ગજગાદીની લાલજાને એના કર્ણવ્યધર્મે અડવા ન દીધી. તે અયોધ્યામા આવ્યો અને પહેલો જ મા પાસે ગયો. માનાને ચણે મેમી પૂજ્ય ભાવના સામે ગખી મિત્રવતા ફરિયે રીણે કરુ માતા ! માતા ! આપને આ શુ વિપરીત સૂઝતુ ? અરે મા ! આમશ પાતાગ એક ઘાપ તોય ગમ વનવામ જામ અને હુ ગાદીએ બેમુ એ બને ? જનેતા ! તે જ બ્રાતૃપ્રેમના સંસ્કારો વાન્યા છે આજે તારુ એ કંપદુઃખ સમુ એહવૃક્ષ ક્યા સ્વાર્થમા સૂકાર્ધ ગયુ ?

ભગતના એક એક વચનમાં શિગિને કપાવે તેવુ ગૌરવ હતુ કૈંકી અવાક બની ગઈ તેને આ સાબળી નવાઈ લાગી ભગત ગજ ગાદીથી ખુશી થજે એમ તે માનતી હતી પણ ભરત તે ભરત જ હતો ! એ દશરથ જેવા પિતાનો અગમ્યત અને રામ જેવા ભાઈનો બન્ધુ હતો એક તરફ રાજગાદી અને બીજી તરફ બધુસેવા, એ એ વસ્તુમા બીજીની પગદગી જ પહેલી કરે તેવો હતો.

કૈંકીને ભૂવતું જ્ઞાન

કૈંકીને ભગતના મોલ પડી જૂનનુ જ્ઞાન થવા લાગ્યુ અરે રે ! મયરા જેવી દાસીના ભરમાવવાથી મે તુ રુ ? તે વિચારે તેને અડોગે ચઢાવી હવે એને પોતાની ક પનાના કોડ પર ઘૂણી છૂંતી લા પશાત્તાપ થવા લાગ્યો. આત્મ કૃપ્ણા કૈંકીયુ વૃત્તિ પ્રવટાર્ધ ગઈ પણ હવે શો દિપાવ ?

ભરત અને પ્રજાજનો

ભરતને પ્રજાજનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. ‘દેવ ! આપ પણ દેવનાં બાંધવ છો. અયોધ્યાનું શાસન કરો. રાજાની ધુરં સ્વીકારો.’

ભરતનું તો મંથન જ ચાલતું હતું. વડીલબન્ધુ રામ અરણ્યમાં ભટકે અને હું રાજવૈભવ માણું ? એ વિચારો તેને ક્ષણે ક્ષણે કંપાવતા હતા. કેવો ઉચ્ચ આદર્શ ! કેવી કૌટુંબિક પ્રેમની ભાવના ! તે દિવસો ગયા.

આજે તો વડીલોની આગાને આધીન થવામાં પણ સ્વતંત્રતાને ધક્કો પહોંચી જાય એમ માને ત્યાં આવા પ્રસંગે તો પૂછવું જ શું ?

પિતાની, વડીલની, મુરખીઓ કે અન્ય સજ્જનોની મેવા બળવવામાં કે કર્તવ્યધર્મના પાત્રનમાં એમને પરાધીનતા લાગે, પણ વ્યસનો અને વિલાસના માર્ગે ધસડાની વૃત્તિની પરાધીનતાનો તો એને ખ્યાલ પણ ન આવે. આર્થ પ્રગતે કર્તવ્યભાન પૂર્વે તો હતું જ, પણ આજે તો પેટ અને અહંવૃત્તિ પોષવા આર્થ કપડાં વિના, આવા ખોરાક વિના, આવા ખૂટ વિના નહિ ચાલે. પણ સેવાનો કે કર્તવ્યધર્મ બળવવાનો પ્રમંથ આવે કે છટકી જવા પ્રયત્ન કરશે. ઉચ્ચ ગણાતા શિક્ષણ પામેલાની પણ આ દશા છે. આ દશા રાથી થઈ તે હું પ્રસંગે કહીશ. આજે તો આ ગમાયણનાં પાત્રો તમારી સામે મૂકી કૌટુંબિક કર્તવ્યનો ભવ્ય આદર્શ સમજાવી રહ્યો છું.

ભરતનો સ્વાર્થત્યાગ

ભરતમાં સ્વાર્થત્યાગની ભાવનાનો વિકાસ હતો ત્યારે જ અઘૌં-કિક પ્રેમ પ્રગટાવી શક્યા હતા. તેની સ્વાર્થત્યાગ અને સમર્પણની ભાવના પર જગ લક્ષ આપો, ક્રોધના જીવનમાં ખૂબ જાંડા બિતરો. ત્યારે જ તેની મદ્દતા કર્યા છે, તેનો સાચો ખ્યાલ આવશે. ક્ષત્રિય રાજાનેનિક નિયમને અનુસરીને નાના ભાઈને ગાદી ન હોય, સ્વપ્રમાણ

રાજગાદીની સંભાવના ન હોય, તે નાના ભાઈ ભરતને સહજ સહજ મળે; પ્રગ્નજનો પણ ચાલુપૂર્વક પ્રાર્થે, છતાં એવાં ગાઢ પ્રતીક્ષાનો વચ્ચે કર્તવ્યધર્મ સાંભરે ત્યાં જ સાધકના વિકાસની સાચી કસોટી છે.

ભરત રામની પાછળ અરણ્ય તરફ—

ભરતને રાજગાદીની નહોતી પડી. તેને તો રામની પડી હતી. તેનાથી પોતાની માતા કૈકયીના સ્વાર્થમય પુત્રમોહની દુર્ગંધ સહી નહોતી જતી. તે રામની પાછળ ગયો. રામને વનમાં જઈ બેઠયો. અને ગદ્ગદિત કંઠે કહેવા લાગ્યો, ‘બન્ધુ! કૃપા કરો. મારા અગણિત પાપોથી બળી જઈ રહેલા દિલને શાન્ત કરો. મારા પાપ ન હોત તો પૂજ્ય જનેતાને આત્મ કેમ સૂઝત ? પરમબન્ધુ! ક્ષમા કરો. પુનઃ અયોધ્યા પધારો. નગરજનો ચાતક મેઘની રાહ જુવે તેમ આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે.’ વનમાં પણ મૂર્ત્તાની સાથે જ આપની પ્રતિમાનું પાલન ચર્ચ ચૂક્યું છે. હવે આપની જ પ્રતિકૃતિ રૂપ આપનો આ લઘુ બન્ધુ ૧૪ વર્ષ વનમાં ગાળશે. પણ તમે ચાલો.’

આવા બ્રાતૃપ્રેમ અને ભક્તિથી તરબોળ થયેલા ભરતને શ્રી રામ જવાબ વાળે છે.

‘ભાઈ! પૂરાં ચૌદ વર્ષનો વનવાસ એ જ પ્રતિજ્ઞા, અને ત્યાં સુધી અયોધ્યા કે અયોધ્યાની રાજગાદીનો વિચાર એ પણ પ્રતિજ્ઞા-ભાંગ છે. પ્રિયતમ ! જે ભક્તિથી તું મને આમત્રી રહ્યો છે, તે જ ભાવનાથી તારા શરીર પર ફરજ પાડી અનાસક્ત લાવે અયોધ્યાની રાજગાદી મેલાળ, એ મારી હાર્દિક ઇચ્છા છે.’

‘મોટાભાઈ! આપને વનવાસ અને મારું રાજગાદી પર અધિ-ક્રાન એ બંને દૃશ્ય મને કંપાવે છે.’

‘તે કંપનમાં જ મીઠાસ છે. ઇચ્છા ન હોવા છતાં કર્તવ્ય-ભાનથી રાજગાદીના સ્વીકારમાં તારી ભૂમિકાની કપરી કસોટી છે.’

કેવો સરસ સયોગ !

એક કહે છે કે રાજગાદી તું લે. બીજો કહે છે કે તું લે. ભરતને અયોધ્યાનું રાજપદ કર્તવ્યધર્મની આગળ ક્ષુદ્ર લાગે છે.

ક્યાં ભરત અને ક્યાં કુલિકા ! ક્યાં એ નિર્મળ ભાતૃભાવ અને ક્યાં આ હાર દાથી માટે ભાઈભાઈ વચ્ચે લોકીની નદી ! જરા અંતર તપાસો તો ખ્યાલ આવે કે એક દુષ્ટ વસ્તુ સારુ ભાઈભાઈ વચ્ચે કેવા ઝગડા થાય છે. કોર્ટ જઈ બંનેનાં તન મન અને ધન-સાધનની ખુવારી કરે છે. ભાઈને ભોઈતી ચીજ મારે ન ભોઈએ એવી ઈચ્છા ક્ષુદ્ર જનો કદી ન બતાવી શકે. તે ભાવના તો વીર જ બતાવી શકે. અને તે પ્રભાણે વર્તી બતાવે.

રામચંદ્રજી સમર્થ હતા. તેથી જ ભરતની કાકપુદી ભરેલી વિનંતિ, કેકયીની ફરી ગયેલી સ્થિતિનો આગ્રહ અને પ્રજાનું કહેણ છતાં નિશ્ચય એ નિશ્ચય, એમ નિજ સંકલ્પ પર દૃઢ રહ્યા. એમણે ભરતને હેતુથી સમજાવ્યો કે, ‘ભાઈ ! તું મારી વતી અયોધ્યાના રાજ્યની ધુરા સંભાળ.’

આમ ત્યારે રાજગાદી સંભાળવાની રામચંદ્રજીએ ના પાડી અને અયોધ્યા આવવાની છેક જ અનિચ્છા બતાવી, ત્યારે ભરત નિરુપાય થયો અને ભાતૃસેવા ખાતર પોતાને સાથે રાખવાની રામને પ્રાર્થના કરી. રામે કહ્યું, ‘પ્યારા બાંધવ ! ભાતૃસેવા સાથે રહીને બળવી શકાય તેવું કંઈ નથી. દૂર રહીને પણ બળવી શકાય છે. મારી સાથે આપણો લક્ષ્મણ ભાઈ છે. માટે મારી આજ્ઞા છે કે તું અયોધ્યાનું ન્યાયશાસન મારી વતી ચલાવ. પ્રજાશાસન વિના તેનું પોષણ શી રીતે થાય ? માટે રાજ્યને કર્તવ્ય ખાતર સ્વીકાર, ઉપભોગ ખાતર નહિ.’

કર્તવ્યધર્મનો શ્રેષ્ઠ આજ્ઞો કે દુરત જ ભરત ચૂપ થઈ ગયો.

કર્તવ્યધર્મ આગળ રામના સહવાસની પ્રજ્ઞા ઇચ્છા ગૌણ બની ગઈ. કર્તવ્યથી વિમુખ કેઈ પણ ભોગે ચર્ચ શકાય નહિ તેવી તેના મન પર નિશ્ચિત દૃઢતા હતી. તેણે મનેકમને પણ તે વાત સ્વીકારી. અયોધ્યાની રાજધુરા ચલાવવાની બંધુઆગ્રા શિરોધાર્ય કરી, પણ રાજ્ય તરીકે નહિ. એક સેવક તરીકે—સિપાઈ તરીકે.

ભરત સ્વધર્મ ખાતર અયોધ્યા પાછો વળ્યો. રામ કનેથી વિદાય માગી એ દુઃખિત હૃદયે વળ્યો. વિદાય સમયે ભરતના મનમાં દંઢ મન્યું હતું. ખાત્રિપ્રેમ, ખાત્રિસેવા, રાજગાદી, એ શબ્દો મૂંઝવતા હતા. એ જ મૂંઝવણ સાથે તે અયોધ્યા આયો.

અયોધ્યાની પ્રજાએ પ્રેમપૂર્વક સન્માન્યો. ભરતે તો રાજ્યાભિષેક સમયે રાજગાદી ઉપર રામની પાકુકા રાખી પૂજન કર્યું અને પોતે તેમની આગામી પોલનાચે રાજગાદી સ્વીકારે છે, તેવો ખ્યાલ આપ્યો. કેવો બન્યું પ્રેમ. કેવી એ કર્તવ્યપરાયણતા ! રામાયણના આ પાત્રોનાં જીવન વિચારવા જેવાં છે.

રામાયણ વિષે આટલું સાંભળ્યા પછી રામે રાવણ સામે યુદ્ધ કેમ કર્યું ? અને સીતાને સગર્ભા સ્થિતિમાં વનવગડામાં કેમ મોકલ્યાં ? એ બે પ્રશ્નો ઉદ્ભવશે.

રામની કર્તવ્યપરાયણતા

સીતાને રાવણ ઉપાડી ગયો, ત્યારે રામ વિચારમાં પડ્યો. એમને ચંદ્ર, પત્ની એ પતિનું અર્ધાંગ છે. તે પતિ સાથે શુભ છોડી વનમાં આવ્યાં. રામના મુખે-મુખી બન્યાં અને દુઃખે દુઃખી બન્યાં. તેનું કાર્ણ પણ ભોગે રક્ષણ કરવું તે મારું કર્તવ્ય છે. તેની ખાતર આકાશપાતાળ એક ચાલ તોય રું ? તેની ખાતર રાક્ષસ એટલું બધું કરીને પણ સીતાજી મેળવવાં નોઈએ. અહીં વાદ રાખવું નોઈએ કે રામાયણનું યુદ્ધ સીતાજીના મોહ ખાતર નહિ પણ એક પતિનું કર્તવ્ય એ કાર્ણ એ તે ખાતર હતું.

જે પતિ, ભાઈ કે પિતા કાઈ ગુડા પોતાની સ્ત્રી, બેન કે દીકરીને ઉઠાવી બાથ ત્યારે 'હરો, જેવા એના ઉદય બનવાયોઅ બને છે' અથવા 'એ બાણે અને એના કર્મ બાણે પાપી પાપથી ફૂળશે,' એવા આશ્વાસન લઈ ચૂપ થઈને બેસી ગે છે, તેમણે કૌટુંબિક કર્તવ્ય પાળ્યું જ નથી એવા માણસો તો ખરેખર નરાધમો છે એવા સમયે પોતાની અશક્તિ ઢાંકવા કર્મની કિલસરી ડોળવા બેસે એમનું જીવન ભૂમિને ભાગ રૂપ છે એમણે યાદ રાખવું જોઈ એ કે કર્તવ્યશ્રદ્ધ થવા પછી માનવ માનવ નથી રહેતો. પશુ પિશાચ કે રાક્ષસ બને છે.

કર્તવ્ય ખાતર

કર્તવ્યધર્મ ખાતર ગમે તે આફતો વગરે તે સહન કરી આગળ ધપવું જોઈએ, અને કાઈ પણ ભોગે સત્કર્તવ્યમાં દદ રહેવું જોઈએ. ભગવાન મહાવીરના અઠગ ઉપાસક શ્રી ચેડા મહાગજનું ચિત્ર જોઈ ગયા કર્તવ્યધર્મની ખાતર તેમને યુદ્ધમાં જોડાવું પશ્ચુ તેમણે લડાઈ કરી પમદ કરી પણ કર્તવ્યશ્રદ્ધ થવું પસદ ન કર્યું. એથી જ એ યુદ્ધ તેમને મન કર્મયુદ્ધ નહોતું પણ ધર્મયુદ્ધ હતું તેથી જ તેમના સહકારમાં ખીજા ૧૮ દેસના રાજાઓ કે જે તેમના મિત્ર હતા અને મહારીંગ ભગવાનના અનુયાયીઓ હતા તે બધા બાળ્યા યુદ્ધ કરતા પહેલાં એમણે બન્નેનું સ્વમાન સચવાય એવાં સુલેહ સમાધાનનાં ખીજાં અનેક પગલાં દૃષ્ટિક નજીક જવા માટે બર્ષા હતાં સો મો ચાર પોતાની કક્ષા પ્રમાણે વિચાર્યું હતું પણ ત્યારે એમને લાગ્યું કે હવે તો કર્તવ્યશ્રદ્ધ થવાથી જ યુદ્ધ અટકે એવું છે, સારે કર્તવ્ય-શ્રદ્ધ થવા કગર્તા ખીજે માર્ગ પસદ કરવો પવો અને દૃષ્ટિકની સામે યુદ્ધના મોગ્યા માડ્યા દૃષ્ટિક. માટે તો એ યુદ્ધ કર્તવ્ય ધર્મથી સાવ વિરુદ્ધ હતું એ યુદ્ધમાં એક કરોડ ને એશી લાખ સુલટો માર્યા ગયા તે વિગત તમે સાંભળી ચૂક્યા છો. આ રીતે પ્રજારક્ષણ માટે ખીજે કાઈ માર્ગ ન રહે તો ક્ષત્રિયને યુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય થઈ પડે છે

• જો કે માનવતાની ઉચ્ચ કોટીએ ગયા પછી કોઈ પણ સંયોગોમાં પરુબળનો સામનો એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. પણ જ્યાં લગી 'એ ભૂમિકા સ્વાભાવિક ન હોય ત્યાં લગી એ આપદ્ધર્મમાં મણી ક્ષમ્ય થાય છે, જો એમાં કેવળ નિઃસ્વાર્થ હોય તો. કારણ કે એવો નિઃસ્વાર્થ આખરે એને એવી અહિંસાની કક્ષા ઉપર લઈ જાય છે કે જ્યાં બહારના યુદ્ધને અવકાશ જ રહેતો નથી. પણ જે ફોસી, પોચો, દોષો કે કર્તવ્યધર્મમાં સિથિલ હોય તે તો કંઈ ન દરી શકે. એવા કાચર અને અપ્રમાણિકને તો અહિંસાનું અને ક્ષમાનું હથિયાર પામરતા અને અધઃપતનના કારણ રૂપ જ બને છે.

ધોળીના વચન ખાતર

• આટલું સાંભળ્યા પછી હવે જોલો એક પ્રશ્ન રહ્યો. એ શંકા થવી સાવ સ્વાભાવિક છે કે જો રામે પતિધર્મ બજાવવા જતાં પત્ની ખાતર રાવણ સામે મહા જંગ ખેડ્યો, તે જ રામે માત્ર એક ધોળીએ ધોળણને ઉદ્દેશીને કહેલાં વચન ખાતર પોતાની મર્જા-વતી પત્નીને જંગલમાં મોકલવાની ફર આપા કેમ કરી હશે? પણ ખરી રીતે તો રામના પતિકર્તવ્યધર્મની આકરી કસોટી એ જ પ્રસંગે થાય છે.

પતિધર્મ અને રાજધર્મ

એ વેળાએ રાજધર્મ એનો સ્વધર્મ બન્યો. એમણે વિચાર્યું કે 'સીતા તો સતી જ છે. રાવણને ત્યાં રહેવા છતાં એમના અખંડ ચારિત્ર્ય માટે મને સ્વપ્નેય શંકા નથી. પણ હું જે પદ ઉપર છું તે પદે મારી જવાબદારી મહાનથી પણ મહાન છે. જો સીતાનું અનુકરણ મારી પ્રજા કરવા મારે તો?' બસ, આ વિચારે એમને એ સ્થિતિ પર મૂક્યા કે કોઈ પણ રીતે સીતાનું સતીત્વ-ચિવશ-મત જાહેર રીતે સિદ્ધ થવું જોઈએ. હવે એ સિદ્ધ કરવા માટે

કયો માર્ગ લેવો તે એમની તે કાળની પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. ખીન્ને માર્ગ હોત તો તે તત્કાળ જંગલમાં આ દશામાં તો ન જ મોકલત. એટલું રામ જેવા ચારિત્રવાન, ન્યાયમૂર્તિ અને દયાસિંધુ માટે માનવું જ રહ્યું. અહીં તો હું એટલું જ કહું છું કે જો સીતા પ્રત્યેનો પ્રેમ મેલો હોત એટલે કે એ પ્રેમમાં વિકાર કે મોહની પ્રબળતા હોત તો અરણ્યવાસમાં રહેનાર રામ આવે વખતે સીતાનો વિરહ ન જ સાંખી શકત !

કુટુંબ વ્યવસ્થાથી માનવી હજીવો બને;
માટે સ્વધર્મપ્રારંભ કુટુંબ કર્તવ્યથી.

દામ્પત્ય

[પ્રવચન અદ્યક્ષ]

કૌટુંબિક કર્તવ્યો વિષે સામાન્ય રીતે હું કહી ગયો છું. કુટુંબ પછી અનુક્રમે સમાજ, દેશ અને વિશ્વ સુધી કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર વિસ્તરે છે. ત્યાં લગી કુટુંબ સમાજ અને દેશ લગી એની મર્યાદા રહે ત્યાં લગી એને કર્તવ્ય, ફરજ અથવા નીતિ કહેવાય છે. પણ ત્યારે એ કર્તવ્ય અનહદ એટલે કે વિશ્વવ્યાપક અને છે સારે તેને ધર્મ કહેવાય છે.

એ વિશ્વવ્યાપી આધ્યાત્મિક ધર્મની ભૂમિકામાં જવા પહેલાં જે ભૂમિકાઓ વટાવવી પડે અને જે લાયકાત મેળવવી પડે, તેને લગતી વાતો જ હું આ ખંડમાં કરવાનો છું. આજે તમોને દામ્પત્ય એટલે કે કંપતીધર્મ સંબંધમાં જ મુખ્યત્વે કહીશ.

‘દામ્પત્ય’ વિષયનું પ્રયોજન

કૌટુંબિક કર્તવ્યપાઠ પછી અહીં ‘દામ્પત્ય’ વિષય લેવાનું પ્રયોજન એ છે કે માનવી જન્મે છે સારથી એ માતા અને પિતાના વાત્સલ્યને માણે છે. ભાઈ, ભાંડુ, વડીલ, મુરખ્ખીના ખોળા ખૂદે છે. સારાંશ કે કૌટુંબિક ફરજોની સાથે જ અનેકવિધ કસોટીએ ચડતાં, અનુભવની સરાણે ચડતાં એનું જીવન સુસંચિત અને ખુશનુમા બને

છે. ત્યારે એ કોઈ પણ આત્મીય સહચાર વિના રહી શકતું નથી. જેવી એની સામાન્ય કે વિશેષ ભૂમિકા, તે પ્રમાણે એ સહચારિણી, સન્મિત્ર કે સદ્ગુરુની શોધ કરી લે છે.

એ પ્રથમ ભૂમિકાના નરહૃદયનું નારીહૃદય સાથે જોડાતું તે લગ્ન. પત્નીની પતિમાં અને પતિની પત્ની-જવામાં સમર્પણા તે દામ્પત્ય. જાયા અને પતિ બન્ને શબ્દો એકત્રિત થઈને જ દંપતી શબ્દ બને છે. એ દંપતીધર્મ તે જ દામ્પત્ય. આથી દામ્પત્ય એ ગૃહસ્થજીવનનો પાયો છે. પતિપત્ની વચ્ચે જે એકરસતા હોય તો પરસ્પરની પ્રેરણાથી એમનો અંગતવિકાસ ઝડપી થાય અને જગતને પણ એ ઉપયોગી થઈ પડે. એટલે કે કર્તવ્યમાત્ર અને ધર્મમાત્ર એમને સહજ બની રહે. પણ આવી એકરસતા તો જ જામે કે જે વિકારપૂર્તિને બદલે દામ્પત્યનો આદર્શ પ્રદાયક હોય. વીર્યની કિંચિત્ સ્ખલના પણ એને શસ્ત્રની જેમ સાલે. પ્રજાચૈ ગૃહમેધિનામ્ એવી ગૃહસ્થાશ્રમની સ્વત્ત્વી વિષયક મર્યાદાથી અધિક છૂટ લેવામાં પણ એટલે અશે એ દામ્પત્યની શુદ્ધતા ખડિત થએલી માને, એવાં દંપતીની ભૂમિકા પ્રણયકોટીની ગણાય. હવે આ જ સિદ્ધાંતને હું દૃષ્ટિ દ્વારા સમજાવીશ.

પ્રતિજ્ઞાનિષ્ઠ હરિશ્ચંદ્ર

તમેને બધાને ખ્યાલ હશે કે હરિશ્ચંદ્ર મહારાજએ વિશ્વામિત્ર ઋષિને વર માગવાનું વચન આપેલું; એ ઋષિ હરિશ્ચંદ્રની સત્ય-નિષ્ઠાની કમોટી સારું આવ્યા હતા. તેણે તો આખું રાજપાટ માગી લીધું. તે તેમણે આપ્યું. પણ તે પહેલાં એક લક્ષ સુવર્ણ માગેલ તે આપવા રાજ બંધાએલા હતા. પરંતુ હવે રાજપાટ ગયા પછી તેની પામે દ્રવ્ય ક્યાંથી હોય ? જાણ,

રઘુકુલરીતિ સદા ચલી આઈ ।

પ્રાણ ભાય પર ચલન ન જાઈ ॥

એ સ્વધર્મનું જ્ઞાન એને વચનપાલન તરફ ટેરતું હતું હવે વચન પાળવા જોઈતું તો દ્રવ્ય મળુ જ નહોતું ત્યારે એ માગણી કરી રીતે પૂરી થકાય તે એક મોટો પ્રશ્ન ચર્ચા પડ્યો કાઈ માર્ગ ન રહ્યો. તે પોતાની જૂમિ તજી કાઢી દેશમાં ગય છે, અને ત્યાં પોતે વેચાવા તૈયાર થાય છે તે વખતે તારામતી કહે છે, 'હું અને પુત્ર શોધિત છીએ તે આપના જ અગ છીએ આપ શા સારું ચિંતા કરો છો? અર્ધાંગના તે આનું નામ પતિને પ્રતિજ્ઞાજન્ય જે સકલ આત્મ તેમાં એણે પોતાનો ફાળો પહેનો આપવા હામ બીડી સતી તારામતી રાણી મટી અને દારી બની કેવું બલિદાન ! કેવી એકાત્મતા !

પણ હરિશ્ચંદ્રને આટલું બધું શા સારું ?

હરિશ્ચંદ્ર સામે કેવળ સત્યપાલનનો જ પ્રશ્ન હતો કાઈએ એનું ગાળ્ય નહોતું પડ્યું એણે એ સ્વેચ્છાએ આપ્યું હતું અહીં તમે એમ પૂછી એસશો કે વરદાન માગનાર મર્યાદાને ઓળંગી ગયો, પણ એવા અવિવેકી માગનારને ઇચ્છા પ્રમાણે આપવાને હરિશ્ચંદ્રે ગર્વકાઈ કેમ કરી ? તેમ હીક પણ હતું તેટલું આપ્યા પછી પણ વરદાન પૂર્તિ માટે પોતે વેચાણ કે પોતાના ઓપુત્રને વેચવાએ શું ચોગ્ય હતું ?

ભાઈઓ ! એણે વરદાન માગવાનું કહેવું જોઈતું હતું કે કેમ એ તો હરિશ્ચંદ્રની અતરંગ જૂમિમની વાત હતી પણ વચન અપાયા પછી પ્રાણસાટે પાળવું જોઈએ એટલું નો સહુને ગળે જીતરવું જ જોઈએ અહીં હું એ જ બાબત પર વધુ લક્ષ્ય ખેંચી રહ્યો છું કે પ્રતિષ્ઠાપાનન માટે એણે શું શું કર્યું ? પોતાનાં પ્રાણ વરદાન પત્ની અને પુત્ર વેચાયા એનું જે ધન આત્મ તેટલું આપતા પણ વચનપાનન માટે વહોરી લીધેન કરજ ન શીટ્યું ત્યારે આખરે પોતે પણ વેચાયા અને ત્યાં ? ચાડાનને ત્યાં એના માનિક ચાંડાને મસાણુનો ઇન્જર લીધો હતો હરિશ્ચંદ્રને મસાણુમા આવતા મુઠ્ઠાં પરના કંઈ ઉવરાવવા માટેનું ચર્ચ મોખાયુ

ક્યા એ મહારાજાનું પદ, અને આ ચાંડાલની આવી ચાકરી ?

તે દિલગીઝ ન થયો ચારિત્ર્ય ગૃહે, તો કર્તવ્યનુ પાલન થયું એટલે
બસ એ એની મહાભોજ હતી આટલે લગી આવીનેય કર્તવ્યધર્મની
કસોટીઓ હજી ઘણી બાકી હતી

કસોટીની પરાકાષ્ઠા

રાત્રિના પોર અધકાગમા ગાજવીજ વચ્ચે એક બાઈ પોતાના
કર પગ એક પુનનુ શબ્દ લઈને સ્મશાનમા આવી હતી તેની પાસે
કો બગવાને ધન ન હતું ચાંડાલના ચાકર હરિશ્ચંદ્રનો કર્તવ્યધર્મ
હતો તે એણે બળવચો જ રહ્યો પછી એ ગમે તે વ્યક્તિ હો

બાઈએ કહ્યું 'મારી પાસે કશું નથી' કેવી કરુણાળુ મૂર્તિ!
અને કેવો કરુણ પ્રસંગ! દયા અને ઉદારતાની જીવંત મૂર્તિ સમા
હરિશ્ચંદ્રનું લાગણીપ્રધાન હૈયું હાથ ન રહ્યું, પણ કર્તવ્યધર્મ
આગળ તે લાચાર હતો તે બાઈ પણ બીજી કોઈ નહિ રાણી
તારામતી હતી અને એ પુન પણ બીજો કોઈ નહિ પણ પોતાનો જ
અગત્યત કે જેને સર્પદશ થયો હતો તે રોહિત હતો, જતાય હરિ
શ્ચંદ્ર અડગ રહ્યો કર્તવ્યધર્મની ઝોટીની તો આ પરાકાષ્ઠા છે

અહીં કોની પ્રશંસા કરવી-સતી તારામતીની કે સલવાદી હરિ
શ્ચંદ્રની? હરિશ્ચંદ્ર અને તારામતીના મૃતો તો રોમાંચ ખડા કરે છે આખી
હૃદ સુધીની કમોટી તો વિરલ આત્માઓની જ થાય અને મહાસમર્થ
સલાયી જ એ કસોટીમા પાર ઊતરે શાઓ હરિશ્ચંદ્રતાગમતીનું
ચિત્ર દોરી કર્તવ્યધર્મની જે પરાકાષ્ઠા બતાવે છે તેના ગર્ભમાં
સતી તારામતી અને મહાત્મા હરિશ્ચંદ્રનું દામ્પત્ય કેવું એમરસ હતું,
તે નિહાળવું ઘટે છે જો એટલી એકગ્ગતા ન હોત તો આટલો
મહાન આત્મભોગ અને આટલી સિદ્ધાન્તની વફાદારી હરિશ્ચંદ્ર કે
તારામતી એકમા ન હોત

મહુત્વની વાત

અનેક મહાપુરુષોનો આ બાબતમાં એમ્મત છે, કે સ્ત્રીભતિ
સ્વભાવે જ સ્વાર્થજનની મૂર્તિ છે જો એને સુયોગ્ય ક્ષેત્ર મળે તો

એ ઘણી બાબતોમાં પુરુષજાતિને કર્તવ્યપાલનમાં પ્રેરક અને માર્ગ-દર્શક બની શકે તેમ છે. એનું કારણ સ્ત્રીઓનું હૃદય પુરુષ કરતાં સામાન્ય રીતે કામળ અને ભક્તિપ્રિય હોય છે. પણ પુરુષજાતિના કોઈ દુર્ભાગ્યને લીધે એ પોતાનો પતિધર્મ પાયાથી જ બૂઝી જઈ આવેશ અને વિકારનો ગુલામ બની કાં તો પત્નીની અવગણના કરે છે, કાં તો મોહાવે બને છે. કર્તવ્યધર્મની આ એક મહાન ત્રુટિ ગણાય. પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને ગૃહસ્થાશ્રમનાં સમાન અંગ છે, બન્નેએ પરસ્પર પોતાનાં કર્તવ્ય બજાવવાનાં છે, એ વાત માત્ર વાણીમાં રહે છે.

ઘણી વાર પુરુષ સ્ત્રી પ્રત્યે ભારે નિષ્કુર વર્તન ચલાવે છે. એની આંખમાં સત્તા અને મદની ખુમારી હોય છે. એ કેદને લીધે એને પોના પ્રત્યેનું સ્ત્રીનું સહજ સમર્પણ ખ્યાલમાં આવતું નથી. ન્યાયી કુદરત આ દુર્વર્તન સાંખી શકતી નથી, એટલે કંઈ ને કંઈ કસોટી કરે છે. કાં તો એને ભાગે નિર્ધન અવસ્થા આવે છે અથવા તો સ્ત્રીનો વિયોગ થાય છે. અને ત્યાર પછી બીજી સ્ત્રી એવી પ્રકૃતિની આવે છે કે જે એની નિષ્કુરતાને ટપી જાય. તેણે વખતે તેની આંખ જીવડે છે, વિયોગ સાલે છે, અને પોતાની બેદરકારી પ્રત્યે ખેદ જન્મે છે. કેટલાક વિરલ દાખલાઓમાં એનું પણ બને છે કે કોઈ આદર્શ સ્ત્રી આવ્યા પછી દુરાચારી કે અકર્મી પુરુષ તેના સત્સંગ અને પ્રેરણાથી સદાચારી અને કર્તવ્યપરાયણ પણ બની જાય છે.

આદર્શ સ્ત્રી

એ રીતે એક આદર્શ સ્ત્રી આ ગૃહસ્થાશ્રમના નાયની ચાચી મુકાની બની શકે. તે દબરેદ દુઃખો સહન કરી કુટુંબના અનેક મનુષ્યોનાં મહેલુંટોણુઓને ગળી જઈ સાચી સેવા સમર્પે. એક માત્ર પતિની ખાતર નહિ, પણ આખાએ કુટુંબ અને તેની આશ્રય સમાજ,

દેશ અને વિશ્વ સાથે સબધ ધરાવી શકે, તેટલું તેની સેવાનું ક્ષેત્ર, સેવાની ભાવના વિશાળ હોય. હઝરો પીઠિતોને તે વતસલતાથી પપાળી શકે કલેશ, કંકાસ, ક્રોધ, કુટિલતા કે તેવા દુર્મુખો તેના અણુમાયે ન હોય. સહિષ્ણુતા, નમ્રતા, સદ્વિચાર અને વીરતા જ તેનાં સાથી હોય આવી ગૃહિણી તે આદર્શ સ્ત્રી ગણાય.

એક દૃષ્ટાંત : લક્ષ્મીધર શેઠ

લક્ષ્મીધર કરીને એક ધનાઢ્ય શેઠ હતો. તેને ઘેર એક આવું જ આદર્શ સ્ત્રીગત્ન હતું તેનું નામ ઝમલા હતું. લક્ષ્મીધરનો ખ્વભાવ પ્રથમ ખૂમ વિચિત્ર હતો, પણ ધીરે ધીરે પત્નીના પ્રસંગથી સુધરી જવા પામ્યો હતો એથી બન્ને પોતપોતાના કર્તવ્યોમાં કુશળ રહેતાં, અને સદાચારી દામ્પત્યનું સુખ માણતા. પોતાનો પતિ લક્ષ્મીધર ન્યારે બહારના શ્રમથી થાકીને ઘેર આવે ત્યાં પત્ની તુરત જ તેની જરૂરિયાતો વગરમાયે હાજર કરે, મીઠાં વચનોથી પ્રસન્ન કરે અને ચિંતા હોય તો સાત્વન આપે. મેવા બળવવામાં તો એટલી નિપુણ અને તત્પર કે માત્ર એજા પરથી ભાવેને સમજી જાય તેને કહેવાની ભાષ્યે જ જરૂર પડે

આ બાઈ જેટલી વ્યવહારપદ્ધતિ હતી તેટલી જ ધાર્મિક હતી કુશળતા અને કાર્યપ્રગત્યજ્ઞતા એ જીવનબાપી વસ્તુ છે. ‘જે વ્યવહારમાં શુદ્ધ હોય તે જ ધર્મમાં શુદ્ધ હોઈ શકે’ એ સુત્ર એના જીવનમાં અક્ષર્ય ઊતર્યું હતું અને એ તો દેખીતું જ છે કે જે બાઈ ધરમાં ફૂવડ, કોપી અને કળિયાળી હોય તેણે ધર્મસ્થાનમાં જઈ વર્ગોનાં વર્ગો સુધી ક્રિયા કરી હોય તોય એ નિરર્થક છે.

આ બાઈના જીવનમાં ધર્મ અને વ્યવહારનો સુમેળ હોવાથી એણે આખા કુટુંબને વશ કરી લીધું હતું ગેટલું જ નહિ બલકે જેના જેના સહવાસમાં એ આવે તે સૌ કોઈ પ્રસન્ન જ રાખ અને તેના પ્રત્યે સદ્ભાવ, પૂજ્યભાવ જગ્યા વિના ગહે જ નવિ. કોઈને પણ

નારાજ કરવાનું તેના સ્વભાવમાં ન હતું. અને કોઈ નારાજ થાય કે એનું અંતર તરત ફુલાવું. એની સુવાસ કુદુંજ કે અમુક સમાજમાં જ નહિ, આખા ગામમાં અને આસપાસનાં ગામોમાં ફેલાઈ હતી.

આતિથ્યસન્માનમાં તો તે અગ્રેય હતી. ધન્યવર્ધ તંરફ એને ભારે આદર હતો. જન્મેની સંમતિથી ગૃહસંસારના દિવસોની મર્યાદા બાંધી લીધી હતી. પતિ પણ સહવર્તનમાં ઠીકઠીક સાથ પૂરતો. જો કે એનામાં હાડનો સંયમ ન હતો, પણ પત્નીની ઈચ્છાને પ્રતિકૂળ ન થવા એ હંમેશાં કાળજી રાખતો. આખરે મર્યાદિત ગૃહસંસારને પરિણામે એમને એક મુદર પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. હવે એણે પોતાના પતિની સંમતિ લઈ અખંડ રીતે અમુક કાળની મર્યાદા લઈ ધન્યવર્ધની આરાધના શરૂ કરી. અને માતાને જાગૃતા બધા ધર્મો પુત્ર પ્રત્યે બળતી સુસંસ્કારો રેડવા માંડ્યા, અને સુસંસ્કારો સાથે જોમ જોમ વય વધતી ગઈ તેમ તેમ શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

આ રીતે આ ગૃહસ્થાશ્રમીનો ગૃહસ્થાશ્રમ ઇતર ગૃહીઓને ઈર્ષ્યા ઉપજાવતો. પણ ભાવિના ગર્ભમાં કંઈક ભુલું જ બનવાનું નિર્માત્રું હતું. એક વર્ષ પહેલાં વાદળીધર બીમાર પડેલ ત્યારે કમળાએ પતિની એવામાં રાતદિનના ઉગ્ગજરા કર્યા. અતિ પરિશ્રમથી શેકે તો સાગ થયા પણ કમળાનું શરીર ઘસાઈ ગયું. તે છતાં નિયમિત ગૃહકર્તવ્ય નખાંચે જ જતી હતી. પોતાના કર્તવ્યમાં એ હંમેશાં જાગૃત હતી.

તે બાઈનું કાળયોગે એકદા શરીર લથડ્યું અને બીમાર પડી. તેની બીમારી દિવસે દિવસે વધતી ચાલી. તેના પતિએ આ સમયે પોતાનો પતિધર્મ બજાવવામાં ખાતી ન રાખી. ઔષધોપચાર અને સેવાયાકરી ખૂબ કરી, પણ અતે વિધિના હાથમાં વાત ગઈ. દર્દ અસાધ્ય બનતું ગયું, અને દેવટે જયવાની કોઈ પણ આશા ન રહી. હવે તો તેના મૃત્યુની અંતિમ પળો હતી. અંતિમ અવગરે ન્યારે આ ગૃહ અને આ દેહમંદિરમાંથી તેનો આત્મા વિભવ થવાની તૈયારી

કરી રહ્યો હતો ત્યારે મૃત્યુશય્યામાં પડેલી એ પત્નીની પાસે તેનો પ્રાણપ્રિય પતિ બેઠો હતો.

આ અંતિમ અવસરે કમળાએ જરા હાથ લંબાવી કંઈક આકાંક્ષાભર્યો ઇશારો કર્યો. લક્ષ્મીધરે જાણ્યું કે એ કંઈક કહેવા માગે છે. તુરત તેણે પોતાનું મોઢું નીચું નાખી તેના મુખ પાસે કાન ધર્યો.

ધીમે ધીમે તે બાઈએ આટલા શબ્દો પોતાના પતિને કહ્યા, 'પ્રાણનાથ ! હવે હું તો જઈ છું. આપણો ફરી મેળાપ તો હવે કુદરતને અધીન છે. મારા અપરાધ થયા હોય તો માફ કરજો. મારા ગયા પછી તમે બીજી સ્ત્રી પરણશો તે પણ જનવા જોગ છે. એ વિષે હું આનાકાની નથી કરતી. પરંતુ.....(થોડો શ્વાસ લીધા પછી) તમેને આટલું જ છેલ્લું વેણ કહેતી જઈ છું કે (પોતાના પુત્ર સામે આંગળી ચીંધીને) આને સંભાળજો. '

લક્ષ્મીધર જરા ખેદપૂર્વક બોલ્યો, 'તને મારો હજી આટલોય વિશ્વાસ નથી ? આવે વખતે તને એ.....' એમ કહી પત્નીના મોં પરનો પરસેવો હેતપૂર્વક લૂછી નાખ્યો.

સ્ત્રીએ કહ્યું, 'હું ઠીક કહું છું. અત્યારે તો એ આપનો પુત્ર છે. આપનો મારાથી અપાર તેના પર સ્નેહ છે. પરંતુ જ્યોરે નવીનાં પગરણ થશે ત્યારે તે નવીનો પુત્ર જો નહિ રહે તો તમારો પણ નહિ રહે. એવું ભયંકર ભાવિ સમ્ભવાથી મને કહેવાનું મન થઈ ગયું.'

લક્ષ્મીધર આ વિચારોનું મૂળ શોધવામાં મૂંઝાયો. આ વિચારો ઉદ્ભવવાનું એક કારણ જન્યું હતું.

ચકલી ચકલીની વાત

તે બાઈ સહી હતી તે જગ્યાએ તેના ખાટલાની ઉપર એક ચકલા-ચકલીનો માળો હતો. ચકલી અને ચકલાનો ખૂબ ઊંડો સ્નેહ હતો. પણ મૃત્યુ દ્વારા કેઈને છોડે છે ? પતિ અને પત્ની એ

અન્નેમાંથી વહેલોમોડો એકનો વિયોગ તો લખાયો હોય છે. પછી લેછએ તો પતિ વહેલો જાય કે પત્ની વહેલી જાય. ચકલી મૃત્યુને શરણુ યઈ. મરતાં વહેલાં બે ઈડાં મૂકી ગઈ હતી.

ચકલીના મૃત્યુ પછી તુરત જ ચકલો બીજી ચકલીને શોધી લાગ્યો. પણ એ નવી ચકલી ત્યાં સુધી જૂની ચકલીનાં ઈડાં એ માળામાં હતાં ત્યાં સુધી આમતેમ જોવા કરે પણ એ માળાની અંદર કોઈ મેળે દાખલ ન થાય. ચકલાને તો નવી ચકલીનો મોહ હતો. એને તો કોઈ પણ રીતે ચકલીને પોતાની કરવી હતી. અને તેથી આખરે ત્યારે ચકલાએ એ બન્ને ઈડાંને બહાર ફેંકી દીધાં ત્યારે જ નવી ચકલી અંદર માળામાં પેઠી.

આ દશ્ય કમળાએ નજરે જોયું હતું. તે તેણે શેઠને કહી સંભળાવ્યું અને ફરી પોતાના પુત્ર સામે આગળી રાખી આની દશા જોવી ન થાય, તેમ સૂચવ્યું.

‘ભોળા ર ભોળા, દેવી ! એવું કહી જતે નહીં. તું એ માટે બેઠિફર રહે.’ એમ કહી શેઠ પત્નીના હૃદય પર હાથ ફેરવ્યો; જાણે એને આશ્વાસન આપી રહ્યો હોય.

સ્ત્રીને લક્ષ્મીધરના પ્રેમની દર નહોતી એમ નહિ, પણ એ પુરુષસ્વભાવની પારખુ હતી. એ જાણતી હતી, કે પુરુષનો સ્વભાવ લાક્ષણિક અને આવેશમય હોય છે. સ્ત્રીઓના હાવભાવ આગળ તે લાયક સ્વભાવ આકર્ષાય છે, આગળી જાય છે, અને આવેશવશ થઈ પુરુષ પોતાનું કર્તવ્યભાન ભૂલી જાય છે. આ દુનિયાના ધણાપે પુરુષોની આ ચકલા જેવી દશા હોય છે.

એટલે જ લક્ષ્મીધરના હાથમાં પોતાનો હાથ મૂકી એણે કહ્યું, ‘મારા દેવ ! માફું ન લગાડશો. પુત્ર પરનું મીઠું વાત્સલ્ય મને આ સખ્દો બોલાવે છે. એટલે મારા આ અંતિમ સખ્દોને યાદ રાખજો, એમ હજી એક વાર ફરીને કહું છું. પુનર્જન્મની ઇચ્છા થાય તો જાને

પુનર્લગ્ન કરજો. પણ આ પુત્ર પરની દયાદૃષ્ટિ નવી આવ્યા પછી જરા સંભાળજો. જોકે મારા અંગતમાં મેં ખૂબ સંસ્કારો રેડ્યા છે, જેથી એ નવી માતાને પણ મારી માફક વફાદાર રહેશે, પરંતુ માનવસ્વભાવ મનુષ્યને છોડી શકતો નથી...(થોડો શ્વાસ લઈ) આવતી સ્ત્રીને આ પુત્ર પ્રત્યે 'આ મારો નથી' એ જાતની ભાવના રહેવાની અને જો તેમ જ રહે તો આ બાળક તેને આંખના કણાની માફક ખૂંચ્યા કરશે. હવે વધુ કહેવાની મારામાં શક્તિ નથી. હું આ બાળકને આપના કરમાં સોંપું છું.' એમ કહી અંતિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો તેના પ્રાણ બીડી ગયો. પુત્રને મૂકીને માતા પરલોક સિધાવી ગઈ.

આ વખતે લક્ષ્મીધર અને એક પાડોશણ સુલક્ષણા બાઈ હાજર હતી. પુત્રને એ બાઈએ સમયસર ખેસવી લીધો. સ્ત્રીના મૃત્યુ પાછળ એક આદર્શ પુરુષ જે ભાવો દર્શાવે તેવા જ ભાવો લક્ષ્મીધરે દાલવ્યા. એની ઇચ્છા તે વખતે ફરીને પરણવાની જરાયે ન હતી. મનથી તો એણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો કે બીજું લગ્ન નહિ જ કરું.

પણ દિવસો વીત્યા તેમ એનામાં પરિવર્તન થતું ગયું. વિલાસ અને વૈભવનાં અનેરા સાધનો વચ્ચે રહેલા એ યુવાનને જેમ જેમ પ્રથમ પત્નીના વિયોગની યાદી ઝાઝી થવા લાગી તેમ તેમ કાંઈ નવીન સદ્ગુણો શોધી લેવાની આકાંક્ષા થવા લાગી, વળી મિત્રોની-સ્નેહી જનોની પ્રેરણા વારંવાર થવાથી તે ઢીલો થયો. મનથી કરેલા નિશ્ચયનું બળ ધીમે ધીમે ખૂટવા લાગ્યું. અને તેમાંય સ્નેહી અને સંબંધીઓના મીઠા આગ્રહે સાથ પૂર્યો.

ફરીથી લગન અને નવીનું આગમન :

હવે તે જ શહેરમાં રહેતી એક કુમારિકા સાથે એનો સંબંધ થયો અને ફરી ગોળધાણા વહેંચાયા. લક્ષ્મીધરનું 'દેય' નવપ્રદેશમાં વિહરવા લાગ્યું.

અહો! કેમ પુરુષની નિષ્ઠા અને કેમ સ્ત્રીની ! માત્ર કે લક્ષ્મી-

ધર જ વહેશે જલ, તો ? આખી જિંદગી સુધી એ પત્ની અખંડ વૈધવ્ય પાળત જ ને?

ધામધૂમથી એ કુમારિકા સ્નેહલતા સાથે લગ્ન થયું. એ બાઈ બહુ જ રૂપાળી હતી. પણ રૂપે બહારનું હતું, અંદરનું નહિ. માત્ર બહારથી રૂપાળા માણસો હોય છે તે બહારનો ઠંડેરા કરવામાં અને શણગાર સજ્જામાં કાળ પસાર કરે છે અને હોય તેના કરતાં વધારે સુંદર દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે.

લક્ષ્મીધરનાં તો પુનર્લગ્ન થયાં હતાં. પણ આને તો પહેલો જ પહોર હતો. એ બાઈનો ઘણોખરો સમય આરસી, દાંતિયો, લવન્ડર અને પાવડરની પાછળ જ પીતી જાય. ગૃહસ્થાશ્રમ શું, પતિ અને પત્નીનાં કર્તવ્યો શાં, પોતાની ફરજ શી, એ બધું વિચારવાની આ નવીને જરા પણ કુરસદ નહતી. એની માએ પણ એવું શીખવવા શ્રમ નહોતો લીધો. અને લક્ષ્મીધર પણ એવું જોવા ન ચાખ્યો. કારણ કે પહેલાના લક્ષ્મીધરમાં અને આજના લક્ષ્મીધરમાં ઘણું અંતર પડી ગયું હતું.

નવીએ જ્યારથી પગરજી માંડ્યા ત્યારથી જ શેઠ બવસ્યા, સ્વચ્છતા, સાદાઈ, નિયમિતતા પરવારી ગયા, અને વિસાસીના ધર-માનો બધાય ડાળડાળ આ ધરમાં ધીમે ધીમે પેસવા લાગ્યો. પ્રથમનાં આતિથ્યસન્માન પણ ગયાં. નવી ઉપરથી એટલી રૂપાળી હતી એટલી જ મિથ્યાભિમાની અને કિભાખોર સ્વભાવની હતી. પણ લક્ષ્મીધર તો રૂપમાં પાળત બન્યો હતો. હવે પેઢી ઉપર પણ એની જગ્યાએ એણી યઈ ગઈ હતી. મોટે ભાગે ઘેર જ હોય.

જૂનીનો પુત્ર ઇંદુ તો દિવસે દિવસે મોટો થયો. નિયામકી ઘેર આવે અને વાંચ્યા કરે. પણ આ પિતા પુત્રને બોલાવે, અભ્યાસ સંબંધી પૂછે, અને તેની સંભાળ માટે વખત કાઢે, તેથી નવીના રંગમાં ભંગ પડવા લાગ્યો. આથી એ છોકરો તેને ખૂંચવા લાગ્યો, અને દેવનો તજખો નવીના દેવામાં પડીને વધવા લાગ્યો.

પતિનો પુત્ર એ મારો પુત્ર એ સિદ્ધાંતનું એને લાન હોત તો ?
કેવું મુદ્દર ! પણ વિકાર અને વાત્સલ્ય બન્નેનો મેળ ક્યાંથી હોય ?
સ્વાર્થ મુદ્રતામાં નિ સ્વાર્થ લાવ ક્યાંથી જન્મે ? અને જ્યાં આ
સ્થિતિ હોય ત્યાં બીજી પરિણામ શું આવે ?

પ્રસંગે પ્રસંગે વળરવાંકે નવી પુત્ર પર ચિડાયા કરે અને
શાળાએ જવાનો સમય થાય તો પણ ખાવાપીવાનું બરાબર ન
સાચવે ધીમે ધીમે એણે પુત્રને દુઃખ દેવાનું પણ શરૂ કરી દીધું,
અને બીજી તરફ પોતાના પતિ પાસે ગવ કરવા માડી

નમાયા બાળબ્ની કેવી ખૂરી દયા ! એક નજીની ભૂખ ચર્ધ હોય
તેને ભયકર સ્વરૂપ આપી કાસ કર્યા કરે કાઈ વસ્તુ તેને હાથે ઢાળાય
કે ફૂંકી જાય ત્યારે જાણે કે ગળુચડી ગળે ચઢી ન હોય, તેમ છોકરાને
ધમકાવે, બાળો આપે, માગ મારે અને તે પણ જાણે આંધુ રહેતું હોય
ને, એટલે પોતાના બધી પામે રોજ રોજ તેની ફરિયાદ કર્યા કરે,
અને કહે ' માગથી આ તોડરોડ, અને તોકાન, અને આ કકગાદ
સહન થતો નથી તમારો પુત્ર એ તો જાણે ગજકુમાર તેને કાઈ
ફિવસ તમારે તો મર્ધ મહેનુ નહિ ખૂળ મોએ ચઢાવી દીધો છે
હુ તો કહી કહીને થાકી એ ગાહજાહો મારું તો સાબગે જ શાનો ?
હું તો જાણે એને દુસ્મન જેની લાગુ ' આની આવી વાતો કહીને
હમેશા પતિના કાનમા ઝેર રેડ્યા કરે

પતિરાજ પ્રથમ તો નીનીની વાત પર વધુ લક્ષ ન આપતા,
પણ તે તો નવીમાં મુગ્ધ બન્યા હતા તેથી ધીમે ધીમે નવીની આ
વાતની અસર થવા લાગી એ અસરને લઈને પુત્ર પરનું વાત્સલ્ય
અને સ્નેહ ઓસરતા ગયા જેમ પ્રેમનો પડો પડે છે, તેમ ક્રોધનો
પણ પડે છે હમેશને નવીનો કન્ગાન, હમેશની ફરિયાદ આથી
કરીને પુત્ર પ્રત્યે તેને હવે તો કાઈ કાઈ વખત ચીડ આવવા લાગી
અને તે પોતે પણ ધમકાવવા લાગ્યો, પતિને આટલી અસર થયા

પછી નવીને બરાબર મોકા મળતો ગયો. કઈ રીતે આ સાક્ષને કાઢવું એ જ વિચારો હવે એના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા.

છોકરાને હાઠી મુક્યો

એકદા તેનો પતિ યાત્રી યાત્રીને બહારથી આવેલો, ત્યારે નવીએ તો છોકરાની એક નાની બુલને લઈકર સ્વરૂપ આપી જાણી ધમાલ મચાવી મૂકી હતી. અને જેવો તેનો પતિ આવ્યો કે તુરત જ મીઠું મરચું બહારાવીને આડીઅવળી કંઈક વાતો કરી. લક્ષ્મીધર બિચારો યાત્રીપાત્રીને બહારથી આવેલો, ખૂબ ખૂબ લાગેલી અને મગજ જરા ગરમ થઈ ગયેલું. તેવે વખતે જ તે તાપને શાન્ત કરવાને બહારે ધૂણી ધખાવી મૂકી.

‘મારાથી હવે તમારા કુંવરનું પૂરું નહીં પડે. જાણે મારી તો કીમત જ નહીં. મોઢે આમ ચાલાતો હશે!’. વગેરે પ્રવચન શરૂ થયું.

કોઈ દિવસ નહિ આવેલો એવો લક્ષ્મીધરને ક્રોધ વ્યાપ્યો અને છોકરા ઉપર ખૂબ જ ગુસ્સે થયો. આવેશમાં ને આવેશમાં એક બારે હાથની એણે છક્ક લગાવી. છોકરો કંઈક બોલવાનો પ્રયત્ન કરે તેટલામાં જ તેને હાથે ઝાલી બહાર ખેંચ્યો, અને ‘ભાગી જ અહીંથી, કનિયાળા, મને મીઠું ન બતાવીશ.’ આવા આવા કંટોર વચનો કહી તેને બહાર કાઢ્યો અને બારણું બંધ કર્યું. ઉટે જીભી રહીને તીવ્ર છી આંખે જોતી નવીના દિલમાંથી હા...સ...ના ઉદ્ગાર નીકળ્યા. આ દૃશ્યથી એને બારે કંડક વળી, અને તે તો પોતાના પતિદેવને રીઝવાની સામગ્રીમાં પરાવાઈ અર્ધ. જરમાગરમ મસાલેદાર દૂધ પતિદેવ પામે ધરી દીધું અને મદાપતિમતાની જેમ પવન ઢોળતી શેડની ગાદીની બાલુમાં જીભી રહી અર્ધ.

‘જરા બેસની,’ કહી શેડે હાથ ખેંચ્યો.

છોકરો બહાર જુએ ટળવળતો હતો. ચોમાસાના દિવસો હતા.

માથે વરસાદ વરસતો હતો. વરંડા નીચે આવવાની પિતાની આજ્ઞા નહોતી. રસોડાના પાછળના મકાનની તરડમાં મોં નાખી એ નવીને વીનવતો હતો: ‘મા, હવે હું ફરીથી એવું નહિ કરું.’

નવી અને લક્ષ્મીધર વિનોદમાં પડ્યાં હતાં.

છોકરો લાગણીપ્રધાન હતો. આ વખતે એને પોતાની માતા સાંભરી આવી અને ‘મા, મા’ કહેતો એ દૂસરે દૂસરે રડવા લાગ્યો. કેવું હૃદયદ્રાવક રુદન ! લોકવાયકા એમ બોલે છે, ‘લાખોના પાળનાર પિતા જાય તો ભણે, પણ દળણાની દળનાર મા ન જાણે.’

આ વેળાએ અચાનક પાડોશમાં રહેતી તેની ધાવમાતા સુલક્ષણાની દૃષ્ટિ પડી અને તુરત જ તે દોડી આવી. તેણે છોકરાને જાતી સરસો ચાંપીને મોં પર હાથ ફેરવી આંસુ લૂછ્યાં.

અહા, જ્યારે વિશ્વપ્રલય સમયે દાહ સહુને દે છે, ત્યારે માતૃ-હૃદયનું માધુર્ય પ્રેમથી નીતરે છે. ક્યાં નવી માની દૃષ્ટિ અને ક્યાં પાડોશજીની દૃષ્ટિ ! બન્ને માતૃહૃદય હતાં, પણ . . .

સુલક્ષણાએ પોતાના ઘરમાં લઈ જઈ, ‘ખાઈ લે, બેટા !’ કહી વાંસા પર હાથ ફેરવી ખવડાવવા માંડ્યું. છોકરાને લણુમર તો લાગ્યું કે આ મારી સગી મા જ સ્વર્ગમાંથી આવી છે. છોકરાનું ભરાયેલું હૃદય ખાલી થયું.

સુલક્ષણાએ ખૂબ હિંમત આપી અને કહ્યું, ‘બેટા ! તું ચિંતા ન કરીશ.’

‘પણ બાપાજી મારો તો ? બાપાજીએ મને અહીંથી આણી જવાનું કહ્યું જો.’

‘સુલક્ષણાને બાળકનું નિખાલસ દિવ જોઈ તેની મરનાર માના ગુણો સાંભર્યાં, અને પેલી ચક્રવાયકાની વાત યાદ આવી ગઈ. તેથી તે બોલી, ‘બાઈ, જો. તારી માએ મરતી વેળાએ પેલી ચક્રવીયકાની વાર તારા બાપાને કહી હતી તે તને યાદ છે ?’

‘હા, હા.’

‘ત્યારે એ વાતને જાણ્યાથી હેડા ઊભો ગઈને તારા બાપ સાંભળે તેમ કહે. બા.’

બાપાનાં કોથનો અમિ હવે તો ઠંડા પડ્યો હતો. હવે જારણાં ખુશ્કાં ચર્ચ ગયાં હતાં.

હોકરો જારણા આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો, ‘બાપુ! આપે ઘરમાં પેસવાની ના કહી છે. એ હુકમનો હું અનાદાર નથી કર તો. પરંતુ આપ સાંભળો તો મારે એક વાત કહેવાની છે. ટૂંકમાં જ તે કહીને હું, મને જે કંઈ માર્ગ પ્રજુ સુઝાડશે તે પકડી લઉં.’

‘બોલ, શું કહેવું છે?’

‘બાપુજી! પેલા ચકલા અને ચકલીની વાત યાદ છે ને?’

હોકરાના આ સંજોગે કોને પકર્તા જ તે અમકચો. ચકલા-ચકલીની વાત અને તે વાતની સાથે જ પોતાની જૂની ધર્મપત્ની સાંભરી. અને સાથે જ એનો પ્રેમ, એની નિર્દોષતા, એની સાદાઈ અને સંતોષ, એની મરતા સમયની લલામણ અને પોતાનું આપેલ વચન; એ બધું એક પછી એક યાદ આવતું મળું.

આ બાજુ નવીના સ્વભાવમાં જડાયેલા ઝગડા, કંઠાસ, ફૂથલી, નિંદા વગેરે દુર્યુષ્ણ અને બીજી તરફ સ્નેહ, સૌજન્ય, નિખાલસતા, એવા એવા જૂનીના સદ્ગુણો નજર સામે પ્રસ્વરવા લાગ્યા. તેની વિવેકબુદ્ધિ અમત ચર્ચ ગઈ અને તુલના કરવા લાગી. -

જેમ જેમ તુલના કરતો ગયો તેમ તેમ તેને જૂની અને નવી વચ્ચેનું અંતર સમજાતું ગયું. અંતિમ અવસરનો જૂનીનો દેખાવ અને પોતાનું ત્યાગનું નિશ્ચયજન દરીને યાદ આવ્યું. અને દીવા જેવી ભૂલ દેખાઈ. હૃદય ભરાર્થ આવ્યું. નયનો અશ્રુભીનાં ચર્ચા એકદમ

એઠા થઈ પુત્ર પાસે જઈ તેને વળગી પડ્યો. ભારે ખસતાવો થવા સાગ્યો. પુત્ર પર સ્નેહની ઊર્મિઓ આવવા લાગી.

હોકરો તો એટલું જ કહીને પોતાનો રસ્તો પકડતો હતો, પરંતુ હવે લક્ષ્મીધર શાનો જવા દે ? હેતભયે દેવે એણે હોકરાને બોદમાં લીધો. અત્યંત વહાલ કર્યું. ફરીને આવું નહિ કરું એમ વહાલભર્યા વચનો કહ્યાં અને અંદર લાગ્યો.

પિશાચ ટળી હવે તે પિતા બન્યો હતો.

બાળકની નિર્દોષતા અને પોતાના અવિચાર તરફ લક્ષ્ય થતાં એની આંખમાંથી એચાર આંસુ ટપકી પડ્યાં.

તેણે નવીની પાસે આવીને કહ્યું, ‘નવી ! આ હોકરો મારા ધરમાં મને તેટલું નુકસાન કરે, છતાં તેને આજ્ઞી તારે એક અક્ષર પણ ન કહેવો તને એ ન પોસાય તો તારે પિયર આવી જા.’

લક્ષ્મીધર હોકરાને બોજન કરાવી તુરત જ પોતાની મેડી પર ચઢી ગયો. નવી તો આ બધું અચાનક થયેલ પરિવર્તન અને લક્ષ્મીધરનાં વચનો સાંભળી ક્ષોધાઈ ગઈ. તેને ખૂબ જ નવાઈ લાગી. લક્ષ્મીધરની આખ ફરેલ દેખીને નવી ચૂપ થઈ ગઈ.

આ તરફ લક્ષ્મીધર ધીરે ધીરે સીડી પર ચઢવા ગયો. તેમ તેમ એની વિચારની સીડીઓ પણ આગળ ને આગળ ચડ્યે જતી હતી. લક્ષ્મીધર દેખાતો બધ થયો એટલે હોકરા સામે તિરસ્કારની એક દૃષ્ટિ ફેંકી નવી દીવાનખાનામાં આવી ગઈ.

દુષ્પિયારાં દંપતિ

મંથનવેળાએ મળેલું નીંગવ એકાંત માથાળું મિત્રની ગરજ સારે છે. લક્ષ્મીધર મંથનમાં એકાગ્ર હતો તે જ વેળાએ વરસાદથી ભીંજાઈને આવેલું એક દુઃખી પતિપત્નીનું જોડું પોતાના ઉપરના ભીંજાયેલાં કપડાં સુકવવા અને શ્રમથી થાકી ગયેલ હોઈ આરામ

લેવા મેડીની નીચેના કોગ ઝોટલા ઉપર મેઠું હતું અને વાર્તાલાપ કરી ગયું હતું. આ ઝોટલો લક્ષ્મીધરની મેડીના ગ્વેગ નીચે જ હતો.

‘પ્રાણુનાથ ! ખેદ શા સારુ કરે છે ? સંસારના બધા દિવસો કંઈ એકસરખા જતા નથી. સૂર્ય પણ જોગે છે. અને આયશ્મી જાય છે. દિવસ પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિવસ. એ તો કુદરતનો સનાતન નિયમ છે. દુઃખ અને વિપત્તિના આયશ્મ અને માનની પર ન હોત તો માનવતાના મીઠા જીવનમાં રસ જ કેમ હોત ? આંબજીની જ જાગૃતિ આવે છે. અમે સારાસારની સમજ અમટે છે. વહાલા ! આવું કંઈ હંમેશ રહેતું નથી. માટે શોક ન કરો. ખેદ કરવાથી પાતુ શું વળવાનું છે ?’

જુઓ, વિશ્વના મહાન પુરુષો પર પણ કેટલાં સંકટો પડ્યા હતા ! ગમચડાને રાજગાદીના સમયે વનવાસ મળ્યો. વનવાસમાં પણ વિધિએ ખૂબ વિતાડી. પોતાની પ્રાણુપ્રિયા મીતાને રાવણ નામનો રાક્ષસ હરી ગયો. ગવણ પાસેથી સીતાજીને મેળવવા માટે તેમને મહાન કુદ્ધ કરવું પડ્યું. સીતાજીને પાછાં લાવ્યા પછી પણ એક ધોખીના વાર્તાપ્રમંગથી પોતાની રાજનીતિ જાળવવા માટે ફરીથી પણ સીતાનો વિયોગ સહવો પડ્યો. ગમે પોતાની પ્રાણુપ્રિય પત્નીને પુનઃ વનવાસમાં મોકલી આપી. વિચારો, સીતા જેવી ગજ-રાણીને એક તર્ક પ્રચલિતો સમય, કાંઈ સાધન પાસે નહિ, અધોગ અને નિર્જન એવા જંગલમાં અધવચ સીતાજી મુકાયાં વિચારો ! આ દુઃખો પામે આપણા દુઃખો કંઈ વિસાદમાં છે ?’

પત્ની પોતાના પતિને આ વચનો કહી ન્દી હતી, અને એનું પાદ ચાંપી રહી હતી.

લક્ષ્મીધરના કાને આ જવા રાખે પડ્યા અને એનું લક્ષ્ય તે તર્ક વધુ ખેંચાયું. સમકુખિયા એકબીજાને ખેંચે છે. તે જગા દરેક આગળ નજીક આવ્યો અને એકાગ્રચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો

‘વળી જુઓ સ્વામીનાથ ! નળ અને દમયંતીની કેવી સરસ જોડીને પણ વિધિએ કેવી કોડી સ્થિતિમાં મૂકી ? હરિશ્ચંદ્ર જોવાને પણ ચાંડાળને ઘરે વેચાવું પડ્યું. તારામતીએ કેટલું ઘેરું રાખ્યું ? અહો ! દ્રૌપદી અને પાંડવો પર કેટેકેટલાં દુઃખો પડેલાં છે ! વહાલા, આપને શું દુઃખ છે ? ધીરજ રાખો, શાંતિ ન મુખાવો.’

એકએક બોલ લક્ષ્મીધર ઝીલી રહ્યો હતો. દુખિયા દુખિયાનું આત્માસન ઔષધરૂપ છે. દુઃખી હૃદયવાળા લક્ષ્મીધરને ખૂબ આત્માસન મળ્યું. એણે ઉપરથી એક મીઠી દષ્ટિ આ દંપતી ઉપર નાખી. પુરુષનાં વસ્ત્રો જીર્ણ અને ફારી ગયેલાં જણાતાં હતાં. સ્ત્રીનો દેહ પણ તેવા જ વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલો હતો. બન્ને મુસાફરો લાંબી મુસાફરી કરીને આવેલ હોય એમ જણાવું હતું.

આવી દુઃખદ સ્થિતિમાં પણ આ જનતનો મુખભર્યો દિલાસો આપતી સ્ત્રીને જોઈને લક્ષ્મીધરને ભારે સદ્ભાવ થયો અને પોતાની ગુજરી ગયેલી સ્ત્રી કમળા પુરત સાંભરી આવી. મારી પત્ની પણ આવી જ સુશીલ અને સુવિનીત હતી, એમ એ એની સાથે જૂનીની પુલના કરવા લાગ્યો.

પતિ અને પત્નીનો વાર્તાલાપ તો હજુ ચાલુ જ હતો.

‘પ્રાણનાથ ! જોમ જેવો ભડવીર—જતાં એને રસોઈયા તરીકે કામ કરવું પડ્યું. અને દ્રૌપદી રાણી મરી દારી બની. નાથ ! એ પણ સમય હતો, ખરું ને ? કેવું એ અસહ્ય દુઃખ !’

પત્નીનાં વીરતા અને હિમ્મતભર્યાં આત્માસન આપનાર વચનો સાંભળી પુરુષ જરા સ્વસ્થ થઈ જવાનું લાગે છે, ‘દેવી ! તું કહે છે તે વાત બધી ખરી છે. પણ હું શું કરું ? મારાં પૂર્વકાળનાં મુખો મને સાંભરી આવે છે, અને રડાવે છે. હાથ લાંબો કરવા કરતાં મરી જવું બહેતર છે, એમ મનમાં લાગ્યા જ કરે છે. વહાલી ! ભલી થઈને

મારાથી બને તેટલાં પરાપકારનાં, એવાનાં, બલામણોનાં કાર્યો કરે જતો હતો. તેમ તેમ દીવાન મારા પર વેરભાવ રૂપે જતો હતો.

પણ એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જતા નથી. મારું એવું બન્યું. એક વખતે મહારાજ બીમાર પડ્યા અને હેવટ કાળ-ધર્મ પામ્યા. તેમની પછી ગાદીએ યુવરાજ જયકુમાર આવ્યા. જયકુમાર અને દીવાનને સારો મેળ હતો. યુવરાજનાં કાનમાં દીવાન હંમેશાં મારી વિરુદ્ધ ઝેર રેડતા હતા. એવામાં જયકુમાર ગાદીનસીન થયા, તેમને નજરાણું કરવાનો વખત આવ્યો. મેં કામતી હીરા-માણિકનાં નંગનું એક પડીકું વાળ્યું અને ધરની એકકમાં ગાદી નીચે એ પડીકું મૂકી હું જમવા બેઠો.

‘ભોજન કરીને બેઠો’ તો વખત ચંદ્ર ગયો હતો. એટલે ઉતાવળે ઉતાવળે કપડાં ગહેરી ગાદી નીચેનું પડીકું લઈને રાજદરબારમાં ગયો. ત્યાં નજરાણાનો વિધિ ચાલતો હતો. દીવાન તેની નોંધ કરતા હતા. માગે વાગે આવ્યો. મેં પડીકું ટપના ચરણમાં ધમું. તેને દીવાને ખોલ્યું. તરત જ લાલપીળો થઈ તેણે તે મહારાજને બતાવ્યું અને કાનમાં કાંઈક કીધું. મહારાજ પણ કોંધાયમાન થઈ, મને કાંઈ પથ્થુ પૂછ્યા કર્યા મિવાવ, બાજે મે મહાન અપરાધ કર્યો હોય તેમ એકદમ મારા ધરની કડિયું કરી દેશનિકાલનો હુકમ ઊડ્યો. દીવાનનો પાસો બરાબર પડ્યો. મને લાગે આઘાત થયો. વજ્રપાત થયો હોય તેમ કંઈ જિડ્યો આશ્ચર્ય થયું કે મારા પડીકાથી પ્રસન્ન થવા ભોઈએ તેને બદલે આવેલ ટ્રેપ શા માટે ?

‘પ્રથમ તો કશી સમજ ન પડી. હું ગભરાઈ ગયો. વાતચીતનો કે પૂછવાનો વખત જ દીવાને ન આવવા દીધો ધરના અને દુકાનના માણસોને બહાર કાઢ્યા. ધરમાં તથા દુકાનો ઉપર તાળાં લાગી ગયાં. અને મારી મત્તી સુલોચનાને બહાર નીકળવા હુકમ થયો.

‘આ અચાનક ફરમાનથી સુલોચના ડહાંઈ ગઈ. એટલું જ

નહિ પણ અમને કોઈએ મદદ ન કરવી, સદાચ પણ ન આપવી, એવું કહી દરમાન કાઢ્યું. કોઈ પણ જાતની સદાચ આપનાર ગુનેગાર ગણાશે. શું થઈ ગયું તે ન સમજાયું. સંશયયુક્ત, ગણરાયેલા મને અમો બન્ને પહેરેલે કપડે નગર બહાર નીકળ્યાં.

‘નગરનો મોટો ભાગ મને આઠનારો હતો. મારી આદતથી નગરમાં સનસનાદી બોલી ગઈ. ઘણાનાં દિલ કંકણી બિડ્યાં. પણ રાત્રીના રાખત હુકમને લીધે મારી તરફેણ કરવાની કોઈની દિમ્મત આલી નહિ.

‘અમો થોડે દૂર ગયાં ત્યાં રાત્રીના એક મારા રનોહીજને મને ખબર આપ્યા કે રોક, પડીકમાં વાળ નાખી નજરાણું કરવાની તમને કુમતિ કેમ સૂઝી ! એ સાંભળતાં હું ચમક્યો અને આશ્ચર્ય પામ્યો, કે વાળ કેવા ! મેં તો પડીકમાં ઉત્તમ ઝવેરાત મેદલ હતું. “રોકશ્રી ! તમારી ગમે તે પ્રકારે ગફલત થઈ હોય, પણ પડીકમાં વાળ હતા એ મેં નજરે નંતપા હતા,” એટલું જણાવી તે માણસ તો ગયો. અમે પતિપત્ની બન્ને જણ એક વૃક્ષ નીચે બેસી વિચારમાં પડ્યાં કે આ શું થયું. ઝવેરાત નાખેલ તેના વાળ કેમ અને તેવામાં મારી પત્નીએ પૂછ્યું કે તમે પડીકું વાળ્યા પછી અને આપવા પહેલાં ઉપાડીને જોયું હતું ? મેં ના પાડી. ભારે કહે, કે તમે જે રંગના કાગળમાં ઝવેરાત મૂક્યું હતું, તે જ રંગના બીજા કાગળના દુકકામાં મેં માથું બોળીને પોટા વાળનું પડીકું વાળીને પછી નાખી ‘દર્શક એમે ધારી એ જ બેકકની ગાદી નીચે મૂક્યું હતું. બસ. એ સાંભળતાં હું તૃપના કોપનું બરાબર કારણ પામી ગયો, અને મનમાં બરાબર સમજ્યો કે મારા નશીમે મને બુલાવ્યો. કારણ કે ઝવેરાતના પડીકાને બદલે બૂલથી ઉતાવળા ઉતાવળા સરખા રંગવાળા કાગળનું વાળવાળું પડીકું લઈને નજરાણામાં ધર્યું. મને લાવિયે ભારે બૂલ ખવડાવી. અને દીવાનને તો મારું અનિષ્ટ કરવાનું નિમિત્ત જોઈતું જ હતું. ખરેખર ‘વખત પલટાય છે ન્યારે બધું પલટાઈ જાય છે.’ એ નિયમ મુજબ મારું બન્યું.

‘ત્યારબાદ મારી પત્નીને મારી સાથે ક્યાં રજાનાં એ વિચારથી મેં મારી પત્નીને તેના પિયર જવાનું ધણું સમજાવ્યું. પણ એ તો એકની બે ન જ થઈ, અને અમે અસહાય બનેલાં બન્ને જણ યાત્રી નીકળ્યાં. શેઠજી, એ વખતની મારી સ્થિતિ વર્ણવું તો એક કિતાબ બરાબ.

‘રસ્તામાં અનેક કષ્ટો, અનેક આપત્તિઓ, ન અનુભવેલા અનુભવો મેળવતાં મેળવતાં અનેક સ્થળોમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં મીંચેન્દ્રાણ બનેલાં મેં વર્ષે અમે આ સ્થળે આપ્યાં અને અચાનક તમારી નજરે ચડ્યાં. શેઠજી! આજે અમોને સન્માનપૂર્વક સુખાનુભવ થયો તેવો મેં વર્ણના આગામાં ક્યાંય નથી સાંપડ્યો. મોર્ગમાં મારી સ્ત્રીએ અનેક કષ્ટો વેડીને મારી જે મેલા કરી છે અને જે ઉપરાંત દિલાસાભર જે દિગ્મન આપી છે, તે તો વર્ણવી શકું તેમ નથી.’ એટલું કહેતાં શ્રીધરનો કંક ગદગદિત થઈ ગયો.

લક્ષ્મીધર કહે, ‘હવે ખેદ ન કરો. ભાવિ કાંઈ મિથ્યા કરી શકું નથી. બધું સારું થશે. તમે મારે ત્યાં કાંઈ પણ ભતના મોકાય વિના તમારું પોતાનું જ ઘર છે તેમ સમજીને રહો. હું મારાથી બનતું કરીશ.’

નવીને બધી જાણામણ કરીને લક્ષ્મીધર શેઠ શ્રીપુર ગયા. તપામ કરતાં ખપર મળ્યા કે પ્રધાન ભુદ્ધિધનનું અચાનક મરણ થયું છે, અને તેની જગ્યાએ સુભુદ્ધિ પ્રધાન આવેલ છે. એ ધણે ભણે અને લાવક છે, વળી, એ શ્રીધરસેડની સજ્જનનગાને બાણનાર છે એવું સાંભળી તેને વધુ દિગ્મત આવી. એટલે પોતે પ્રધાનને જઈ મળ્યા. અને ઉપરની બધી હકીકત જણાવી. કેવલ નજરાણાનું પડીકું બદલાયું છે, તે બતલાવીને ખાતરી કરાવવા માટે મદારાગને કહીને તે શ્રીધર ગોડનું ઘર ઉપડાવી ગાદી નીચેતું પડીકું બનાવ્યું. પડીકામાં કવેરાત જોઈને મદારાગને ખાતરી થઈ. દીવાનની શિખવળીથી દોરવાઈને ગોડને પૂછપરછ કર્યા વિના કદેશ ભારે સિદ્ધા માટે પોતાને ખેદ થયો.

જયદેવ નૃપના વિચારાનુ પરિવર્તન થયું અને ઘણા જ સન્માન-પૂર્વક શેકને પોતાના રાજ્યમાં બોલાવવા પ્રમથ કર્યો, અને એ દ પતીને આદ્યપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. પછી સભાના રૂપમાં હજારો મનુષ્યો વચ્ચે નૃપતિએ પરીક્ષાનો બની ગયેલ કિસ્સો અને તેને અગે કરેલ લોક શિક્ષાનો બેદ સભામાં જણાવ્યો. ત્યાર પછી શેકને સરપાલ સાથે ધર વગેરે સર્વ વસ્તુઓ સુખત કરી અને વધુમાં તેમના વધારી રામય એવલા માનમગ્તમે વધાર્યા ને પોતાના અવિચાર માટે ક્ષમા માગી.

લક્ષ્મીધર અને શ્રીધરશંકર બન્ને સમાન ધધાવાળા હતા એટલે બન્ને વચ્ચે શાહ મૈત્રી થઈ વળી શ્રીધરના ભાગ્યને દુગ્વાને ખોલવામાં લક્ષ્મીધર શેક નિમિત્ત બન્યા, એમણે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી, સજ્જનતા દાખવી, તેથી શ્રીધરશેક લક્ષ્મીધરશેકના જીવનપર્યંતના મિત્ર બન્યા.

વિગેષમાં તો લક્ષ્મીધરશેકના ધર શ્રીધરશેક અને સુનોચના બંને અકવાલિયુ રામયા તેમાં સુલોચનાનો વિનય, નમ્રતા પરિચય વાણીની મધુરતા અને એના સદ્નર્તનનો લાભ નવીને હીકડીક મળ્યો. એ દ પતીની જાહાજગલીમાંથી નૃપતિના ઢાંપે થયેલી બેહાન રિયતિ અને એ રિયતિમાં પણ સુપત્નીએ પોતાના પતિની જાનવેલી સેવાની બીના સામળી તેને સુનોચના પ્રત્યે ભારે માન થયું ઉપગત પોતાની જૂને તે લેઈ ગઈ અને શ્રોડા સદવાસથી પણ નરીના જીવનમાં ભારે સુધારો થયો.

ખાનદાની કે અમીરાત, સજ્જનતા કે સરકારિતાની પરીક્ષા આવા પ્રસંગે જ પડે કે આ આખી વચ્ચામાં સુનોચનાની અપૂર્વ પતિભક્તિ અને કમગાની સન્નિગિતા આદરણીય છે જેને શ્રીધર શેકનું બધું યાજો પડી ગયું એટલે તમની રજા લઈને લક્ષ્મીધર પોતાને વતન ગયા.

એ કહેવાની હવે સાચે જ જરૂર હોય કે લંકાધર હવે સ્નેહલતાના મોહમાં મૂંઝાયો નહિ અને પુત્ર પર અપાર પ્રેમ વર્ષાવવા સાચો. વિદાર કરતાં વાતસલ્યની મધુરતા વધુ છે, એનું એને બરાબર જ્ઞાન થયું. સ્નેહલતાને પણ સુઝોચનાના મદવાસથી ઘણી ઊંડી અસર થઈ જેથી તેનું વર્તન પણ ધણું સુધરી ગયું. ઈદુને તે આહવા લાગી. સ્ત્રીઓના કર્તવ્યનું, પોતાની જવાબદારીનું તેને જ્ઞાન થયું. મારા પતિનું દરજ્જા એ મારું જ છે, એમ મમણ.

સુઝોચનાના અપ પરિચયે પણ નવીના જીવનનો પલટો થઈ ગયો.

આથી હું એ કહેવા માગું છું કે થોડો પણ સદ્સમાગમ ફેટયો મુખપાયક બની આપું જીવન સુધારે છે.

આટલા લાંબા દર્શાવ્યા હવે તમો સમજી શક્યા હશે કે સાચું દામ્પત્ય ફેટલી મોઢી ચીજ છે. પણ પતિ અને પત્ની જોડલાં વધુ નિર્દોષ અને નિર્વિકારી તેટલો જ તેનો લાલ એમને પોતાને, સમાજને, દેશને અને જગતને મળે. અને પતિપત્ની જોડલાં વિકારી તેટલી જ હાનિ પોતાને, સમાજને, દેશને અને જગતને પહોંચે. કારણ કે વ્યક્તિ અને વિશ્વ પરસ્પર સંકળાયેલાં છે. જે પ્રદેશમાં આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ નથી તે પ્રદેશમાં આદર્શ ત્યાગાશ્રમની કલ્પના અશક્ય છે. એ જ વાક્યને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ત્યાં દરજ્જા, કર્તવ્યનીતિ અને પ્રામાણિકતાનો પાયો નથી, ત્યાં ધર્મનું ચલુનર નકામું જ છે.

સમાજધર્મ : સંગઠન

[પ્રવચન ઓગણીસમું]

વહાલાંઓ,

કૌટુંબિક જીવન આપણે જોઈ ગયા. હવે પછી અના સામ સામાજિક જીવન શરૂ થાય છે.

પૂર્વે લીધેલી કૌટુંબિક સેવાઓને અદા કરવાનો તથા સમાજ અને દેશને પોતાની મેવાનો ફાળો આપવાનો સમય પુખ્ત ઉંમરે થાય છે. જો એ વિવાહિત જીવન સ્વીકારે તો એની શક્તિ મર્યાદિત રહે. જો સર્વાંગ ધન્યવારીજીવન સ્વીકારે તો એની શક્તિ અમર્યાદિત થતી જાય. કૌટુંબિક જીવન પછી હવે એની સામે સામાજિક જીવન શરૂ થાય છે.

સમાજ એટલે ?

સમાજ એટલે સમાન ગુણકર્મ ધરાવતાં માનવીઓનું મંડલ.

સમાજની ઉત્પત્તિ

મનુષ્ય જેમ જેમ સુધરતો જાય છે, તેમ તેમ વ્યાપક થતો જાય છે. એ તો દેખીતી જ વાત છે કે વ્યાપકતા અને વ્યવસ્થાથી એને પોતાને અને જગતને લાજ થાય છે. ધારો કે એક માણસ પાસે

અસીમ બુદ્ધિ છે. પણ એના ઉપભોગમાં બીજા સામેલ નહિ હોય તો એનું જીવન કેટલું શુષ્ક અને સંકેત રહેશે ! જે રીતે બુદ્ધિના મંન-ધર્મા તે જ રીતે બળ અને સમૃદ્ધિના સંનધમા

‘ઝાઝા હાથ રળિયામણા, ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય, અને ઠંકરે ઠંકરે પાગ બધાય.’ અથવા હેતુથી સમાજસંઘ્યા રચાઈ છે. મૂલે તો ચાગ જ વર્ણુ હતા અને તેઓની વચ્ચે ભારે સંગીન સંગઠન હતું એ સંગીન સંગઠનને લીધે સદજ ગુણો પ્રમાણે કામો વહેંચાઈ જવાથી સમય અને શક્તિનો બચાવ થયો અને સંસ્કૃતિ અને શાન્તિમાં વધારો થયો. આનો ઉલ્લેખ મહાભારત અને ગીતાજીમાં છે, અને એક અંગીનાં ચાગ અગ તરીકે ગણાવી સંગઠનની મહત્તા બતાવી છે

એ દુર્લાભની વાત છે કે ચાતિ, ધર્મ પ્રાત, કે ‘શનુ’ ઓઠું લઈ માનનીએ પોતપોતામાં જ ભાગલા પાડીને દીવાલો ખડી કરી છે એટલે આ પ્રસંગે સમાજધર્મ પર કહેના માટે હું મહત્વના અગરૂપ સંગઠનનો વિષય ચર્ચા કરી શકું છું. ચાગઠન જ સમાજજીવનનો આ મા છે. ખગી રીતે તો સામાજિક કર્તાન એટલે જ સંગઠનની દિમાત સંગઠનનો સાર્વભૌમ નિયમ

વિશ્વરચના ઉપર દષ્ટિ ફેકીએ તો તમને જણાશે કે આખું વિશ્વ એ સંગઠનનું સાક્ષાત મૂર્તરૂપ છે. સંગઠન વિના વસ્તુનું અસ્તિત્વ ટકી શકતું નથી જરા કે એતન પદાર્થ સંગઠનની શક્તિના આધારે પોતાનો પ્રકાર ફેલાવી શકે છે

આ અશ્માનુ ધગ જ હ્યો તે પણ સદમ પગમાપની સન ન-શક્તિને લીધે જ દસ્ય પદાર્થરૂપ બનેલું છે નાનામાં નાનું પગમાપ પણ સંગઠનશક્તિના બળે અકુપ્ય કામ કરતું દેખાય છે મગન કે આપણા ગરીબની રચના જુઓ તો જણાશે કે એ સંગઠનનું સાક્ષાત્ રૂપ છે સંગઠિત થઈ દુર્વગતીય પદાર્થોને આકર્ષવા એ પદાર્થમાનનો સ્વભાવ છે.

ઝરિયામાં માઈલોના માઈલો સુધી કોલસાની ખાણો છે. આ ખાણોમાં કાર્બો કોલસાને ઠોંસી ઠોંસીને ભર્ષા નથી, પણ કોલસો, પથ્થર, સોનું, રૂપું આદિ જડ પદાર્થોમાં એ સ્વાભાવિક ગુણ છે કે તે એકબીજાના આકર્ષણને લીધે સ્વજ્ઞતીય તત્ત્વને પોતા તરફ ખેંચે છે અને તદ્દરૂપ બની જાય છે. આ જડ સંગઠનના પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્તો છે.

ચેતનવંતી માનવતા માટે .

જડ પદાર્થો પણ સ્વજ્ઞતીય પદાર્થોની સાથે સંગઠિત થઈ એકરૂપ બની જાય છે. તો વિવેકબુદ્ધિને ધારણ કરનાર માનવી જો સંગઠનબળ ન કેળવે અને સ્વજ્ઞતીયતાને જીવનમાં ન ઉતારે તો માનવ પોતાના મનની શક્તિનો કેટલો દુરુપયોગ કરે છે, એ સહેજે કહી શકાય છે.

વિવેકબુદ્ધિનો જો મનુષ્ય સદુપયોગ કરે તો તે એકમાથી એકવીસ વ્યક્તિઓનું બળ પોતાનામાં પ્રગટાવી શકે છે.

એ સમાજને એક અખંડ અને અવિભક્ત બનાવી જનકલ્યાણ સાધવાથી માનવતાનો વિકાસ અને વિજય છે. માનવી માનવી શરીરે, વર્ણ કે ગુણે ભલે ભુદો હોય, પણ હાર્દિક બંધુતાની ગાંઠ એ બંધાયેલો હોવો જોઈએ. જેમ સાંકળના અંકોડા છુટાછવાયા હોવા છતાં પરસ્પર એવા બંધાયેલા, જોડાયેલા રહેલા છે કે જેથી એ અંકોડાની સાંકળ મદોન્મત હાથીના અમાપ બળને પણ પોતાના કબજે કરી શકે છે !

એજિન્ટમાં એકઠી થયેલ વરાળના ધક્કાથી હજારો ટન ભાર ખેંચાઈ જાય છે. જડ પદાર્થોની સંગઠિત શક્તિ પણ કેટલી બળવાન હોય છે, એનો ઉપરના દષ્ટાન્તથી આપણને સહેજે ખ્યાલ આવી શકે છે.

લિંગતામાં સર્વનાશ છે, એકતામાં સર્વસ્વ છે. એક અંકોડો જેમ બીજા અંકોડાથી છૂટો પડી જાય તો એનું બળ એકમમાં .

આવી રહે છે, તેમ એક વ્યક્તિ સમાજની દૃશ્ય પૃથક્ થઈ જાય તો તેનું બળ તેટલું જ ધી યાય છે એકે સમાજ એ કાંઈ ભુકી વસ્તુ નથી પણ એમ ૧ અને ૧ છુગા રહે ત્યાં લગી ૧ અને ૧ બે થાય છે પણ સાથે મળે ત્યારે (૧૧) અગિયાર થાય તેમ વ્યક્તિ-વ્યક્તિનો સમૂહ જોડેલો સંગઠિત થાય તેમજ જ તેનું બળ વધે ૧૧

તાત્કાલ જેને આપણે સુચવતું તરીકે ગણીએ છીએ તેને ન્યારે સંગઠિત કરીએ ત્યારે ૧૬૫ બને ૩ અને એ જ દોરડાની મદોનમત હાથી બધાય છે નીતિમરોએ 'અરુપાનામપિ વસ્તુના સદ્વર્તિ કાર્યસાધિકા' અર્થાત્ સુચ્ય વસ્તુઓનું પણ સંગઠનકાર્ય સાધક હોય છે એમ જે નીતિવાક્ય કહ્યું છે તે બહુ જ સારગર્ભિત છે આ એક જ નીતિવાક્યને જીવનમાં તાણવાણીની માફક વણવામાં આવે તો ૨ પના કરો કે કેટલું સઘનજ વધે ! અને સઘનજ વધે તો સમાજમાં કેટલી સુખશાન્તિ વધે ! ન્યાસઘનજ હોય ત્યાં લેશ માત્ર જન ન હોય પણ ન્યાસંગઠન બળ ઓછું છે ત્યાં આરે ધૂણી બેસતું સામાજિક ફેરાયેતું છે આ વાત નીચેના દૃષ્ટાન્તથી વધારે સ્પષ્ટ થશે

સંગઠનના અભાવનું ભયકર પગિણામ

ત્રણ હાજર ધરતું એક ગામ છે તે ગામમાં જોતોતું મંદિર, ઉપાશ્રયો, સ્વામિનારાયણનું મંદિર, શિવનું મંદિર કાઠિયજીનું મંદિર કબીરનું ધર્મસ્થાન, હનુમાનનું મંદિર માતાજીનાં ત્રણ મંદિરો વગેરે હતા ઉપરાંત બગતની જગ્યા હતી

આ બધાં ધર્મસ્થળોમાં હમેશાં જનનારા, ધર્મ કરનારા માણસોની ૫૦૦ ની વસ્તીવાળા એ ગામમાં એક દિવસ અચાનક ધાકું પડ્યું ધાકવાળા ફક્ત દશ જણા હતા પણ એ ૧૦ માણસો સંગઠિત થઈ આન્યા હતા અને લૂટ ચનાવી ગામના લોકોમાં એકસપ ન હતો. યાદી દાદીને મદદ કરે તેમ ન હતું હમેશાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ

કરનારમાં એક માનવધર્મનો અભાવ હતો. એટલે અધા ડરીને ધરમાં ઘૂસી ગયા. પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૦ માણસોના એકસપે ૫૦૦૦ માણસોના બળને પરાજિત કરી ગામની માલગતા લૂંટી લીધી. તોડાએ માર ખાધો તે વધારામાં.

તમે કહેશો કે ‘મહારાજશ્રી ! ધર્મનો જ્ય અને પાપનો ક્ષય થવાને બદલે પાપનો જ્ય અને ધર્મનો ક્ષય કેમ થયો ? ૧૦ માણસો ૫૦૦૦ માણસોને લૂંટીને ચાલ્યા જ્ય તો દુનિયામાં કાળો કેર વર્તે ને ? દુનિયામાં ઈશ્વર-ધર્મ છે કે નહિ ?’ આ પ્રશ્નનો દ્વંદ્વ જવાબ એ છે કે કુસંપ, સ્વાર્થાધતા કે કાયરતાના પક્ષમાં ધર્મ કે ઈશ્વર બિલા રહેતાં જ નથી. ધર્મ તો શક્તિનો ભાગ માગે છે. નિર્બળ વ્યક્તિ ધર્મને પચાવી ન શકે. વિચારશીલ પુરુષો જ ધર્મ પચાવી શકે, પાળી શકે અને દાખવી શકે.

લૂંટારાના પક્ષે લૂંટવાની ઈચ્છા એ પાપ હતું. એનું સાધન એને માટે પશુબળ જ હોઈને એ પશુ પાપસાધન હતું. પશુ એમનામાં એક વસ્તુ ઉભદા હતી. તેમનામાં સગડન હતું જ્યારે લૂંટનારમાં તો મૂઢ સ્વાર્થનું પાપ હતું. એનું સાધન કાયરની હિંસા હતી. અને સંગઠન તો હતું જ નહિ. એટલે લૂંટારાનો પક્ષ જીતી ગયો. લૂંટારાઓ જ્યારે એકને મારવા કે લૂંટવા માડ્યા ત્યારે બીજાએ ‘આપણે શું’ એમ માનીને સતાવા માંડ્યું. જો ખરી માનવતા હોત તો એમ વિચારત કે મારા પડોશીને માર પડતો હોય ત્યાં મારે દોડી જવું જોઈએ. પ્રમાણિક મદદમાં બિલા રહેવું એ તો મારું સામાન્ય કર્તવ્ય છે. દર વ્યક્તિઓમાં જો સગડનબળ હોય તો તે ૧૦૦૦ છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓને જીતી શકે છે, એટલું આ કથનનું તાત્પર્ય છે.

સમાજ અને ધર્મનો સંબંધ

તમે કહેશો, ‘મહારાજશ્રી ! સમાજ અને ધર્મને શું લાગેવળગે ?’

તમારા આ પ્રશ્નના જવાબમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે ત્યાં સુધી મનુષ્યમાં કર્તવ્યભાવના ન જાગે, ત્યાં લગી ધર્મ જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. કર્તવ્ય કરવું, આમાલિક રીતે દરજ બજાવવી, એ ધર્મનો પાયો છે.

માબાપની કે સાસુસસરાની તેમ જ કોઈ પણ સેવા કરવાના યોગ્ય સ્થળે મેવા ન કરવી, બાળકોની સંભાળ ન રાખવી, પડોશી ધર્મ ન પાળવો, કુટુંબ, સમાજ અને દેશ પ્રત્યેની દરજ અદા ન કરવી, અને માત્ર ગાયત્રીપાઠ, સંધ્યાપૂજન, સામયિકપ્રતિક્રમણ તથા ધૌવધ જેવી આધ્યાત્મિક ધર્મની લૂખી ક્રિયાઓ કરનાર એ ધર્મનો પાયો બૂલી જાય છે. એ ધર્મ જ નથી સમજ્યો.

કુટુંબ, સમાજ, દેશ અને જગત પ્રત્યેનાં માનવતાબળાં કર્તવ્યો બજાવવામાં ધર્મનો ક્રમિક વિકાસ છે. ધર્મનું ક્ષેત્ર સંકીર્ણ નથી. ધર્મની વ્યાપકતા બહુ જ વિસ્તીર્ણ છે. ધર્મ અમુક જગ્યાએ જ થઈ શકે એવું નથી. ધર્મ તો વ્યાપક છે. ધર્મ તો જીવનનાં અણુએ અણુમાં વ્યાપેલ છે. જે ઘડીએ જીવનમાંથી ધર્મતત્ત્વ અળગું થયું તે ઘડીએ સમજવું કે આત્મા વિનાના શરીર જેવું 'ખોખું' રહ્યું છે. ધર્મ જીવનથી જુદો થઈ શકે જ નહિ.

‘વસ્તુ સદ્વાયો ધર્મો—વસ્તુતો સ્વભાવ જ ધર્મ છે.’ એ રીતે માનવનો સ્વભાવ એ માનવનો ધર્મ. કર્તવ્યો કરવા, સેવા કરવી, એ પણ અમાજમાં વસના માનવનો ધર્મ છે. કર્તવ્યમ્યુત થઈએ તો ધર્મમ્યુત થઈએ. કર્તવ્યપાલનમાં ધર્મ રહેતો છે. એટલે સમાજ ધર્મ એ આધ્યાત્મિકધર્મનું પ્રધાન અંગ જ છે.

દર્શાવ

કોઈ મવાલી કોઈની વડુબેટી કે બહેનની લાજ લૂંટતો હોય, અને તે વેળાએ સાંધી પોતાના સ્પષ્ટ કર્તવ્યમાંથી છટકી કાઢી સ્વાર્થ,

ખીરુ, પાગર સામયિકપ્રતિક્રમણ કે પૂર્ણ કરવા આવ્યો જાય, તો એને ફોણ આધ્યાત્મિક ધર્મ કહેજે ?

માટે જ કહું છું કે કમેકમે વિકાસનાં પમથિયાં ચડો. સામયિક (એ જોન સાવકની બે વડીની પ્રભુમય ચિત્તએકાગ્રતાની પવિત્ર ક્રિયા છે એ વિષે ખીજ ખડમાં જુઓ) પ્રતિક્રમણ એ તો યૌગિક ધર્મક્રિયા છે, આધ્યાત્મિક જીવી શ્રેણી છે આ જીવી શ્રેણીએ એકદમ કૂંદો મારવા પહેલા પહેલે પગથિયે પગ મૂક્યો જરૂરી છે. પ્રાથમિક પાઠો ભણ્યા પહેલા મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા જઈએ તો પરિણામ શૂન્યમાં જ આવે અને શ્રમ તથા સમય બંને ગુમાવવા પડે તેમ જીવી ધર્મક્રિયા કરનાર નીતિ, પ્રામાણિકતા આદિ ગુણોને જીવનમાં સક્રિય રૂપ ન આપે તો એની એવી જ દશા થાય

એકતા

મગાન ભાવના કેળવી એકમ વધારવું જોઈએ એકની પાછળ આખો સમાજ ઊભેલો છે, એવી એકત્વની ભાવના પ્રગટવી જોઈએ સમાજ એટલે માગ જેવી વ્યક્તિઓનો સમૂહ તેમાં હું પહેલો એવી ભાવના વ્યક્તિમાત્રમાં પ્રગટવી જોઈએ, કેમ કે બધાના રક્ષણમાં પોતાનું રક્ષણ ગ્રહેવું કે, સમષ્ટિના સુખ સાથે વ્યક્તિનું સુખ સંકળાયેલું છે, એનું ભાન પ્રગટે ત્યારે જ આની વિકાસોન્મુખી અસ્થિતા ખીણે અને જો આવી વિકાસાભિમુખ અસ્થિતા ખીણી હોય તો સમાજની તુટિઓ એકેએક વ્યક્તિને સાનની જોઈએ

વિધવા માતાઓનાં કે દુષ્પિત બહેનોના દુઃખદર્દો, અસહાય દલિત વર્ગના દર્દીઓના દુઃખો સમાજનું દારિદ્ર્ય, અનાથની વિટબણા, એવા એવા અનેક પ્રશ્નો એકેએક વ્યક્તિને ખૂચરા જોઈએ એનું મૂળ ગોધી એના ઉપાયો માટે તત્પર ગ્રહેવું જોઈએ પણ આજે તો સ્થિતિ તદ્દન જીવની છે એકતાને અજાણે અમારે શું, એ જાણે અને એના કમો જાણે ! અથવા બહુબહુ તો પાપની નિંદા કરવાને બદલે

પાપીની નિંદા કરવા બેસે સામાન્ય જાગૃત માણસ મનભેદ ઊભો થયો કે કલેશ અને કંકાસ ઊભા જ છે. આનું કારણ પોતાની જવાબદારીનું જાન જ નથી આજે બહુબહુ તો મારુ ઘર, મારુ કુટુંબ, મારા બેગડોકરા અને માથમિલકત સિવાય એનું મમત્વ આગળ વધ્યું જ નથી મારો સમાજ, મારો દેશ, મારું જગત એ વિશાળ દષ્ટિ છે જ નહિ ! એટલે જ માહોમાહે લડી પોતાની જ ખગમી થઈ ગઈ છે

પાડવેને દાર્ઢ્ય એ પ્રશ્ન કર્યો કે તમે કેટલા ? ત્યારે તેમણે કહ્યું,
 અનેસાકં ચિરોધેન ઘયં પચોત્તર શતમ્ ।
 પરસ્પર ચિરાધેન ઘયં પચ ચ તે શતમ્ ॥

અર્થ — અમારે દાર્ઢ્ય ભીજ સાથે લડાઈ થતી ત્યારે અમે ૧૦૫ હતા પણ અમે પરસ્પર લડીએ છીએ ત્યારે અમે પાંચ હીએ અને તેઓ ૧૦૦ છે આજે અમે તેમનું બળ તોડીએ છીએ, તેઓ અમારું બળ તોડે છે

એ મહાભાગતનું પશ્ચિમ પશ્ચ સૌએ સામન્ય છે । લાખો માણસોનો નાશ થઈ ગયો પાડવો જીત્યા તોય હાર્યા જ જેવું બણાય. બીજા, દ્રોણાચાર્ય, કે ધર્મ જેવા મહાન પુરુષો ચાલ્યા ગયા કારણ ? જમણાને લાગ્યું કે ડાબાને માગ્યું ભેઈએ, કાઠ્યું કે એ જૂને । અને ડાબાએ માન્યું કે જમણાને માગ્યો જન્ને લડે તો રા થાય ? જન્ને શરીરનાં અગઉપાય ? એ જાન જૂને તો પશ્ચિમ શુ આવે ? આરીતે અધ પણ ઘણી વ્યક્તિઓનું જૂથ છે । એક એક વ્યક્તિનો જનેનો એ સમાજ છે એ વ્યક્તિઓ એના એ સઘર્ષી આખા શરીરનાં અગઉપાય છે દાઘ, પગ આખ, કાન જે તેના નાશમા તો તગીરની જ હાનિ છે દાઘનો નષ્ટ ઉનારી નાખે તો વેદના એકા દાઘને જ નહિ પણ આખા શરીરો યાય અને બેનુ ખગે તો એ જનુય જાય એકેકે અગ શરીરના વિખસમા

ઉપયોગી છે. એ ગુમાવે તો વિકાસ થાતિ અને ગોળા સર્વે ગુમાવે. ભેજુ ને હાથ માટે બેફકાર રહે તો ચરીરને જ હાનિ પહોચે તેમ આગેવાન પણ ને એક વ્યક્તિને તિરસ્કારે તો આખા મધને જ હાનિ પહોચે બન્નેનો સળધ ડે ! મોઝ પીછાંથી ગળિયામણો છે, અને પીછાંની કિંમત પણ મોરથી છે ! પણ એના ઉપરથી નીકળ્યા પછી પહેલાંની જેવી નથી મણિ વીટીમાં હાથ અને વીટી મણિ સાથે હોય એ એક ખીજની શોભા છે હવે શુ ? અહીં સુધી તો સમાજ અને તુટિથી થતી ગિચિતિ સળધી મે રહ્યું. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ ગઠનનો ઉપાય રો ?

ખરે ઉપાય તો માનવતા છે, સ્વાર્થસાગ છે. પણ એવી આશા સૌથી પહેલી આગેવાનો પાસેથી રાખી શકાય

આગેવાનોનું જીવન

આજે સમાજ સત્તાગત, શ્રવણગત, પથગત કે ધર્મગત હોય, પણ એ સરથાના મુખ્ય આગેવાનોનું કર્તવ્ય એમણે અવશ્ય સમજવું જોઈએ

સહનશીલતા, વિચાર, વીરતા, પ્રામાણિક કર્તવ્યપરાયણતા, હૃદયની વિશાળતા, નિસ્વાર્થતા આટલા ગુણો વિષે મોવાઈ ગયું તે ગુણો એમણે જીવનમાં ઉતારી લેના જોઈએ જેમ મોલ આખા ધરનો ભાર ઝીલે છે, છતાં ખીના એના ઉપર વધુ ને વધુ પડે છે, તેમ સમાજ, સધ કે મનિસ્ના આગેવાનો એના મોલ છે લો ! એને જેવ રીતે નિદશે પોતાના મહા અવગુણને નહિ જુગે પણ આગેવાનની જરા જૂલ થશે કે ઉતારી પાડવાના પ્રયાસ કરશે આગેવાન પ્રશ્ન સા કવ્વા જેવો હોવા છતાં થોડો પ્રમાદ કે ભૂલ થતા અપકીર્તિ કરશે પોતાનું અગત વેગજે સમાજમાં ફેલાવશે પણ આગેવાને બધાય જોના કટોરા જેમ લાગવાન શકર પી ગયા તેમ પી જવા પડશે અને એને બદલે અમૃત આપવું પડશે ખરી મોટાઈ

ધન દોનત, સત્તા કે અત્યાપણામાં નથી, પણ નિસ્વાર્થ પ્રેમ અને હળામળીને રહી નમ્રતાથી પોતાનું કર્તવ્ય જાળવવામાં છે. આવા આગેવાનના ચરણમાં સમાજ વહેતો કે મોડો હજો જ મહાત્મા ગાંધીજી એનું સચોટ ઉદાહરણ છે એ માર્ગે ચાલતા જ એનું ક્ષેત્ર વિશ્વવ્યાપક બન્યું છે અને વિશ્વનો આત્મ પામ્યા છે.

ઉત્તમ આગેવાનની જરૂર

સમાજને હમેશા ઉત્તમ આગેવાનની જરૂર રહી કે અને રહેવાની કારણ કે એ સમાજશરીરના પ્રાણરૂપ છે.

આ શરીરમાં અને સચેત અણુઓ હોય છે. જે એમાં ખીલે દાર્દ જતુઓ દાખલ થાય તો હા તો એ જતુઓને અદરનાં જતુ જેવું થવું જોઈએ, નહિતર એને ગમે તે રીતે બહાર મઢી મૂકે પણ આ બધું શરીરમાં ચૈતન્ય હોય ત્યાં સુધી જ બને ચૈતન્યનો પ્રજ્ઞ ગમે કે જતુઓ પ્રવેશ કરે અને શરીર વાસ મારવા મઢિ આપશે જોઈએ હીએ કે હજારોનું સૈન્ય એક હુકમ આપનાર એના પતિના અભાવે છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે. ગોચાર ખાતર છે આથી એક સેનાપતિ મરે કે તરત જ ખીલે સ્થાપવો પડે છે.

સક્રિય કર્તવ્ય

હવે આગેવાનોએ આજના દ્રુષ્ટાંત્રુષ્ટા સમાજને સંગતિ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત સક્રિય બધા પગના લેવા જોઈએ તે હૃદ્.

સમાજને સંગતિ બતાવવા માટે સર્વ પ્રથમ તો સમાજની સ્થિતિ ઉદાહરણ ગુણી જોઈએ અને બ્રાતૃભાવનાને સક્રિય રૂપ આપવું જોઈએ એ નક્કી જ કે ક બ્રાતૃભાવના પ્રગટ થશે તો નિર્ભયપૂર્વક પણ સ્વયં જાગરી સમાજમાં બ્રાતૃભાવ પ્રગટાવવા માટે એક એવું મહત્ત્વ ઊભું આવું જોઈએ કે જેનો ઉદ્ગ સામાજિક બ્રાતૃભાવ દ્વારા સમાજને મૈત્રુનિક રૂપ આપવાનો હોય અને સહવિચાર અને સહવર્તન દ્વારા સમાજમાં બ્રાતૃભાવનો પ્રચાર થાય.

સામાન્ય રીતે બ્રાતૃભાવના પ્રચાર માટે સમાજ પાસેથી ત્રણ પ્રકારની મદદ મેળવી શકીએ:

૧. શારીરિક મદદ,
૨. આર્થિક મદદ,
૩. માનસિક મદદ.

આ ત્રણ પ્રકારની ઠાઠપણ મદદ આપનારના મૂલ્ય સરખાંજ હોવા જોઈએ. કારણ કે જ્યાં ઠાઠપણ અંગનાં મૂલ્ય ઝોઝાં આકવાની દૃષ્ટિ છે, ત્યાં બ્રાતૃભાવનાનો આદર્શ ભાંગી પડે છે. આદર્શ તો હમેશાં જ્વલત અને જીવંત હોવા જોઈએ.

ભૂમિકા

બ્રાતૃભાવના પ્રચારની ભૂમિકા માટે સર્વ પ્રથમ તો વિખરાયેલા છૂટાછવાયા બંધુઓને જોળખવા માટે પરસ્પર સ્નેહસબંધ સ્થાપવો જોઈએ તે માટે એક વસતિપત્રક થવું જોઈએ એ તૈયાર થયા પછી કૌટુંબિક ફરજ અદા કરવા માટે — મધુભાવ જમાવવા માટે પરસ્પરના સહકારથી વ્યવસ્થિત પ્રબંધ થવો જોઈએ, એટલે કે માદાની માવજત કરવી, આશ્રય અને જોળખ વિનાના બંધુને આશ્રય અને બોજનની શક્ય વ્યવસ્થા કરવી, આજીવિકાનાં સાધનવિહોણાને તે મેળવી આપવાં, બૌદ્ધિક કે શારીરિક શ્રમજીવીની જરૂરિયાતનાળા અને તેવા શ્રમક્ષેત્રની જરૂરિયાતવાળા સહાય કરનારા અને સહાર આહનારા, સેવા દેનારા અને સેવા લેનારા નોકરી લેનાર અને નોકરી કરનાર આદિનો પરસ્પર સુમેળ સાધી આપવો, શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે વ્યાયામશાળા ખોલવી, વાચનાલયો ખોલવા, આ અને એવા અનેક કાર્યો છે. પણ એક ડગલુ આગળ ચાલ્યા પછી આગળની કાર્યદિશા સ્વયં સૂઝશે અને શિક્ષણસંસ્કાર મળવાથી સમાજનો પાયો મજબૂત થશે અને એથી આ સમાજમંદિર સુંદર અને મંસ્કૃત થશે એમાં જરા પણ શંકા નથી..

આજે જેમ સંઘસમાજના સંબંધમાં કહ્યું છે તેવી જ રીતે દેશ અને વિશ્વ સાથે પણ આખરે ઐક્ય સ્થપાયે જ છૂટકો છે. પણ એક ડગલું ય આજે જેણે નહિ લઈ લેય તે આવતી કાલે લાંબી મજલ ચાલવા માટે નાલાયક જ ઠરશે.

પુરાણેલો દેહે વિવશ પણ આત્મ નિત મથે
જવા વિશે વ્યાપી હૃદ વટીવટી શક્ય ક્રમથી;
કુટુંબી મેળાને વિપુલ રૂપ આપી જગતના
ગુણેકર્મે ભાળે, મનુજ સરખા ત્યાં જઈ લાળે.

ક્ષાત્રધર્મ (સ્વધર્મ)

[પ્રવચન વીસમું]

સન્નિવૃત્તો !

આજે તો ક્ષાત્રધર્મ સબધી થોડુંક ખોલીશ.

ક્ષેત્રધર્મ પ્રયોગ તમને નવાઈજનક લાગશે, એટલે પ્રથમ તો એનો ખુલાસો કરું. જૈન શાસ્ત્રોમાં ધર્મનાં ચાર પાસાં બતાવ્યાં છે. દ્રવ્યધર્મ, ક્ષેત્રધર્મ, કાળધર્મ અને લાવધર્મ.

દ્રવ્યધર્મ એટલે ધર્મનું બ્યાવહારિક સ્વરૂપ, જેની ચર્ચા આપણે ઠીકઠીક કરી ગયા. ક્ષેત્રધર્મ એટલે મનુષ્ય જે ક્ષેત્રમાં હોય, જે સંયોગો વચ્ચે હોય, જે ભૂમિકા પર હોય તે પરિસ્થિતિમાં આચરવા યોગ્ય ધર્મ. આને લગતી ઉપરટપકેની વાતો તો હું કહી ગયેલ છું. પણ આજે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી કહીશ.

વૈદિક ગ્રંથોમાં 'ક્ષેત્રધર્મ' શબ્દની લગભગ આવી શકે એવો 'વર્ણશ્રમધર્મ' શબ્દ છે. પણ આજે તો તે શબ્દોનો અનર્થ થયો છે. ગીતાણમાં ક્ષેત્રધર્મને બરાબર બધેએસતો શબ્દ 'સ્વધર્મ' છે. શ્રી દશવૈકલિક સૂત્રમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે:—

યલ્લં યામ ચ પેહાય, સદ્દા મારોગ્ગમખ્વણો ।

સ્થિતં કાલ ચ વિનાય, તદ્દ પાણ નિજુંગમ ॥

અર્થાત્ તારી સામે કોઈ કર્તવ્ય આવે ત્યારે તું પ્રથમ તો તારું શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક બધું તપાસ તારા આરોગ્ય અને શ્રદ્ધા તરફ દૃષ્ટિ કર અને પછી ક્ષેત્ર તથા કાળને જોઈને એની સાથે દિલ દઈને જોડાઈ જા

આટની દીર્ઘદૃષ્ટિ દોડાવ્યા પછી તો

कर्तव्यमेव कर्तव्य प्राणे कण्ठगतेरपि ।

अकर्तव्य न कर्तव्य प्राणेः कठ गतेरपि ॥

પોતા જોગ કર્તવ્ય જ પ્રાણને જોગે કંઠ પોતાને અજોગ એવું પ્રાણાન્તે પશુ ન મરવું આ ધર્મનાની ચોખવટ થોડા દૃષ્ટિથી આપીને મૂકું

અધ્યોધ્યાનો ભૂપાલ દિલીપ

મલિદામના 'રઘુવંશ'માં દિલીપ રાગનેા એક પ્રમુખ છે કવિ એને દસગથના પ્રપિતામહ તરીકે જોગખાવે કે અરણ્યમાં ક્ષેત્ર સન્યાસ સ્ત્રીકાગી હમેશા નવિની ગાયને ચારવા માટે લઈ જાય છે એકલા એ વસિષ્ઠ ગુરુની ધેનુને ચરાવવા માટે જગલમાં નીમ્જેલ છે ધેનુ ચર્પા કર કે અને પોતે સૃષ્ટિસૌહર્દ નીરખે છે એજામાં અચાનક જ ગાય પર એક સિંહ પડે ઉપાડે છે, તે ગાય ગડો પાડે કે લાગલી જ નિનીપની દૃષ્ટિ એની ઉપર પડે છે એટલે 'અરે આ શુ? મ ભારે પ્રમાદ સેઓ' એમ મ્હી દિલીપ તુરત જ ગાયને બચાવવા માટે પોતાના બાથામાંથી તીર કાઢી ધનુષ પર લગાડવા તૈયાર કરવા જાય કે પશુ હાથ એમનેા એમ સ્તબ્ધ જાય છે પ્રયત્ન ધરો કરે છે પશુ નિષ્ક્રમ જાય છે

ભાર આશ્ચર્ય અને ખેલ ચાલે છે, ત્યારે યેના સિંહ મનુષ્ય બાપમાં ઠહું હ, 'ભાઈ! વૃથા પ્રયત્ન ન મર કેમકે તે જેમ ક્ષેત્ર સન્યાસ સ્ત્રીકાર્યો છે તેમ મે પશુ સ્ત્રીકાર્યો છે અને આ પાર્વતીના પુનસમાં પ્રિત દેવદારના વૃક્ષનું રક્ષણ કરવા ખુદ મદાદેવ પ્રજુએ

મૂક્યો છે. અને મારા જોરાક માટે મર્યાદા બાંધી આપી છે કે અચાનક તારી કને તારી બાંધેલી હદમાં કાઢી આવી પડે તો એને વાપરવું. તું જાણે છે કે મારા શરીરનું બંધારણ જ એવું ઘડ્યું છે કે મારે માંસાહાર કર્યો જ છૂટકો. અને આ ગાય સ્વયં મારી હદમાં આવી ચઢી છે. એટલે મારો આ ધર્મ છે.’

‘ગાય તો મારે શરણે છે. એને મરતી હું જોઈ ન શકું.’ એમ કહી દિલીપ પ્રયત્ન કરે છે, પણ હાથ ખસતો જ નથી. સિંહ મોં હલાવે છે.

દિલીપ વિચારમાં પડ્યો. શું ધર્મની એક જ બાજુ છે ? મૂંઝાયો. ‘શું હું જૂલું છું ? બરાબર ! હવે મને સમજાયું. ગાય બચે અને સિંહની ક્રુધા ટળે એવો માર્ગ મારે શોધવો જોઈએ.’

તુરત જ એણે કપડાં ઉતાર્યાં અને સિંહ કને જઈ બોલ્યો, ‘પ્યારા મિત્ર ! એને છોડી દે. એના બદલે આ મારા શરીરનો બક્ષ તૈયાર છે.’

સિંહે કહ્યું, ‘એક ગાયને ખાતર અથોપ્યાની બધી પ્રજા અને રાણીઓ રંડાશે, એના તેં વિચાર કર્યો ? આ તારી વાત મૂખાઈ-ભરી છે. કદાચ વસિષ્ઠ ઋષિના પુણ્યપ્રદાપની તને બીક હોય, તો એકને બદલે બીજા અનેક ગાયો આપીને તું તેમને સંતોષી શકે તેમ છે.’

‘વસિષ્ઠ ઋષિના પુણ્યપ્રદાપનો ભય કે અથોપ્યાની પ્રજા અને રાણીઓ રંડાશે એના ભય કરતાં મારો સ્વધર્મ રાંડે એ વધુ ભયંકર છે. ક્ષાત્રધર્મમાં ભૌતિક પદાર્થની ગણતરી નથી હોતી. જે સંયોગ સામે હોય એમાં બન્ને પક્ષને ન્યાય મળે છે કે કેમ ? એ ન્યાય જળવાતાં છતાં સત્યને લગીરે હાનિ પહોંચતી નથી ને ? ખસ ! આ બે જળવીને મૃત્યુના મુખમાં પેસી જવાનું નિર્માયું હોય તો ત્યાં મરીને ય જીવવાનું છે. આ રહસ્ય મને મારા અંતરનાં સુઝાડ્યું છે. એટલે બાઈ ! હવે તું મારી ચિંતા ન કર. પણ તારું કામ કર.’

સિંહે ધણા પ્રકારે સમજાવ્યું. 'એક ગાય અર્થે તારા જેવા ચક્રવર્તીને મરતું એ નરો મૂલ્ય છે.'

પણ દિલીપ કળલ ન થયો ત્યારે સિંહે ગાયને છાડી એને સ્વીકાર્યો. પણ સિંહ પાસે પડ્યા પછી જ્યાં જાયે જુએ ત્યાં આમ અને નીચે ધરતી. સિંહ ન મળે અને ગાય ચરે છે. દિલીપને થયું કે આ તે સ્વપ્ન કે સત્ય !

કવિરત્ન કાલિદાસ કહે છે કે એ તો દેવમાયા હતી. ધેનુએ પોતાના મેવકના સ્વધર્મપાલનની કસોટી કરી હતી. મિંહને મનુષ્યવાણી શી ? દેવમાયા શી ? ગાય શેની કસોટી કરે ? આવા આવા બૌદ્ધિક પ્રશ્નો તમને થશે જ. પણ એ ભુદ્ધિનો વિષય નથી. મેં તો આ રથે એ દર્શાવે એકમાત્ર સ્વધર્મ ને ક્ષાત્રધર્મની બાજુ સમજાવવા પૂરતું લીધું છે. હવે આગળ ચાલો.

દાદામાઈ પાંડે

એમતું નામ તો તમે સાંભળ્યું હશે. સુરતની તાપી નદીમાં એક વખતે મહાપૂર આવ્યું ને ધણા લોકો તણાવા લાગ્યા. ત્યારે પોતે તો સુરક્ષિત જ હતા છતાં તેમણે માન્યું કે મારા બન્ધુઓ તણાવ છે અને હું તરી જાણું છું છતાં જિતો જિતો તણાના બન્ધુઓને જોયા કરું, તો તો મારી માનવતા લાગે. ભયંકર પૂરમાં કર્તવ્યધર્મ બજાવવા ખાતર તેમણે દુરત જ ઝંપલાવ્યું. માતું શું થયે, એનો એણે વિચાર ન કર્યો. પોતાનો વિચાર આવે તો કર્તવ્ય બજાવી પણ ન શકે. એ દાદામાઈએ પોતાના માણની બાજુ લગાડીને પણ રૂખી જતા એકસો ને આઠ જન ઉગાર્યા.

મેં જે જે દર્શાવે આપ્યાં તે તો મરણના મુખમાં જઈને પણ બચી ગયા. હવે પોતાના ક્ષેત્રધર્મ ખાતર જાતે જ દોમાઈ ગયાનાં ઉદારણો આપું. એ પરથી કંઈક વધુ સચોટ ખ્યાલ આવશે.

મહાત્મા ધર્મધોષ

પાટલીપુત્રનું નામ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે. જેને આજે પટણા તરીકે ઓળખે છે. ત્યાં મગધના નરાધિપ ઐલિક મહારાજના પ્રપુત્ર ઉદાયી નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. લગવાન મહાવીરના શાસનના એ અંતંગ ઉપાસક હતા. આવકધર્મના સાચા આરાધક હતા. એક પણ પાપી પૌષ્ઠ વિનાની ખાલી ન જાય. આલોચના, પ્રતિક્રમણ અને સમભાવભરી સામયિક વગેરે બધી ક્રિયાઓ તો તે હમેશાં કરે.

આજના જેનોને આ જાણી આશ્ચર્ય જરૂર લાગશે. કારણ કે તેમને એમ લાગશે કે મહારાજને એટલી કુરસદ કેમ મળી શકે ? આમ તેમને લાગવાનું કારણ એ છે કે નિવૃત્તિ નથી એમ કહી છૂટી જવાનો તેમની પાસે એક કામિયો છે. પરંતુ તેઓ બૂલી જાય છે કે નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ એ માત્ર વૃત્તિની વસ્તુ છે. જેના આત્માએ વૃત્તિ પર વિજય મેળવ્યો છે, જેણે જીવનના ખ્યેય સંબંધી વિચાર્યું છે, તેને આત્મા હમેશાં વિજેતા જ હોય છે. નિવૃત્તિ નથી મળતી એમ કહેવું તે તો માત્ર બહાનાં છે. જે જે કાર્યની અંત કરણ્યપૂર્વક આવશ્યકતા સ્વીકારાય છે, તે તે કાર્ય માટે મનુષ્ય જરૂર કુરસદ મેળવી શકે છે.

એકદા ઉપર્યુક્ત રાજા ઉદાયીને કૌશામ્બીના રાજા ચંદ્રપ્રદ્યોતન સાથે ગ્રાન્થધર્મ બગલવા જતાં શત્રુતા જમી છે, અને તે શત્રુતાને પરિણામે તે બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું છે. પણ એ યુદ્ધમાં રાજા ઉદાયીને ચંદ્રપ્રદ્યોતન જીતી શક્યો નહિ પણ હાર્યો ત્યારે તેણે ઉદાયીને પકડવા માટે કેટલાક ગુપ્ત માણસો મોકલાવેલ છે. છતાં પણ એ જાતના બધા પ્રયોગોમાં ચંદ્રપ્રદ્યોતન આખરે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. છેવટે ઉદાયીને પકડી લાવે તેને મોટું ધનામ આપવું એમ જાહેર ક્યું છે. તે ધનામની લાલચે એક ધૂતે બીડું ઝડપ્યું.

ધૂતનો પ્રપંચ

વખત પીત્તા છતાં કોઈ પણ પ્રકારે ઉદાયીને પકડવાનું બની

શક્યું નહિ. ઇનામની લાલચ-પ્રલોભનની પ્રકૃતિ તેને જરાય ઝંપવા દેતી નથી. પ્રકૃતિનાં યુદ્ધો કેનાં હોય છે તે કમકમરુભૂતિના ચિત્રમાં તમે જોયું છે. આખરે વિચારમાં ને વિચારમાં તે ધૂતને એક માર્ગ સૂઝી આવ્યો. તેણે જોયું કે, ઉદાસી પાકે ધર્મનિષ્ઠ છે. તે ધર્મને બહાને અવસ્ય સપડારે. તેથી તે રીત ખૂબ સરળ અને સફળ છે એમ માની તે રીતે તે ફસાવવા માટે તૈયાર થયો.

તે સમયે શ્રમજી ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં ધર્મધોષ નામના મુનિરાજ તે પ્રદેશમાં વિચરતા હતા. તેમની પામે જઈ પેલા ધૂતે મસ્તકે શ્રુકાવ્ય અને કોઈ યુગયુમના જૂના વૈરાગ્યથી તરભોળ યોગીને જાળે તેવી શાન્ત રસથી ભીંન્નપેલી વાતો કરી. અને મહારાજની પાસે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આવી વૈરાગ્યભીની વાતોથી ધર્મધોષ મુનિ ભોળવાઈ ગયા. ધૂત દીક્ષિત થયો અને ત્યાગનેા સ્વાંગ સ્વલ્પે, પછી પોતાની જાપ બેસાડવા માટે તેણે એટલી તો કઠક ક્રિયાઓ પાળવા માંડી કે સ્મૃતિ દષ્ટિએ જોનાર તે તરફ આકર્ષાવા વિના ન રહે. જનસમુદાયનો મોટો ભાગ હિપરનું જ નિહાળી શકે છે. અંદર તો હળાહળ પ્રકોપની જ્વાળા અને પ્રકંડ અશુદ્ધિ હતી. પરંતુ દંભના પડકાથી તેને લાંબી રાખી હતી.

એમ કરતા કરતા મહિનાઓ વીત્યા. જનાંયે કાઈએ તેનું હૃદય ન પારખ્યું. ભગવાન મહાવીર કહે છે, કે જે ક્રિયાઓનો સાચા જ્ઞાન સાથે કે હૃદય સાથે સંબંધ નથી તે ક્રિયાઓ એવન વિનાના દેહ જેવી જડ છે. જ્ઞાન સદિતની ક્રિયાથી ક્ષણભરમાં જે ફળ થાય છે તે ફળ અનંતકાળની જડ ક્રિયાઓથી નથી થતું.

એકદા મુનિ ધર્મધોષ મહારાજ પોતાની બધી સિધ્ધિમંડળી સાથે ફરતા ફરતા તે જ પાટલીપુત્રમાં પ્રુનઃ પધાર્યા. દીક્ષિત ધૂત સાધુ પણ તેમની સાથે જ હતો. પણ હવે તો સૌ કાઈ તેને તપસ્વી અને ખ્યાની તરીકે ઓળખતા હતા. ધરણ કે તેનો આજો સમય તપશ્ચર્યા અને ખ્યાન (!) પાછળ જતો હતો.

ધર્મધોષ મહાત્મા પ્રધાર્યાના સમાચાર મળતા જ મહારાજા ઉદાયી મોટી પરિષદ સાથે તેઓશ્રીના વંદાણાથે ગયા અને ભક્તિ-પૂર્વક સૌ મુનિવરોને વંદના કરી, સદ્ગોષ્ઠ મેળવી, તેઓ પુનઃ અંતઃપુર તરફ પાછા વળ્યા.

તેવામાં એકદા પાખી પર્વનો દિવસ આવ્યો. પાખીનો દિવસ હોવાથી ઉદાયી મહારાજાએ આને ઝખ્ખો એક બાજુ મૂકી દીધો અને જ્યાં એ મહાત્મા વિરાજમાન હતા ત્યાં આગળ આવીને એણે પૌષધ-ક્રિયા આદરી દીધી.

ધૂત સંતની વૃત્તિ આજે વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી હતી. માંકમાંક તેના હાથમાં આ તક આવી હતી. જે કાર્ય માટે સાધુવેશ ધારણ કર્યો હતો, તે સમય આવેલ જણી તૈયારી કરી. દિવસ વીત્યો, રાત્રિ થઈ. સૌ મુનિવરો સ્વાધ્યયન કરીને સૌ સૌના સ્થાને નિદ્રાધીન થયા. બધાને નિદ્રા આવી પરંતુ ધૂત સંત આજે જાગતો હતો. તેનો શયતાન તેને પીઠી રહ્યો હતો.

તકનો લાભ લઈને તે ઘુરત જ ઊઠ્યો અને પોતાનાં ઉપકરણોમાં ખાનગી રીતે હમેશાં પોતાની પાસે જે એક નાનું ખંજર ગખતો હતો તેને હાથમાં લીધું. અને ધીમે ધીમે જ્યાં મહારાજા ઉદાયી કે જે માત્ર એક વસ્ત્ર પર સૂતા હતા, ત્યાં ગયો. આસપાસ એક ઝીણી દૃષ્ટિ ફેંકી. તે વખતે ત્યાં કોઈ નહોતું. બરાબર લાગુ લેઈને તેણે ખંજર ભેંકી દીધું. ખંજર લાગતાં જ લોહીની ધારા વહ્યડી. ધા એટલો ઊંડો ગયો હતો કે કશું બોલે તે પહેલાં જ ઉદાયી મહારાજાના પ્રાણ પરલોક સિધાવી ગયા. આ રીતે એ ઘાતકી રાક્ષસ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી તે જ વખતે માધુનો વેશ ઉતારી નાસી ગયો.

પરેલ યુવ. સૌ મુનિવરો જાગ્યા. પ્રતિકમળની ક્રિયા સમાધિ-પૂર્વક કરી અને હિનાના આજી ઉગમમાં લોહીથી તરંગોળ થયેયું હિંમયોનું દેહપિંજર મહાત્મા ધર્મધોષની નજરે પડ્યું. તે પડ નજરે

જતાં જ ધર્મધોષ ક'પ્યા ! કંઈક વહેમાયા. તપસ્વી સંત ત્યાં ન હતો. આસપાસ ખૂબ તપાસ કરી. છતાં જ્યારે પતો ન મળ્યો ત્યારે ધર્મધોષ મહાત્માને ચોકસ સમજાવું કે મારો સાધુ જ મને ઠગી ગયો ! અહાહા ! મેં ભારે જૂલ કરી. ઠગારાની માયામાં હું ઠગાયો. ઉપરની ક્રિયા, તપશ્ચર્યાએ મને ભોળવો નાખ્યો. એથી હું બારીક તપાસ કરી જ ન શક્યો. એના આંતરજીવનની નજીક હું ગયો જ નહિ. હા ! હવે, હવે શું ? જૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું એ જ સ્વધર્મ. પ્રાયશ્ચિત્ત

કોઈને એતબ્યા સિવાય ધીમેધીમે આમળ વધીને મુનિરાજે એ જ લોહિયાળા ખંજરને પોતાના હાથમાં લીધું. શિષ્યો તો બધાજ બહાર હતા. તેમને કોઈનેય. ખબર ન પડે તે પ્રમાણે ખંજરને પોતાના જ હાથે પોતાના કલેજમાં બોંટી દીધું, અને ચૂંકે ચાંક્યા વગર શાન્ત રીતે પગા રહ્યા મૃત્યુના અંતિમ સમય સુધી ધર્મ-શાસનનું હિત અને મહાવીરના નામને અખંડ જાપ તેમના કંઠમાં ચાલુ હતો. થોડીવાર પછી શિષ્યોને જાણ થઈ અને સારા શહેરમાં એમ જાહેર થયું કે કોઈ ધાતકી પુરુષ મુનિવર ધર્મધોષ આચાર્ય અને મહારાજ ઉદયીને મારીને નાસી ગયો છે.

આ રીતે ધર્મધોષ મહાત્માનો પ્રાણ ગયો પણ શાસનની લાજ રહી ગઈ. આનું નામ તે સ્વધર્મનું પાલન. નહિ તો લોકો તો એમ જ માનત કે મુનિએ આ કામ કયું હશે ! 'ને કે મહાત્મા ધર્મધોષે તો પોતાના સ્વધર્મ ખાતર જ એ કયું હતું. એથી જ એ આપઘાતક નહિ પણ આત્મરક્ષક નીવડ્યું. શાસનરક્ષા અર્થે પોતાનું બલિદાન આપ્યું.

પ્રતાપનો પુરોહિત

ભોગલકાળની આ વાત છે. એકદા ચિત્તોડના મહારાજ પ્રતાપ અને તેમના બાર્ધ ચક્રિસિંહ એ બન્ને જણ સિંહાર બેઠતા દેક

જગલમાં પડેલા છે એક જ મૃગલાની પાછળ તે બન્ને હરીફ બનીને પોતાના અધો દોડાવી રહ્યા છે આખરે એ બન્નેના તીર જેવા થોડાઓની વચ્ચે તીવ્રવેગી મૃગલાની ગતિ ચુગલાય છે અને લાગ જોતા જ એ બન્ને વીગેના બાણુ મેકીસાથે છટે છે અને એ મૃગ અકુળાર્ધને જમિ પર પડે છે અગેરે ! નિશાનબાજના ગોખ ખાતર મૃગલાના પ્રાણનો ભોગ ! પણ જે વિચારને બદલે બલગ આ પ્રમગે એ બન્ને હરીફી હરીફાર્ધની હોડે ચડ્યા

ગણા પ્રતાપ કહે, 'જોયુ કે શક્તિસિદ્ધ ! મારા શરથી મૃગ ધવાયો'

શક્તિસિદ્ધ કહે, 'ના રે ના ! પહેલુ બાણુ તો બદાનું પડ્યું કે આપ શાના કુલાઓ ડો ?'

એક કહે, મારુ બાણુ પહેલાં પડ્યું, અને બીજો કહે મારુ પહેલું પડ્યું ત્રીજું માર્ધ વ્યક્તિ ત્યાં હાજર જ ન હતી કે આનો ન્યાય કો એ બન્નેની કુસાતુસી વધતી ચાલી લાઘ્વમાર્ધ વચ્ચે ખટરાગ તો પહેલેથી જ હતો એ બીજામાં આહંકારી પોણલુ મળ્યું એ મમત્વ ગાઠ રીતે પરસ્પર વધતો ગયો અને વાત એટલી હદ સુધી ગઈ કે તેઓ બન્ને એકબીજા સાથે લડવા લાગ્યા

અહીં આમ બની ગયું છે ત્યારેબીજી તરફ ચિત્તોડના મિલ્લાની આસપાસ ચિત્તોડને છતવા આવેલા બાકશાહનું જે સૈન્ય વિખરાયેલું પડ્યું હતું એરો આ ત- મોડવા માડી

આ બન્ને સ્થિતિના સમાચાર ચિત્તોડના પુરોહિતને મળ્યા. એરો તુરત જ પોતાની ફરજનું લાન થયું પુરોહિત એટને ગગ્ગ અને નગરનું હિત આહનાર વ્યમિત, તે બન્નેની ખાતર મરી શીટનાર વીગ સરફની અને ધર્મનો ચાલનો જો એ બન્નેની કુસાતુસીમા માર્ધએક વીર માર્યો ગયો તો ચિત્તોડ માર્ધજરો ચિત્તોડનું ભારે અદિત થયો અને ચિત્તોડ થયું એટને મેવાડનું શુ ? આ ભવક

લાવિની કદપનાએ એને વ્યાકુળ બનાવ્યો. હવે સૂણવારે પણ એને ઊઠું રહેવું અસહ્ય થયું. તે વીરે લાગલી જ જંગલ ભણી દોટ મૂકી.

જંગલમાં એ બન્ને વીરોનું સંઘર્ષયુદ્ધ ચાલતું હતું. જાણે કોઈ મહાસમરાંગણે રણધેલા રિપુઓ કાં ન ઊતર્યા હોય! કાંડામાં ભેર હતું. આંખોમાં હુતાશ હતો. હમણાં એક પર ધા થશે અને મરશે, તેવો અંતિમ દેખાવ જોનારને લાગ્યા કરે. પણ તે જ પ્રસંગે તે એક એક 'લોંછા' ખાઈને નીકળી જાય, એવી મૃત્યુરમત ચાલતી હતી.

પુરોહિતે બન્નેને સમજાવવાની ઘણી કાશિસ કરી. પરંતુ લડાઈનો રગ એટલો બધો તીવ્ર હતો કે તે બેધની કશી અસર ન થઈ અને યુદ્ધ તો ચાલુ રહ્યું. પુરોહિતે જોયું કે હવે બીજા કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી, ત્યારે તેણે ઘુરત જ હાથમાં ખંજર લઈ પોતાના ક્ષેત્ર પર હુલાવી દીધું જેથી આંતરકુતિ હમણે નીકળી પડ્યો.

'હા, રાજન! હો! બલહત્યા !' એવી કારમી ચીસની સાથે જ એનો પ્રાણ ઊડી ગયો. આ દૃશ્ય જોતાં જ અને આ અવાજ શ્રવે પડતાં જ બન્ને ચોંટી ઊઠ્યા.

પુરોહિતની હત્યા ! બલહત્યા !

જોતાં જ વીરોનો આત્મા ફૂટી ઊઠ્યો. તલવારો શાન્ત પડી ગઈ. બન્નેને પોતાની જૂથ સમજાઈ. શક્તિસિંહ સરમિદો બની ચાલી નીકળ્યો.

જે વસ્તુ પહેલાં સમજાવી જોઈતી હતી તે હવે સમજાઈ. બન્નેને કર્તવ્યનું જ્ઞાન થયું અને મૃતાપે ચિત્તોડ જાણી અશ્વને દોડાવી મૂક્યો. પુરોહિતનો કેવો મહાન ભોગ ! મરીને તે અમર બન્યો.

આ વિષયમાં ધન, પરિવાર, પ્રશ્ન કે અધિકાર એ બધાંય કરતાં વધુ એ કોઈ વસ્તુ હોય તો તે પોતાના જ પ્રાણ છે. દેશને અર્થે એ પુરોહિતે પોતાનો વહાલામાં વહાલો પ્રાણ આપ્યો. આખો દેશ રંડાઈ જાય તે કરતાં આ ટાણે મારે જ મરી જવું એ જ

મારો ધર્મ, એમ સમજી તેણે આ કાર્ય કર્યું. તેને સ્પષ્ટ દેખાયું કે જો આમ નહિ થાય તો આ બેમાંથી કોઈએક પણ શાન્ત થાય તેવું દેખાતું નથી. આટલું જોયા પછી તેને બીજા કશાય વિચાર ન આવ્યા અને નિઃસંકાય પોતાનું બલિદાન આપ્યું. કોઈએ તેને કહ્યું ન હતું કે તારે આમ કરવું. છતાં કર્યું. કારણ કે ત્યાં તેનો કર્તવ્ય-ધર્મ હતો. કર્તવ્યધર્મની ત્યાં જ કસોટી છે. પોતાના કર્તવ્યની ઘાઝ ન હોત તો ત્યાં તે આટલો ભોગ આપી શકત જ નહિ ! પણ તેને બરાબર ખબર હતી કે ગ્રાણુ લલે જાય પણ આત્મા (ધર્મ) ન જવો જોઈએ. મરેલો ગ્રાણુ સાંપડે છે, પણ મરેલો આત્મા સાંપડતો નથી.

વહાલાઓ ! આવાં દૃષ્ટાંતો પરથી તમે જોઈ શકશો કે ‘સ્વધર્મ-પાલન’ કેટલી મોઘી વસ્તુ છે. મરવું મુશ્કેલ તો છે જ, પણ ગ્રેમીની ખાતર કે ઇષ્ટસિદ્ધિની ખાતર મરનારા મરદ હજીય સાંપડે છે. પણ જે ગાડીવાળા અને ‘ચાંપરાજના મિત્ર’ વગેરે દૃષ્ટાંતોથી જોઈ ગયા તેવા તથા તેગબહાદુર, ધર્મધોષ અને આ પુરોહિત જેવા નિર્ભેળ સ્વધર્મને ખાતર જ મરનારા વિરલભાવિ વિરલ છે, કે જેમનામાં જ્વલંત પીરતા, દીર્ઘ વિચાર અને સહનશીલતા જેવાં માનવતાનાં લક્ષણો પૂરેપૂરાં નજરે પડે છે.

સંયમે વૃત્તિને સ્થાપી, કસી જોવો સ્વધર્મને;

સ્વધર્મે મરવું સારું, ક્યારા પરધર્મથી.

રાષ્ટ્રધર્મ

[પ્રવચન એકવીસમું]

વહાણાં હિંદનિવાસીઓ !

હવે આપણે વિશાળક્ષેત્રની નજીકમાં આવી ગયા છીએ. એટલે આજે હું રાષ્ટ્રધર્મ વિષે કહેવાનો છું.

. જનની જન્મભૂમિષ્ઠ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી ।

જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મહાન છે, પણ જનની અને જન્મભૂમિમાં કોણ મહાન એમ પૂછો, તો જવાબમાં એક દૃષ્ટિએ જન્મભૂમિ જ આવશે. કારણ કે જન્મભૂમિની સંસ્કૃતિથી જનની અને પ્રજા વિભૂષિત બને છે.

જેન અંગસૂત્ર કાણુગિમાં દશ પ્રકારના ધર્મ કહ્યા છે તેમાં રાષ્ટ્રધર્મનો પણ ઉલ્લેખ છે.

રાષ્ટ્રધર્મ અને રાષ્ટ્રની વ્યાખ્યા

જે રાષ્ટ્રમાં મનુષ્ય જન્મે, તે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો ચોતાનો ધર્મ બળવો એનું નામ રાષ્ટ્રધર્મ. પણ તમે કહેશો, રાષ્ટ્રની મર્યાદા શી ? રાષ્ટ્રની મર્યાદા ભાષા, વાયુમાન કે પહેરવેશ પરથી ન અંકાય. રાષ્ટ્રની ખરી મર્યાદા આકનાર સંસ્કૃતિ છે. એટલે જ રાષ્ટ્રનો આત્મા સંસ્કૃતિ છે.

તમે જે દેશમાં વસો છો, તે હિન્દો આત્મા આર્પસંસ્કૃતિ કે આર્યો હિન્દમાં જાયે ગણીમાંડી સખ્યામાં આવ્યા હોય ! દષ્ટિ પહોંચે તેટલા વર્ષો પહેલાં જ જાયે આવ્યા હોય, પરંતુ એમણે હિન્દને અને હિન્દની પ્રાચીન પ્રજાને પણ પોતામાં રંગી નાખ્યા છે એટલું જ નહિ પણ બહારની જે જે પ્રજા વિચિત્ર માન્યતાઓ અને વિવિધ ધર્મો ધાર્મિક દાખલ થઈ છે તેને પણ સમુદ્ર જેવા વહાવથી મમ્મની દીધી છે આથી તમે સમજી શકો કે હિન્દ માતા કેટલો વિશાળ ભાવ ભરીને બેઠી છે એનું ક્ષેત્ર કેટલું વ્યાપક છે !

આર્પસંસ્કૃતિ વિશિષ્ટાપક શાથી ?

આર્પસંસ્કૃતિના ધકવેયાઓ આર્પદ્રષ્ટાઓ હતા એની ધ્યાન મૂર્તિ વિશ્વ હતું એથી જ આર્પસંસ્કૃતિ વિશ્વવિશાળ બની ત્યાં ત્યાં આર્પશાસ્ત્રો ગયાં ત્યાં ત્યાં જે જનહૃદયમાં હિન્દુ સ્થાન પામ્યા એ એની ગાખ છે.

હિન્દુ નિશાન

પૂર્વના વ્યાખ્યાનોમાં અને ડેલેકેલને ક્ષેત્રધર્મના વિષયમાં હું જે જે દર્શાવો આપી ગયો, તે બધાં હિન્દુઓ પાસે તમે સમજી શકો કે હિન્દુ નિશાન શું હતું

આર્પસંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર આત્મમુક્તિ હતું હિન્દુ આત્મ જ ક્ષેત્ર આત્મસ્વાતંત્ર્ય હતું એટલે એનું ચલુત્તર જ એ ગીતે થયું છે એણે બીજા દેશોને હક પૂરવાની ઓઢિયાનીતિ સેવી નથી અન્ય રાષ્ટ્રોની પીડિત અને સત્રસ્ત પ્રજાને પ્રસન્ન રસ પાયા છે સારાંશ કે હિન્દુ ધર્મજૂથની શાંતિપ્રિય હતું વૈભવ, વિલાસ અને રાગગની દુનિયા કરતાં એને સાદગી અને સમય વધુ પ્રિય હતા

હિન્દી પ્રજાના પૂજ્ય સ્થાને નિઃસંશય મહાત્માઓ બિરાજતા આથી પશુબળની લડાઈઓ જે કંઈ અપવાદ થતી, તે પણ કંઈ ને

પેલા હિમેલા જપાનીને જપાનનું નામ સંભળતાં જ 'મારું જપાન' એ લાગણીનો ઉમંગદ્રા ભરાઈ આવ્યો. એનાથી ચૂપ ન રહેવાયું. એ પેલા બેસનાર બાઈ તરફ અમ્બતાપૂર્વક દૃષ્ટિ કરી કહેતા લાગ્યો, 'મહાશય ! આપને યી અમ્બડ છે ? કહો, હું બધી સમ્બડ પૂરી પાડીશ. પણ મહેરબાની કરી આપ જપાનનું બૂકું ન ખોલતા !'

કેટલું દેશાભિમાન ! જોકે દેશાભિમાનમાં પણ જેટલું અવિચારી જૂન હોય તે અનિષ્ટ છે. પણ વ્યક્તિની વિકાસાભિમુખ અસ્થિતા વિના કાઈ દેશ જોયો આવી જ ન શકે !

એ જપાની બાઈના સ્થાને તમારામનિ જ કાઈ હોય તો ! તમે જ સાથે સર પુરાવશો કે હા, બાઈ હા; અમારો દેશ, અમારો સમાજ તો એવો જ છે. દેશનું વાંકું ખેંચતી કુખતે પોતે પણ આ દેશનો છે અને દેશની તુટિઓ એ મારી જ તુટિઓ છે, એ ખ્યાલ માણસને લાગ્યે જ રહે છે. એટલે જ લાજોની કમાણીવાળા મિલ-માલિકોએ પણ વિદેશીને દેશીમાં ખપાવ્યો અથવા દેશી માલના ભાવ એકના દોઢખણા કે બમણા લીધા ! આમાં ક્યાં રહ્યો વિશ્વાસપાતળા પાપનો ડર અને ક્યાં રહી દેશદાઝ કે દેશવાસીઓ પ્રત્યેની સકાનુભૂતિ !

આટલી નૈતિક નમજાઈ જોવા પછી હવે સામાજિક નમજાઈના દુઃખદ પ્રસંગો કહું.

સામાજિક નિર્મળતા

હું અગાઉના જ્ઞાપ્તિઓમાં કહી ચ્યો છું કે આ આર્થવર્તમાં ચાર જ વર્ગો હતા, અને તે એકે અગ્રણી ચાર અગ્રેય રૂપ હતાઃ (૧) બ્રાહ્મણ, (૨) ક્ષત્રિય, (૩) વૈશ્ય, અને (૪) શૂદ્ર. આજ એ અર્થક અંગીના નાતજનના મેંકડો દુકાડાએ બામણ પાડી નાખ્યા છે. એ વ ઠીક. પણ આમડોટનું અદેરું અગ એવું તો ધૂમી મયું છે, કે વાત જ ન પૂડો.

કાઈ એક સાદો જ પ્રશ્ન કરે, કે ભલા ભગી અછૂત—અસ્પૃશ્ય શા માટે ? તમે કહેશો કે મેલુ ઉપાડે ૭ માટે ત્યારે એ ફરીથી પૂછશે કે મેલુ પેદા કાણે કર્યું ? તમારે કહેવું જ પડશે કે અમે ! હવે તે પૂછશે, ત્યારે મેલુ પેદા કરી આમોહવા બગાડનાર અછૂત ? કે બગાડેલુ સાફ કરી આમોહવા સુધાગનાર મહાસેવક અછૂત ? માનો કે તે લોચ સંપ કરીને મેલુ ઉઠાવવાનું જ બાધ કરે તો ? તરત જ તમારે ચૂપ થઈ જવું પડશે

અછૂતના ધર્મના કૃતરાને અડી શકો, બિલાડાને અડી શકો, ભગીના ધરેથી દાને આવ્યા હોય ! અરે ! જેનો ભક્ષ જ વિષ્ટા અને મળ છે, એવા સ્વરને ય અડી શકો પણ એક માણસ જેવા માનન બંધુને ન અડી શકો ! આ તો એક સાદો શુદ્ધિનું પણ ચોખ્ખું દેવાળું જ છે ને ? અને છતાંય ત્યાં સનાતન ધર્મનું એકું ધરાય છે !

આજે દેશવ્યાપી હરિજનસેવાના આદેશન પછી તમારામાના ધણાને આ વાત સમન્નર્થ જે પણ વર્તી શકાતું નથી દાગળ કે ગંદકીર હિમતનો અભાવ છે બરાબર મમજાયા પછી અને દેખીને અન્યાય જણાતો હોય છતાં પણ વર્તનમાં નથી મૂકી શકતા સમાજ થી દહેશો, એ હાઉ હજુ તમારી સામે બોલો છે ખરો મરદ એ હાઉથી ન જ કરે

સ્ત્રીઓ વિશે

હવે હું સ્ત્રીઓના પ્રશ્નને છેક છું

સ્ત્રી એટલે સરકૃતિની જનેતા ! આજે એની દશા તો જુઓ એક તરફ સ્ત્રી એટલે વિલામનું ગમકડું બીજી તરફ સ્ત્રી એટલે ઘૂંધડો તાણી ધુમાડાના ઘૂંટ ખાતી, અધારિયા રસોડામાં ગ્સોઈ કરનાર, આઠ દીવાલ વચ્ચે હાલતુચાવતું પ્રાણી એક તરફ વળી યુરોપીય દબજાનો નખચિખનો આછકડો પડ્યો પાડી સિનેમા-ટોટલમાં ગયતી યુવતી, એક તરફ ચોટલા છૂટા મૂકીને ટનીસ રમતી

યુવતી; ખીજ તરફ મોગલ કાળના રિવાજની રસીથી બંધાયેલ ઓઝણવાળી આઘેડ નાર! એક તરફ દીનદુખિવાસ પર તિરસ્કારની દષ્ટિ ફેંકી ચાલી જતી મોટરગાડીમાં મહાલક્ષ્મી યુવતી. ખીજ તરફ મૃતકની પાછળ કેવળ ફિલ્મી હાથ ચોકરો લઈ જાતી કૂટુંબ નારીજૂથ !

મને તો આ બન્ને પંતન અને પરાંધીનતાના છેડા દેખાય છે. અને એનું આગ્રેહળ પ્રતીક આજની પ્રેલ છે.

શારીરિક નબળાઈ

આ ભારતવર્ષમાં સો વર્ષનું આયુષ્યપ્રમાણ સક્ષત હતું. તેમાંથી ઘડીને આજે ૨૦-૩૦ થયાં. બધા જુઓ ત્યાં કેન્સર, ક્ષય, એપેન્ડીસાઈટીસ વગેરે લ્પંકર દર્દોથી મરણપ્રમાણ એટલું તો વધી ગયું છે કે હહ ! પ્રાણુતત્ત્વ એટલું ઘંટી ગયું કે હાલતા ને ચાલતા નાડ તો વેલ કે દાર્કતરના જ હાથમાં ફેમિલી ડોક્ટર રાખવા પડે. સ્ત્રીઓની સુવાવડ વખતે જીવનમરણનાં સદેહ. એના બાંવા કમીઓ જેવા; હાલતાં ને ચાલતાં લચકાઈ ગય. આવી માતાઓની પ્રશ્નમાં ખડતલ મદાઈની આશા ક્યાંથી ?

હુમીરની મા કેણુ ?

એક વખતે સિદ્ધરે નીકળેલ ચિતોડનો રાણો જે સુવરની પાછળ દોડતો હતો તે સુવર એક ખેતરમાં પેહું. એટલે સાથેના ઘોડાવારો ખેતરમાં ગયા. ખેતરમાંથી એક બાઈએ આવીને હાકલ મારી ને કહેવા લાગી — ‘અરે, એ કાણ છે ? ખેતર સાંચાર ખૂદે છે ?’ ઘોડાસવારોએ કહ્યું કે, અમારું સુવર અંદર પેહું છે. જવાબ વચ્ચે કે, હમણાં જ સુવર બહાર કાઢુ છું. એમ કહી એક મગજૂન દોરડું લઈ ગ્રામરે તબડી કાઢ્યું. એનું એમ અંગજ દીકું. ટાંપા ચરવી જનારાં પદ્મિઓને ઊઠાડતાં એ બાઈની ગાફલમાંથી છટાલ એક પત્થરો એક ઘોડાને લાગ્યો કે ઘોડાનો પગ લંગેલો લઈ ગયો. આ

પરથી એના ખડતલ શરીરનો તમને ખ્યાલ આવશે. એ જ બાઈ થોડી વાર પછી બહાર નીકળી. માથે મોટો ભારો, પગમાં સો તોલા ચાંદીનાં ફડલાં, ફેડસૂં ખેડૂતનું છોકરું, અને એક હાથેથી ઢોરોને હાંકતી હાંકતી ઘર તરફ જવા નીકળી. એક સ્વારે પાછળથી જરા મસ્કરી કરી, એટલે તો બાઈએ પાછું ફરીને હાથમાંની રાસ એવી તો જોરથી કટકારી કે થોડો અને એનો સ્વાર બન્ને જમીન-દોસ્ત થયા. આ જોઈ રાણો બાઈની બદ્લાદુરી પર ખુશ થઈ ગયો. એણે તુરત તપાસ કરાવી તો જણાયું કે બાઈ રાજપૂતપુત્રી છે, પણ નાની અવસ્થાથી માન્યાપના અભાવે ખેડૂતના ઘરમાં ઊછરેલ એક કુમારિકા છે. એમ ખાતરી થતા રાણાએ માગું મોકલ્યું અને પ્રસ્થે.

એ જ બાઈને પેટે હમીર પાક્યો, કે જે વીરે ગયેલું ચિતોડ પાછું મેળવ્યું.

શ્રુતિ વદે છે: 'નાયમાત્મા લલહીનેન લભ્ય.' નિર્બળ હોય તે આત્મજ્ઞાન પણ ન મેળવી શકે. અરે! આત્મજ્ઞાન તો જરા દૂર રહ્યું, પણ અક્ષરજ્ઞાનને પણ ન મેળવી શકે. માયકાંગલી પ્રજા ભૂવાની આગસે જ જીવતી હોય છે.

આર્થિક તખ્તખાઈ

કંગ્રાહિયતમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન કદાચ દુનિયાભરના દેશો કરતાં મોખરે હશે. જે દેશમાં આગળ કહ્યું તેમ ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિ, સમૃદ્ધિ અને શાંતિ હતી અને પશુપક્ષીઓ સદા તૃપ્ત રહેતાં, તે જ દેશમાં આજે ૧/૩ ભાગના મનુષ્યોને જે ટંક પૂરું ખાવા અજ અને લલગ દાંડવાનાં કપડાં ભાગ્યે જ મળે છે. આ દુર્દશા ફક્ત હિંદના રાજ્યો અને હિંદના શ્રીમંતોને સાક્ષી નથી. ઊલટા રાજ્યો નવા નવા કરવેરાઓ વધારી પાંચ લાખની આવકને દશ લાખની કરે છે અને એવા અમલદારો રાખ્યા હોય તે રૂપતને ચૂસી ખાય છે. થોડું રાજની તિજોરીમાં જાય અને થોડું પોતે લજમ કરી જાય. એવું હરામનું જમી જનારા એમ ન

સમજે કે મારા માનવમધુઓના શ્રમનું, તેના આયા પરસેવાનું આ નાણું મેં મારે ત્યાં અન્યાયથી ભરી કાઢ્યું છે. એનું પ્રાપ્તિ નહિ કરું તો ભવભવમાં પણ નહિ છૂટું. અમલદારો શું કે વેપારી શું, હરામથી મેળવેલા ધનને ધર્મોદ્ધાર કરવા નીકળે. પછી પચીસ, પચાસ કે સો એો દેકાણે આવે કે જ્યાં મોટા અગર દાનેશ્વરીનો અગ્રભેષ આવે. એટલે વાંચી વાંચીને મનમાં કુલાય, અને આલુખાલુના પડખિયાઓને વચાવે. પોતાના જ સગા ભાઈના છોકરાને અનવજનનાં વાખા હોય, પણ અહીં ભાઈ દાનેશ્વરી ગણાય. એને દાગમ પણ ન આવે કે આ હું શું કરી રહ્યો છું.

પાચમેને લૂટી પાચને આપવા અને પાણુ દાનેશ્વરી કહેવડાવવું! મજૂરી કરી કરી હીર સુઆવી દેનાર મજૂરના પેટનો ખાડોય માડ માડ પુરાય, ત્યારે માલિકને એના મહિનાના પગાર જેટલી રાજ સિંચાર વાપગી જોઈએ !

મદાત્મા ક્રિષ્ણે ખરું જ કહ્યું છે કે, 'સોયના નાકામાંથી હાથી નીકળી જવાની ક'પના ક'પી સહેલી, પણ અવિચારી માથે ઘુમ્મરને સ્વર્ગમાં જવાની ક'પના અશકય' પણ મહાએદની વાત તો એ છે કે જે જે ધર્મ ત્યાગ અને વેરાગની ઉદ્ધોષણા કરે છે, તે જ ધર્મને નામે આજે ધનના ઢગલા ખડકાય છે. લોકોને ખાવા અન્ન ન મળે અને ભગવાનને નામે ધર્મના ઠેકાણ ભાદીપતિ, ધર્મ-ગુરુઓ અને મહાધીરોએ જમીન અને નાણાં ભેગ એટલાં તો રાખ્યા છે અને પગિત્રહ એટલો વધારી મૂક્યો છે કે રાજ અને ગ્રીમ તો ભેગનેય એટલી જાય છે જે પ્રજાના સરકૃતિપ્રચારકા અને પ્રજાને સાચો રાહ બતાવનારા ખગ સેવકા હતા, તેમને ત્યાં આજે પડાવો અને ગુરુઓ નાણાં કોઈ છોડાવી ન જાય તે માટે ચોક્કસ કરવા લાગ્યા છે !

હિંદુ ધર્મધીન શાથી છે, એ વિષે હવે તમને વિમાસણ નહિ રહે. પણ આ બધું શાથી થયું, એ તમે પૂછશો. એટલે એ સબધમાં થોડું કહું.

પરાધીનતાનું મૂળ અને સ્વાતંત્ર્યનો ઉપાય

આર્યસંસ્કૃતિના આદર્શોનું અધઃપતન એ ભારતની પરાધીનતાનું મૂળ છે. આર્યસંસ્કૃતિના આદર્શોનો ઉદ્ધાર એ જ એની અસલ સ્વાધીનતાનો કાયમી ઉપાય છે. ભારતવર્ષનાં એટલાં સદ્ભાગ્ય છે કે આજે એ એવા જ રાષ્ટ્રગુરુને પામ્યું છે કે જે એને સાચી સ્વતંત્રતાને માર્ગે લઈ જશે. એવી સ્વતંત્રતા માનવતાથી જ આવશે, પશુખળથી નહિ. સ્વતંત્રતાથી જોયી એકે વસ્તુ નથી. તે જેટલી જોયી છે, તેટલો જ કિંમત મારે છે. દુવે હું એના ઉપાયોની ચર્ચા ઉપર આવીશ. આજે તો માનવતાને ખીણવે તેવી સાદી જ વાતો કહીશ.

માનવતા ખીણ્યા સિવાય રાજકીય સ્વતંત્રતા આવે નોય ક્ષણજીવી હોઈ છેવટે નકામી છે. અને કદાચ માનો કે માનવતા ખીણ્યા વિના ભારત પરાધીનતાથી છૂટે અને સ્વતંત્ર થાય તો પણ સ્વતંત્રતાનાં મુખ તે માણી રહવાનું નથી, એ ખાતરી રાખવી. સ્વતંત્ર થવાની આશા રાખનારે પ્રથમ પોતે જ સુધરવું ધટે. સામામાં જેવી આશા રાખતા હો તેવું પોતે બનવું જોઈએ.

મોગલોના આક્રમણ પછી આર્યસંસ્કૃતિના આદર્શોને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો છે, એમ કહેવું જોઈએ. પણ યુરોપીય સત્તા પછી તો જાણે એના મૂળમાં જ કુહાડો પડ્યો છે, એમ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ કહે છે. યંત્રવાદ અને વિજ્ઞાનના ઝડપી વિકાસે ઉદ્યોગોનો અંત આવ્યો. વિદેશીઓના સંબંધ પછી ભાંના સાહિત્યે અને જે દળની કેળવણી અપાય છે તે કેળવણીએ ગંજળ વાળ્યો છે. એમના ઝગઝગાટમાં ભાન જ બુલાઈ ગયું છે. એમાં આપણી નખખાઈ અને ત્યાંનું શિક્ષણ—દોષ બનેલો છે. તે લોકો પાસેથી તો ઘણું શીખવા જેવું છે. પણ આપણે નક્કર સદ્ગુણોને બદલે ઉપરનો લપકો જ લીધો.

અગાઉ આ હિંદમાં બાળ મગજના દ્વારા કાગળમાં શિક્ષણની સાથે સંસ્કારિતા આવેખાતી. આજે ફેશન, પહેરવેશનો દકારો, નકામા

ખર્ચ અને સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદ આપ્યો. ઋષિમુનિઓના નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં આગળ ભાતુભાવ, સ્વાવલંબન, સદાચાર, સંયમ અને શાંતિના સંસ્કારો પડતા. શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામા જેવાનાં અનેક ચિત્રો એની સાથે પૂરે છે.

આજની શિક્ષણપ્રણાલિકામાં પ્રાથમિક સંસ્કૃતિની મુખ્ય છાપ છે, અને તેથી જ આજની પ્રજામાં ત્યાંનું પ્રતિબિંબ જળકે છે. તેનામાંથી સ્વદેશપ્રેમ, સાહસિકતા, વ્યાપારની એકનિશાની પદ્ધતિ ન શીખ્યા. અને આપણી સંતોષવૃત્તિ, વડીલોનો વિનય, સાદાર્થ, ધર્મપ્રેમ, ભક્તિ વગેરે ભૂલ્યા; એટલે ઉભયગ્રંથ થયા. ત્યાંનાં અને અહીંનાં લઙ્ગનિયમનું, સમાજવ્યવસ્થા વચ્ચે વિચિત્ર મતભેદ છે. ત્યાં બાળક ઉત્તમરક્ષાયુક થયો એટલે લઙ્ગનિયમનો ભાર તેમના પર સોંપી તેને સુક્ષ્મ કરવામાં આવે છે. જ્યારે અહીંની સ્થિતિ તદ્દન ભુલ છે. એટલે એ પ્રણાલિકા પાછળ શુભાશય હોય તોય અહીંની પ્રજા માટે તે આફતરૂપ છે.

તમે કદાચ કહેશો કે બાળક ઉત્તમરક્ષાયુક થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પેસવાનો હોય તો એ જ એની સહચારિણી શોધી લે અને માળાપથી ભુલો રહે તેમાં શું ખોટું છે? આથી તો જીલ્લતા સ્વાતુભવ અને સ્વાવલંબનના પાઠો પાઠ થશે.

એક દૃષ્ટિએ આ રીતિ સારી દેખાય છે, ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં મને લાગે કે કે અહીં એક વાત સાચી ભૂલી જવાય છે. તે એ કે અનુભવી માતાપિતાની હાંક અને સીધી દેખરેખના અભાવમાં જીગતી ભુવાનીનો વેગ એટલો તો બેખમી છે કે સ્વાનુભવ અને સ્વાવલંબનને બદલે પતન તરફ ધસડાર્થ જતાં વાર લાગતી નથી. આ વાત હું સુયોગ્ય માળાપ અને સુયોગ્ય પુત્રોના નિર્મળ સંબંધ અને વાત્સલ્યના પક્ષમાં કહી રહ્યો છું. એટલે તમે અને એકાંત રૂપે ન પકડી લેશો. માળાપ ગમે તે કહે કે ગમે તેમ વર્તે, તોય એની

ધર્મજાને ધર્મરાજા માની લેવી એમ હું કહી ન કહું. મારો કહેવાનો આશય તો એ છે કે જે દેશમાં પ્રજાને માખાપ તરફથી સંસ્કારો મળતા હોય, સુયોગ્ય કેળવણી મળતી હોય અને સુરમ્ય વાતાવરણ હોય, તે દેશની પ્રજા શિષ્ટ અને સંસ્કારી નિશ્ચયે થાય. એટલે પ્રથમ તો હિન્દને જડ સંસ્કૃતિથી દૂર રાખી નિર્ભેળ આર્યસંસ્કૃતિને પોષણ મળે તે પ્રકારની શિક્ષણપ્રણાલિકા યોજવી જોઈએ. અને વિષયોને વિદેશી ભાષામાં સ્થાન આપવાથી જે મહામોળો વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર પડે છે, તે હળવો થવો જોઈએ.

અહીં મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે આ બાબતમાં ચિત્તિ-હાસિકો અને રાષ્ટ્રપ્રણેતાઓનું હમણું હમણું લક્ષ્ય એવાયું છે. અને રાષ્ટ્રભાષા તથા નિર્ભેળ રાષ્ટ્રીયતાનાં તત્ત્વો ખીલી રહ્યાં છે. પણ એ બધું દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી જ આશા રાખી શકાય એમ લાગે છે.*

* * ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે હિન્દને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ મળી ચૂક્યું છે. એ સ્વરાજ મળ્યા પછી આ દિશામાં કેટલી પ્રગતિ થાય છે, તે હવે જોવાનું રહે છે.

રાષ્ટ્રધર્મ—૨

[પ્રવચન બાવીસમું] .

ખાનપાન અને પહેરવેશ

ખોરાકમાથી લોહી બને છે અને લોહીનું સત્ત્વ મગજમાં જ્યાંથી તાજગી મળે છે એટલે વિચાર પર એની અસર થાય એ સાવ સ્વાભાવિક છે. ‘જેવું ખાત તેવું મન. અને આહાર તેવો આકાર.’ એ કહેવતમાં બારેબાર સત્ય છે. ખોરાકની ચીજ ક્યાંથી આવી ? એના ઉપર કેવા અને કેના સંસ્કારો પડ્યા ? પૂરી કિંમત બરીને લીધી કે ગરીબોનાં રુધિર ચૂસીને ? ન્યાયથી કે અન્યાયથી પડાવેલ છે ? મને આ ચીજ લેવાનો અધિકાર છે ? આ બધી બાબતો ઉપર પવિત્ર જીવન ચલાવનાર વ્યક્તિએ પૂરેપૂરો વિચાર કરવો જોઈએ.

જૈનશાસ્ત્રોમાં આનું અત્યંત સક્ષમ નિર્ણય છે. હવે તે માનસ-શાસ્ત્રથી કેટલે અંગે સંમત ■ અને જીવન પર એની કેવી અસર થાય છે, એનું એક મૂર્તિમંત દર્શાવ આપુ કે જે દ્વારા તમો બરાબર સમજી શકો.

સંયમ અને ખાનપાનની અસર

ચંપકલાલ કરીને એક શેક હતા. ચતુરા તેમની ધર્મપત્ની અને ચંપા નામે એક દીકરી હતી. માર્જાનુસારીની ભૂમિકાની વાત શેકને

બહુ ગમે, પ્રિય લાને સામગ્રી સામગ્રી સ્થિર ચર્ચ જાય અને ક્યારે એ આચરીએ એની તેમને લગની લાગે ! પ્રભુમય જીવન ગાળાએ, અનીતિ ન થાય, સાદાઈથી ગદીએ, એની જ એમની લાવના ચતુરાચાર પશુ મહાધર્મિક અને વિવેચી ગેડનો અનાજ દગિયાણાનો વેપાર હતો ચ પકાન બહુ પૈસાદાર નહિ, તેમ ગરીબ પશુ નહિ, એમ મધ્યમ ગિયતિના હતા ચ પાની ઉમ્મર લગભગ તેમ ચૌદ વર્ષની, પપુ લાગે સસ્કારી હતી કાગળ કે મતલિ ઉપર આરા સમગ્ર ડેલી ત્રાસ નાગરિક બનાવવાનું ચતુરા બગમર સમજતી હતી

અક્ષરજ્ઞાન સાથે પ્રાપ્તને અનચર્ચ અને માનવધર્મનું શિક્ષણ તો મળ્યું જ નોંધે એમ ધારીને ચતુરાએ આ કુવાળોન કે, આ નહિ કુવાળોન છે, પિતા, માતા, સાસુ, નણદ, ભોગદર્, દેગણી, જેડારી અને માણુમો પ્રત્યે કેવું વર્તન ગળ્યું, વગેરે ઉપરાંત વિનય, વિવેક, મેવા, સ્વચ્છતા, મુદ્ધતા તથા નિયમિતતાના પાંચે ચ પાને સારી રીતે બણાના હતા વિગેર કહેવું જ ન પડે માનમા સમજી જાય એવી તો એ સાધાર બની હતી લગભગ તો એની આખમા સહજ હતી આનું નામ તે કુળવણી કોનેજમા માર્કસ લઈને પાસ થોડી ન્યાઓને આવી સહજ તાનિમ મામાપ ગિવાઈ કપાથી મળે ?

આગિત્યની તાનિમ વિનાના પુસ્તકિયા જ્ઞાનની કિમત એકડા વિનાના મીઠાઈ વધુ નથી એનું જ્ઞાન તો બિનહુ હાનિજનન નીવડે !

એમના ચ પકનાથ ગેડ જન્મવા એકા. ચતુરાંણાઈ પાકશાત્રના હુશિયાર હતા ગેડે દુમનેથી મોખવાવેન બિજણી જારનો મુલમાનુલર રોટલો શેકની ધમ્જાનુસાર બનાવેો હતો શેક જમીને તેમના ઓર ડામાં ગયા દી રી ચ પાએ પાનસોપારી વગેરે મુખવાસથી લટલો દાખડો લારીને પિતા આગળ હમેશની માર્કડ હાજર કર્યો

ચંપાના ચૌવનની જિવા ખીલતી હતી. આજે એ જ ચેતાની પુત્રીને ભેઈ શેઠની દષ્ટિ ફરી ગઈ!

દષ્ટિ પવિત્ર છે કે અપવિત્ર, સ્નેહીની કે દુશ્મનની, વિકારી કે અવિકારી તે અમૂલ્ય અંતર દુરત જ ઓળખી શકે છે.

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रचिकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥

જો આક્ષાક માણસ હોય તો સામાન્ય મનુષ્યની આકૃતિ, હાવભાવ, ગતિ, ચેષ્ટા, વાણી, આંખ કે મુખ ઉપરના ફેરફાર પરથી મનોભાવ કળી શકાય છે.

આક્ષાક ચંપા દુરત જ કળી ગઈ કે આજે પિતાજીની દષ્ટિ, વાણી, ચેષ્ટા, મુખ તથા આંખમાં ફેર છે! પણ હવે માત્રમાં તો ચંપકલાએ હાથ લખી કરીને ચંપાનું કાંકું પકડ્યું. ચંપા નિઃશંક ભેદ પામી ગઈ, અને દુરત કાંકું હોડાવી મા પાને જઈ જાતી ઉપર માથું રાખીને રોવા મંડી ગઈ.

માએ વિહ્વળતાથી પૂછ્યું, ‘બેટા! શું છે? કાંઈક કંઈ કહ્યું!’

જેમ જેમ પૂછે તેમ તેમ હીજકે ને હીજકે એણે તો રોઈને આંસુની ધારથી જાતી ભીંજવી. ચતુરાનાઈને બહુ નવાઈ લાગી. માએ હામ ફેરવતાં કહ્યું, ‘બેટા! પણ બન્યું શું છે? તું કહેતા કેમ અચકાય છે!’

ચંપા થોડી હિંમત એકઠી કરી આટલું બોલી: ‘બા! બા! શું બોલું? ન્યાં જળમાંથી નવાળા ઊઠે! પૂજ્ય પિતાજીની દષ્ટિ આજે જુદી હતી. એમણે મારું કાં...’

બસ. આટલામાં જ મા સમજી ગઈ. એણે ચંપાને દિવાળી આપ્યો, પણ પોતે જાહેર વિચારમાં પડી ગઈ. એને નવાઈ અને ખેદ બન્ને એકીસાથે ચવા લાગ્યા. જે પતિ પરસીને લેનાં જ નગર નીચી ઢાળા નાખે, તે પતિ ચેતાની જ દીકરી સામે વિકારથી જુએ, એ શું બનવા ચોગ્ય છે!

વિચારતાં એને લાગ્યું, રખે આજે જે ખોરાક ખાધો એ કારણે તો નહિ હોય ! એ જ સણે ઊડીને ચતુરાએ ફાકી લીધી અને પતિ પાસે ગઈ.

‘આ ફાકી લઈ લો. આજે તમારા પેટમાં એન નથી લાગતું. આથી ઠીક થઈ જશે.’

‘ચતુરાએ ફાકી અને જળ ખાનું ધર્મ’. ફાકી વમનકારક હતી. અંપક્ષાલે પાણી સાથે ફાકી લીધી. અને એ ઘડી વારમાં તો ભારે ઊલટી થઈ. ખોરાક નીકળી ગયો. ચતુરાએ ગાદલું પાચડું ને કમું, ‘સૂઈ જાઓ.’

અંપક્ષાલ સૂઈ તો ગયા, પણ એને કેમે કરી ઊંઘ આવી નહિ ! એ તો મોટેથી રોવા જ લાગ્યા. રુએ, રુએ, તે પાર નહિ એટલું રુએ.

‘હાય, હાય. આજે મને શું થઈ ગયું ? હવે મોઢું શું બતાવું ? આપરાત કરું કે મરી જાઉં ?’

ચતુરાએ કહ્યું, ‘નામ ! એમાં તમારો દોષ નથી, પણ ખોરાકને દોષ છે. અને એવી પાકી ખાતરી થઈ છે. મને શંકા પડવાથી જ આપને ઊલટીની ફાકી આપી હતી ! હવે મને કહો, આજે જે ઊજળી નર લાગ્યા હતા તે ક્યાંથી આવ્યા હતા ?’

શેઠે પોતાના ત્રણોતરને બોલાવી કહ્યું, ‘અંત મુઘી જીવારનો ધતિદાસ જાણ્યો તો માલમ પડ્યું કે મોઢું મુઘીકનો ચાર ચોરી કરીને આ જીવાર લાવ્યો હતો. અર્થે ક્યાં મોઢું ખાતર રખાતને ત્યાં થોડી તેણે મોકલી હતી. મુઘીકની મોકલવાની ચોરી કરીને ટેલવાને આપી હતી, અને એ ટેલવાને ઘાટકે અર્થે લાવે વેચી ગયો હતો.’

સંસ્કારનાં અદિલન એવાં તો સૂક્ષ્મ હોય છે કે દળવાથી એ જાણ નહિ. આ જીવાર ઉપર ચોરી અને અભિચારના સંસ્કારો ચોંટ્યા હતા.

મનુષ્યે એટલું યાદ ગણવું જોઈએ કે જેમ કાળાં કપડામાં ડાઘ પડે તોય જાણીતો નથી, તેમ હમેશના માટે અનહારથી ટેવાયેલા મન ઉપર આવા સદ્ગુણ અન્કુશોની અસર તન્કાળ થતી નથી. પણ જેમ ચોપેલાં સફેદ લૂગડામાં પડેલો ડાઘ તુરંત જ દેખાય, તેમ એકે શુદ્ધ હોતો. એવું હૃદય પવિત્ર હતું. અણુહસ્ત કોઈ દિવસ ખાતો નહિ. આજે જ એના વાણીનજે લુવાગ અડધી દિશ્મતે લીધી, અને એ વાન એને ગમી, એટલે એ લુવારની ખરાબ અમર તુરંત ધર્મ ગર્ભ

તમે કદાચ કહેશો કે આટલું જીંડુ જોવા જઈએ તો આ વીસમી મહીમાં જીવવું અગત્ય ચર્ચ મડે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે એટલું જીંડુ જોવા માટે કોઈ કાળ નડતો નથી. પણ તમે એટલે જોડે ન જઈ શકો, પણ અધર્મનું, અણુહસ્ત, વિશ્વાસવાતનું અને લગમનું તેમજ અપવિત્ર ન ખાવાની ટેવ પાડે, તોય ધણું છે. જે જો એ લુવાગ અડધા ભાગે લઈ પોતાનું નૈતિક જગ ધરાડ્યું ન હોય, તો એની એ ઉચ્ચ નૈતિક અસર ખોગાડના પરમાણુની ખૂરી અસર મામે ટક્કર લીધી શકે.

કેટલાક લોકો તરફથી એવું કહેવામા આવે છે કે અમે મને તેજા ખોરાક ખાઈએ તોપણ ખૂરી અમર ન જ થાય આ કથન પદાર્થ નથી. હા તો મને એજ ખોરાકથી ટેવઈ ગયા હો, કાં તો તમને તેની મુક્તિ અપાઈ નથી. પદાર્થ પદાર્થનું કામ કરે જ માનો કે કોઈને કે અત્યંત ન પણ થાય. તોય શું? એ તો અપવાદ બાણાય નિર્ણયમાંથી અને નમત હૃદયવાળા માણસોને દર્શ કોઈ, ન્યુમોનિ એમલે માટે એમો કડપથી લાગુ પડે છે. કમણ કે ગેગિટ જેવાં જ કાંઈકર ઝીલે એવ એમના પ્રાણતત્ત્વો નથી હોતાં. અને જેમની પ્રાણતત્ત્વ સખગ—સ્વચ્છ છે, તેમને જાંતુનો અસર ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. એ જ રીતે નૈતિક શક્તિનાં તત્ત્વો પ્રજ્ઞમાંથી ધરી ગયા હોય છે, એટલે ચાગીરિક. માનસિક અને આર્થિક એમ ત્રણે દિશ્વે ખોરાકની શુદ્ધિ જગવનો જરૂરી ચર્ચ પડે છે

શારીરિક દષ્ટિએ

આજનાં સત્ત્વવિહોણાં ખાન-પાન શારીરિક દષ્ટિએ કેવાં ભયંકર નીવડ્યાં છે, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નખળા બાંધાની નવી પ્રગ્ન છે. આજે જે ખોરાક લેવાય છે, તેમાં પ્રાણુતત્ત્વ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. અગાઉ ભારતવર્ષમાં મોઢન એટલું બધું કે ઘી, દૂધ, દહીં, મલાઈ, માખણ ને જાશનો મુખ્ય ખોરાક હતો. આજે એ ધનના મોટા ભાગનો દસાઈખાનામાં નાશ થઈ ગયો છે. ‘વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને અહિંસા’માં હું એની બધી વીગતો લખાણપૂર્વક કહી ગયો છું. આજે જે દંઈ સચવાયું છે તેનું પણ ચોખ્ખું દૂધ-ઘી ક્યાં મળે છે ?

અંકલણી ત્રા અને ડેરીઓના પ્રતાપે દૂધના વ્યાપારમાં પારા-વાર છેતરપિંડીઓ પેસી ગઈ છે. દૂર ગાય રાખવાની વાત કરું તો તમે મારી વાતને હસી જ કાઢવાના, અને અનેક જાતની દલીલો કરી ગાય રાખવાની અશક્યતા બતાવવાના. કારણ કે તમારી દુર્દેશનો તમને મથાઈ ખ્યાલ નથી. ઘણા કહે છે કે પ્રથમ તો અમને દૂધ પચે છે જ ક્યાં ? અને પગમાં તાકાત ન હોય તો મોટર, બસ, ગાડીની સગવડ ક્યાં નથી ? આવી દલીલો અર્થશૂન્ય છે. આ તો થાક ઉતારવાને બદલે મગજ ઉશ્કેરનારાં પીણાં પીને જિંદગી પૂરી કરવી છે. કેટલાક તો કહે છે, ‘પણ મુબઈમાં ગાય ક્યાં બાંધીએ ?’

જો મોટરવાળાને મોટર વાસ્તે તબેક્કા મળે છે, પણ ગાય માટે નહીં. જે રાખવી જ હોય તો સાધન ક્યાં મોડાં છે ? દા.ત., તમારા-માંના પચાસ જણ તૈયાર થાય તો એક સ્વતંત્ર મોટો તબેક્કો પેરામાં વસાવીને રાખી શકે. અથવા તમારા ખર્ચે ઘાટકાપર ગોરાળાવાળા ગાયો રાખી શકે ને તમને દૂધ પહોંચાડે. પણ ખરી વાત એ છે કે એટલી દરકાર જ નથી. અરે ! સત્ત્વવાળા ખોરાકને નિઃસત્ત્વ કરીને જ ખાવાની ટેવ પડી છે, ત્યાં બીજી શી આશા રાખવી !

ચોખ્ખા તમે ઝોસાવીને ખાઓ છો, અને ઝોસામણનું સત્ત્વ

ફેંકી દો છે. જ્યારે ચીનના માણસોનો ઓસામણ જ મુખ્ય ખોરાક છે. કારણ કે એમાં જ આણુતત્વનો મોટો અને મુખ્ય ભાગ હોય છે. એવી તો અનેક દુઃખની વાતો છે. તમેલા ખોરાક હમેશાં પચવામાં બારે હોય છે. છતાં પણ તમેથી વસ્તુઓ ખાવી ગમે છે. હાથે દબેલા લોટને બદલે ચક્રીનો કે મિથનો પીસેલો નિસ્સલ લોટ જ તમે હાંસે હાંમે વાપરો છો. બિરિકટ, ચોકલેટ ઉપરાંત હોટેલની વસ્તુઓ ખૂબ ગમે છે. આના કરતાં અધિક પૌષ્ટિક ને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક ઘરમાં બનાવી શકાય. પણ એ જાતનો વિચાર કે આવડત જ કેને બળ્યાં છતાં !

ઉપરના ખોરાકથી હોજરી બગડે અને દર્દી વધે એ સમજી શકાય તેવું છે. પણ દર્દી વધે તો ડોક્ટરે ક્યાં ચોડા છે ! ભાઈઓ, દર્દી એ પોતાની જ બૃથની શિક્ષા છે. એટલે માંદા પડવું એ એક પાપ છે એ જૂલવું ન જોઈએ. વળી પરદેશી દવાઓમાં મોટે ભાગે અભક્ષ્ય ચીજો આવે છે. એ વૈધ્યુવ હોન્ડે પછી જૈન હો ! તમે બરાબર જાણો છો. લેખણ પણ મોટા અક્ષરે ચોટવું હોય, પછી કેમ ન જાણે ! પણ અંધારું એવું વળી ગયું છે કે કીડિયારું પૂરનાર અને કીડી, મોકીડી અને ચકલાં, પારેવાં પર દયા બતાવનાર એ પ્રાણીજન્ય દવા પીતાં જરાય અચકતો નથી. કોણ કહેશે કે એના હાથમાં ખરા ધર્મનો રંગ લાગ્યો છે ?

એટલે જ મેં વારંવાર કહ્યું છે કે આધ્યાત્મિક ધર્મ પાગવા પહેલાં આ બધી પરીક્ષાઓ આપવાની રહે છે. વિશેષ તો આવી ખીમાસીઓમાં રિખાતા હોવા છતાં જાડી, અધિક પ્રમાણમાં ચા, ખીડી, સિગાર જેવાં વ્યસનોની ખૂબી લતમાં ફસાય છે.

દારનું પાપ તો હવે જવા બેઠું છે. *

પણ આ અને તમાકુસિગારો તો સિતમ વરસાબો છે, ધર-

* આ વ્યાખ્યાનો મુંબઈમાં અપાયા પછી દસ વર્ષ વીતી ગયાં. અધ્યારે તો સરકારે જ દારૂ દેરામાંથી ડુનસદ આપીને પ્રબને હજમ કરી છે.

ધરમાં ચક્રા જમાવ્યા છે. શહેરી પ્રજા અને તેમાંથી ખાસ મુંબઈ લઈએ તો પ્રજાને ચા અને ખીડીનાં ખર્ચ જેટલો ખોરાકનો ખર્ચ પણ લાગ્યે જ હશે ! ચા અને તમાકુમાં આવતાં ઊંચી તરફના અક્ષમ્ય નુકસાન કરે છે. ચા આંતરડાંને ખરાબ કરે છે, હોઝરની રંગી નાખે છે, અંદરથી ખોરાક સાથે મળતા પાચક રસનાં છિદ્રોને બંધ કરે છે. ચાના ખાતરમાં લોહી પડે છે, સ્પીરીટ ઇંટાય છે. ચાના બગીચા જે વિદેશીઓના હાથમાં છે ત્યાં કામ કરતા દેશી માણસોનાં હીર ચુસાય છે.

તમાકુથી છાતીમાં ડાઘ પડે છે. દમ, ખાંસી અને ફેન્સર જેવાં ભયંકર દર્દોનો ભોગ બને છે. ઉપગ્રાંત કરોડો રૂપિયાના ધુમાડા સાથે વ્યાધિને નોતરે છે.

આ બચ્ચોની નિત્યની ગુલામીનાં ભયંકર પરિણામો સંબંધી પુષ્કળ સાહિત્ય બહાર પડી ચૂક્યું હોઈ એટલો જ નિર્દેશ કરું છું.

કૃત્રિમતા

આવા પ્રકારના ખાનપાનથી જુવાનીનું નૂર ચુસાઈ જાય એટલે હોઠની લાક્ષી અને મોંની ખૂબસૂરતી ક્યાંથી રહે ! પછી એ લાવવા માટે લીપસ્ટીક અને પાઉચર લગાડે, અને ફેશનદાર કપડાંનો ઠાઠમાઠ કરી રૂપકર્ડા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ એથી સાચું સૌંદર્ય ક્યાંથી આવે ?

આ રીતે શક્તિ, સમય અને સંપત્તિ એ ત્રણેથી ભારતવર્ષની પ્રજા ખુવાર થઈ રહી છે. રમકડાં, ફેશનની ચીજો, વિલાસની અનેક નવનવી ચીજો, પહેરવા, ઓઢવા તથા વાપરવાની વસ્તુઓ, અખજોની કિંમતના પદાર્થો વિદેશથી આવી હિંદનું ધન ભરખી જાય છે.

આવી રીતે એક બાજુથી નિર્બળતા, બીજી તરફથી ઉત્તેજક પદાર્થો અને ત્રીજી બાજુ યત્રોને લીધે શારીરિક શ્રમનો અભાવ; આ ત્રણમાંથી માનસિક વિકારો વધે છે, અને નખળું મન વારંવાર ક્ષણિક

આરામ મોઢવા લગચાલ છે. એટલે એને માટે અહીં એક નવી દૃષ્ટિ ખરી થઈ રહી છે.

કુલખાનાં, લુગારખાનાં, વિદ્યુત ગ્રંથાગલ્યાં નાટ્યગૃહો અને સિનેમા એની આમે ખડાં ચાર છે ભારતવર્ષની પ્રાચીન મહિમા-મધ્યામાં અને આજનાં વેસ્થાગભેમાં આસમાન લખીનું અંતર છે. એ કહેવાનું જરૂરી નથી. સિનેમાથી એક પ્રકારે લાભ થાય, તે લોકોના જીવનમાં આરી અસર ઉપજાવે તેવાં હોય. પણ એ લક્ષ્ય નથી હોતું. માત્ર લોકો કેમ પ્રસન્ન થાય એ લક્ષ્ય હોય છે. એ અનિ કુખાઓની ઘટના છે.

રાગેર સમા મન્દાગનર્તિ કળાકામેનાં નૃસનાટ્યો પ્રખ્યાત નિર્દેશ પ્રમોદચાન હોય એ સમજી શકાય. પણ જેમના સંસ્કારો કે કળાકારોમાં સંસ્કૃતિવિકાસના ખેળનો છાંટો ન હોય ત્યાં શી દશા થાય ? નાટ્યગૃહો કે સિનેમા એ માત્ર લોકોને રંજન કરી નાણાં કમાવવાના જ પ્રયોગો છે. તેથી એ કળાને એકે બતાવવાનાં દરેકોમાં એક દૃષ્ટિએ જ્યારે જોખમ છે

મારી આ વાત તમારામાના પણા સિનેમાને ખટકશે. પણ માગી વ્યાખ્યાતા તરીકેની કંઈક દેશ જગતના માટે નિઃસંકેપ ગીને માને અભિપ્રાય જણાવશે જ રહો. હું માનું છું કે કળા ચારિત્ર્ય ખાતર છે ચારિત્ર્ય વિના કળા મોઢે નહિ. એટલે કળા જતે અને તેટલી મુદ્દર હોય, પાઠ એના દર્શકમાં ચારિત્ર્યની ખમિક લેઈએ ! આપણને વિનોદ અને શિક્ષણ અને જ, તે પછી કળાપરનું ચારિત્ર્ય જોવાની શી જરૂર ? એ ગીત દિલ્લે નહિ ખાટવે. સિનેમાથી યતો અ ખનો ખો અને દર્શકોનું પાણી જાયે લક્ષ્ય ગણાય, પણ ચારિત્ર્યની દાનિ સામે આંખમી ચામણાં ન ચાલી શકે.

ધારા કુવાન કોયેજિલ્લે સિનેમા જોઈએ આવ્યા પછી પોતાને નજા અસર, નજા બાવનાને લીધે ચીર્ષદાનિ દર ની કમિયલો

કે છે આમા સિનેમા જગતની પાછળ રહેલી અનૈતિક સૃષ્ટિ મુખ્યત્વે જવાબદાર છે

વ્યાપારી જગત

આટલું કહ્યા પછી હવે વ્યાપારી ક્ષેત્ર તરફ આવું છું. પુષ્કળ વિલામોને પોષવા માટે ધન પણ પુષ્કળ જોઈએ અને શ્રીમંત તો આગળાને વેઠે ગણાય તેટલા એટલે જીભએ શું દરવું ? એવાને માટે સોદ જુગારના સાધનો સામે જ છે એકના નવ આપવાવાળો અકિ-
ન્ન અને હજારની મૂડીએ લાખોનો વ્યાપાર ખેડાવનારો સરો આજે તો એણે પ્રજાને એમણી બીડો લીધો છે એ. પણ વ્યાપારી ક્ષેત્ર સદા મિહોણું ગદ્ય નથી 'રેઈસ' પાછળ તો રીતસર ગાયથી ઝડક સડુ દોડે છે લોટરીની અને આકરકની લતથી એક હેલપાગી કુનારો મજૂર પણ છુગી શક્યો નથી થોડા દેવા અને વધુ પડાવી લેના ખેસાની તો માત્ર દેગેગ થાય એમની પાસેથી જીવ પામે અને જીવ પાસેથી ત્રીજા પાસે ગેમ અદર અદર અદલામદલી થાય નવું સર્જન ન થાય આ વાત બધા સ્પષ્ટ સમજે છે છતાં હરામની વૃત્તિ એટલું અમજવા જ નથી દેતી આ બધા શરમજનક વ્યવહારને પગિણામે પ્રજા ખેડાર તેમજ આતંગીડાથી વેગની જાય છે અને વિમરો સાથે નીતિવ્રષ્ટતા-હરામ-વૃત્તિની પ્રજા ક્ષાયમા વધ્યે જ જાય છે

જે માતાને દૂધ પચતુ નથી, જે મુલાની હારી ખેરી છે, જે મની પૂરેપૂરી ગુલામ રે, એ માતાની પ્રજા કેવી ભય ? છતાં વિનરો વધવાને પરિણામે જૂઠ્ઠી જેમ પ્રજાની પગપરા વધતી જાય છે હમેશાં ડેન્ડા ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં જ બે લાખ આંગો મરે છે આની દરુણ દગા હિંદ સિવાય જીવન ત્યા દેગની કુરો ?

સંતતિનિયમનનું કાલિદ એર

પ્રજાની વૃદ્ધિ ન થાય અને વિકાસે ઉગ્ર ખલ લાવે પોગાય એને એક નવો માર્ગ અહીનાં સુવર્ક-સુવર્તીઓએ દેવા માંડ્યો છે

એ માર્ગનું નામ છે મતતિનિયમન ‘મતતિનિયમન’ના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરનારુ એરી સાહિત્ય વિદ્યથી ખૂબ ખૂબ હિદમા પેક છે

થોડા જ વખત પહેલાં એક વિદેશી વિદ્વાની અહીં પ્રયાગર્થે આવેલી મહાત્માજીએ તો એને રોકકૂ પગખાવી દીધુ કે હિંદુ રિતે એ હળાહળ વિષ છે પણ એને ટોકા આપનાર હજી ઓછા નથી મતતિનિયમનનો સાચો ઇનાજ વિકાસને પોષીને દૃઢિમ ઉપાયો યોજવા એ નથી, પણ એનો ઇનાજ કેવળ વિશ્વ ઉપર સયમ ગખવો, એટલે કે વિકારી ભાવના પર મધ્ય ગખવો તે છે

પ્રથમ માર્ગમાં ટેટનુ નુકસાન છે તે એના પ્રચારકો જ થોડા વખત પછી નજરે જોયે પરંતુ એને પણ એ ક્રિયા નૈસર્ગિક જ હોય છે સભોગની મર્યાદા હોય છે માનનીને એ બોધપાઠ આપે છે કે— ‘મજ્ઞા હિ મૃદમેષિતામ્ ।’ અત્યેત્તપચિના હેતુ મિત્રાયનો સભોગ એ કેવળ વિકાર કે, પાપ છે, અને અધોગતિનુ મહાકારણ છે

સામાજિક રૂઢિઓ

આજલા દર્શા સિવાય હજી હિન્દુ એક વિશિષ્ટ દર્શ છે સામાજિક રૂઢિઓનું અમારી જ્ઞાતિનો ગિવાજ છે, શું કરીએ ? આટલું તો કંઈ જ નોંધ્યે, એમાં ન ચાલે આમ જ્ઞાતિના નામે સમાજના નામે—માણસ રૂઢિઓનો શુભામ ચર્ધ નાહકના લક્ષખર્થા કરે છે ક્ષણજીવી નામના ખાતર મેળાવડાઓ અને ધામધૂમો પાઝળ હમરોત્ત પાણી કરે છે ત્યાં મારા દેશમન્દુઓની શી દશા ?, એનું એને ભાન રહેતું નથી અને ગ્હે તો ય સમાજના મહેલાગણા આગળ સ્થિત રહેવાની ગહેતું હિંમત કે શક્તિ નથી ઓગી દેખાદેખીથી નમમા ખર્થ કરીને હાથે કરીને પાપમાલ ચર્ધ ગલા છે

આજે મધ્યમવર્ગની એરી દશા ચર્ધ છે કેમોગ ભાગને તો ખાવાના સાંસાર છે શ્રમથી તો ઘરીર ટેવાયુ જ નથી હોતું, અને હાથ ખર્થાળ હોય છે એટલે અનીતિનો માર્ગ જ એને ભાગે આવી પડે છે

પછી કાંતો આપવાત કરવો પડે છે ! સ્ત્રીઓ જો સાચી કેળવાયેલી હોય તો આવે વખતે તે પુરુષને બરાબર માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. પણ ધરેણાં, ટાપટીપ અને વસ્ત્રોની વિવિધતા અને વૃત્તિવિલાસ સિવાય એની આંખ હલુ આગળ ગઈ જ નથી. એ તો લાવો, લાવો ને લાવોમાં જ સમજે છે.

એમની આ દશા માટે પુરુષજાતિ પણ મુખ્યત્વે જવાબદાર જ છે. બાળલગ્ન અને ઘૂંઘટ એ મોગલકાળના અવશેષો છે. એને વિદાય આપવી જોઈએ. બાળલગ્નના પરિણામે બંગાળમાં થયેલી લાખો બાળવિધવાઓનું સોધું જ પરિણામ વૈસ્વદેવિમાં આવ્યું છે. ઘૂંઘટ એ લગ્ન જાળવવાની વસ્તુ છે એ દલીલમાં કશુંય વગૂદ નથી. સંસ્કારી દક્ષિણી બહેનોની આંખમાં રહેલી નૈસર્ગિક લગ્ન જોનારને એનો સાચો ખ્યાલ આપ્યા વિના નહિ જ રહે. રડવાકૂટવાની કુતિમ પ્રથા અને મરેલાની પાછળનાં મીકાં જોજનના બવહારે જંગલીપણાની પરાકાષ્ટા બતાવે છે.

‘માણસ લાખું કે લાકડું.’ માટે પછાડ ખાવી જ જોઈએ ! આવાં વેણા સાંભળીને પછાડ ખાનારી અને ફૂટી ફૂટી છાતી તોડનારી ઘણી બહેનોએ છાતીનાં દહીં નોતર્યાં છે, અને મરણશરણ થઈ છે. આ ઉપરાંત કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય અને સીમંત પાછળના જમણવાર વગેરે ખર્ચેએ તો માઝા મૂકી છે.

વહેમ અને ભ્રમ

માણસ જરા ખીમાર પડ્યો કે ઉપવાસનો નૈસર્ગિક ઉપાય નહિ લે; પણ દવા લેવા દોડશે, અથવા તો અંબાજીની કે ખુટમાંની માનતા માનશે. ‘હિસ્ટીરિયા’ એ એક પ્રકારનું દર્દ છે, તે તો હવે લોકોએ જાણ્યું. પણ તે પહેલાં તો ભૂવા અને પાખંડીઓ જ પોપાતા. ધર્મને નામે પણ અસંખ્ય પ્રકારની વહેમજાળો પથરાઈ છે. એ વિશે હું વિસ્તારથી આગળ દહેવાનો છું, એટલે અહીં દિલ્લી પરાધીનતાનો આટલો ખ્યાલ આપી હવે શું કર્તાવ્ય છે તે જણાવી દઉં.

તો હવે શું કરવું જોઈએ?

૧. પ્રથમ તો બાળાઓને ધ્વજચર્ચની અને ગૃહજીવનની ખરેખરી તાલિમ મળે તે માટે કેવળ સંસ્કારો બહેનેની સીધી દેખરેખ નીચે આણતી સંસ્થાઓ નિભાવવી જોઈએ; એટલે સ્વરક્ષણ, સ્વાવલંબન, સગતતા, નિયમિતતા, સુધડતા, ખીડરતા, વિવેક, સ્વીકર્તવ્ય, મર્દાની માવજત જેવા અનેક મેવાના પાકો તે શીખે ને તૈયાર થાય.

૨. બાળકો માટે અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે આજના અપાતા શિક્ષણની પ્રેરણાવિદ્ય ફેરવીને સ્વદેશપ્રેમ, વફાદારી, નૈતિક પાયા સાથે આર્થસંસ્કૃતિ અને ઉદ્યોગો તરફ વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૩. ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ ધ્વજચર્ચની તાલીમ હાથ પછી જ ગૃહસ્થાશ્રમમા પડવા પુરુષનાર યુવાન-યુવતીને પરણવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ કૌટુંબિક, સામાજિક કર્તવ્યપાકો વર્તન દ્વારા વ્યવહારુ મળવા જોઈએ.

૪. એકપતિવ્રતની જેમ એકપત્નીવ્રતનો આગ્રહ પણ મેવાવો જોઈએ.

૫. બાળવિધવાઓ પૈકીની જે મરજિયાત વૈધવ્ય સ્વીકારે એમને માટે સયમપોષક સાધનસંસ્થાઓ ચોગવી જોઈએ. અને જે મરજિયાત વૈધવ્ય ન પાળી શકે એમને વધુ અધઃપતનને માર્ગે જતી અટકાવવાનો આપદમાર્ગ સમાજના ગૃહસ્થ નાવદોએ નિર્ભય દષ્ટિએ ચકાસીને ચીકારી લેવો જોઈએ. એથી નવવિધવાઓની સંખ્યા બાળકો અને પ્રૌઢ લગ્નનિષેધ ચવાથી સહેજે ઘટશે.

૬. નાટકસિનેમાનાં વિકારી દશ્યોથી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

૭. ગોધન વધે એવી દષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

૮. ખાદી અને દેશી વસ્ત્રોને અપનાવવી જોઈએ.

૯. યત્રવાદને ઓછામાં ઓછો ટેકો મળે એવું સાદું અને સંયમી જીવન સ્વીકારવું જોઈએ.

૧૦. વ્યસન, રૂઢિગો અને વહેમોની યુવામીથી છૂટીને થયે અને સતોષી જીવન જીવવું જોઈએ.

૧૧ નકામા વધુ પડતા ખર્ચા ઘટાડવા અને જરૂરિયાતો બની શકે તેટલી ઓછી કરવી.

૧૨ લાઈલાઈ વચ્ચેની આલડહેટના ભૂતે જે ભ્રમભરી દીવાલ ખડી કરી છે, તેમાં માનવતા નથી, પણ નર્યો તિરસ્કાર અને અભિમાન પોપાય છે તેને ખખેરી નાખી પરસ્પર જાતભાવ પ્રેમભાવને વધારી કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવું એ જીવનવિકાસનું પ્રાથમિક પગથિયું છે. એ પગથિયે ચડવામાં પ્રથમ આરોગ્યની જરૂર પડે.

એટલે જ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ માટે પરણવા દાણે સાસુ પોખવા આવે છે, ત્યારે હજુ પણ જે પાત્ર વસ્તુઓ ગ્રાહ્ય, રમૈયો સાબેલુ, ઘોસરુ વગેરે બતાવે છે, તે પચ્ચસ સુખી જીવનના પાયા હોય એમ સંકેતયુક્ત વ્યવહાર છે એવું ગૃહસ્થ પ્રત્યેક ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જીવનમાં વણી લેવું જોઈએ.

મૂતર કાંતવાનું, ઊંચ વલોવવાનું ઓખા ઝડવાનું, ધીંગે દળવાનું અને ખેતીનું કાર્ય એ પાત્રે ક્રિયાઓ પૂર્વજેએ અર્થપૂર્ણ થોજી જણાવે છે એના મૂળમાં સ્ત્રીઓના શારીરિક શ્રમ અને ધરની ઉપયોગિતા ભગ્યક નજરે પડે છે. પણ જ્યાંથી એ ભુલાયા છે. સારથી જ શારીરિક અને એને અગે સામાજિક આર્થિક અને નૈતિક અનનતિ શરૂ થઈ છે ફરીથી હિંદુ પૂર્વની બુધ્ધિથી પ્રજ્વાલિતને ઓળખી લે અને નવનો ઉઘાડી જાગૃત બને, પરાધીનતા છોડી આજ્ઞાદ બને આવી મ્વાભાવિક આઝાદીમાંથી આજના જગતને નવો જ બોધપાઠ સાપડશે હિંદના નક્કર સ્વરાજની ચાવી તે આ.

ગાંધી એટલે અનેક ગામનગરનો સમૂહ, અને ગામનગર એટલે અનેક સમાજનો સમૂહ, તથા સમાજ એટલે અનેક માણસોનો સમૂહ. એટલે માણસો પોતાના માનવધર્મનું પાલન કરે તો સમાજધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મનું પાલન કરી શકે—એટલે જ માનવસમાજમાં પડેલી ત્રુટિઓ જણાવીને તેના ઉપાય બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

યુગધર્મ

[પ્રવચન તેવીમશુ']

ઓતાજનો !

આજે મેં 'યુગધર્મ' પર કહેવા ધારું છે ક્ષેત્ર સાથે ધર્મનો જો સંબંધ છે તે તમે જોઈ ગયા, જેમ ક્ષેત્ર સાથે ધર્મનો સંબંધ છે તેમ કાળ સાથે પણ છે. ધર્મનો મૂળ આત્મા ત્રિકાલાનાધિત છે પણ દેશકાળ પ્રમાણે એનું યોગિયુ બદલાય છે, અને બદલાતું જોઈએ શ્રીમાન શંકરાચાર્ય પણ કહે છે —

यस्मिन् देशे काले यो धर्मो भवति ।

स एव निमित्तान्तरेषु अधर्मो भवत्येव ॥

'એક કાળે જે ધર્મ હોય છે, તે જ કાળાન્તરે અધર્મ રૂપ બની જાય છે' એ કથનનું ગદ્ય એ છે કે એક કાળે જે ક્રિયા ધર્મના મૂળ આત્માને અનુકૂળ હોય, તે જ ક્રિયા બીજા કાળે ધર્મના મૂળ આત્માને પ્રતિકૂળ થઈ પડે છે. સિયાગામા કરીથી બચતું એ ઇષ્ટ છે ઉનાળામા ગરમીથી બચતું એ ઇષ્ટ. જે એમ મૂળ ખેંચ બન્નેમા સમસીટોપ્પુતા જળવાઈ ગયે એ સગપુ છે પણ ક્રિયામા માલ અને ત્યાગ્ય એનો પગપગ વિરોધ આવે છે.

જે રીતે કલુર્મા જ તે પ્રમાણે દેહ સંબંધમાં અને તે જ રીતે

ધર્મ અને યુગ સંબંધમાં જાણવું.

યુગપ્રધાન પુરુષ અને પ્રાણીજાતિ

યુગેયુગે અનેક મનુષ્યોમાથી એક યુગપુરુષ પાડે છે. તે દેશકાળ પ્રમાણે પ્રાણીજાતના સાર્વાત્રિક કલ્યાણ માટે યોજનાઓ ધડે છે. એ શબ્દો ગુણાય છે, અને તે શાસ્ત્રો તરીકે ઝાળખાય છે.

આ રીતે શાસ્ત્રો એટલે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ બેઈ પ્રાણીજાતના હિતને માટે યોગ્યેલા ધર્મતત્ત્વનું નિરીક્ષણ કરવાને ક્રમક્રમ, અને તેનો સ્વાનુભૂતિગન્ય પરિચય જનતાને પોતાના જીવન દ્વારા આપે તે યુગપ્રધાન પુરુષ કહેવાય છે.

આની યુગપ્રધાન વિભૂતિની દૃષ્ટિ વિશ્વવિશાળ હોય છે. એટલે એમનું જીવનક્ષેત્ર પણ એટલું જ વ્યાપક હોય છે.

જેન આગમોમા આવા તીર્થ કરોનો ઉલ્લેખ મળે છે એમાના સૌથી આદિપુરુષ લગવાન ઋષભદેવે તે વખતના બિનઆવડતના બોળા સરલયુગલિધા ઉપર દયા કરી દરેક પ્રકારની કલાઓ, હુનરો, ઉદ્યોગ જીવનવ્યવહાર શિખાવી જગતનું મહાપરિવર્તન કર્યાની નોંધો સિદ્ધાંતોમાં સંક્ષેપથી ને ત્રયોમા વિસ્તારથી મળે છે. લગવાન મહારીરે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા, અર્હિસાની સૂક્ષ્મ શોધ, વહેમોની જટિલતા, સંકુચિત વૃત્તિઓ, કર્મના અબાધિત નિયમો અને જીવનનું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન જગત સામે મૂકી મહાધર્મસંસ્કરણ કર્યું છે.

આ જ રીતે વિશ્વત્રિય બુદ્ધ, મહાત્મા ઇશુ. અશો જરથુષ્ટ્ર અને હજારો મોહમ્મદ આદેમે પોતપોતાના ક્ષેત્ર અને કાળ પ્રમાણે જગત-ચક્ષુ પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણે જુદાજુદાં તત્ત્વો ધર્યાં છે.

મહાત્મા કૃષ્ણચંદ્ર અને ન્યાયમૂર્તિ રામ બન્ને ચિત્રો આર્ય-સંસ્કૃતિના વિવિધ કક્ષાના મુકુટમણિ છે.

આ તો આપણે અતિપરિચિત નામોનો ઉલ્લેખ આપ્યો.

સામાન્ય રીતે જોઈએ તો નાનીમોટી વિભૂતિઓ ગુપ્ત કે પ્રગટપણે કાળે કાળે પાકતી જ રહે છે. વિશ્વવૃક્ષમાંથી જો એવાં મધુર ફળો ન પાકતાં હોત તો એની આજે હસ્તી જ ન હોત.

પણ ખેદની વાત તો એ છે કે એ વિભૂતિની પાછળ રહેલો અનુયાયીગણ આ મૂળ મુદ્દાની વાત જૂલી જાય છે અને સાધનને સાધ્ય માની બેસે છે. તે ખોખાને જ વસ્તુ માની બેસે છે, ક્રિયામાં જ પર્યાપ્તિ માની બેસી છે. એટલે મતમતાંતરે થઈ વિવાદ જન્મે છે. તે વિવાદમાંથી વિતંડાવાદ થઈ આખરે કદાચક્રમાં પરિણામ આવે છે. એ જોર એટલું તો ભયંકર છે કે માનવજાતનું વધુમાં વધુ નુકસાન એ ઝેરે જ કર્યું છે. ધર્મને નામે પૈશાચિકતા, ધર્મના નામે રક્તપાત, ધર્મના નામે જ પાશવલીલા, આસુરી તાડવ એ બધું જન્મ્યું છે.

ગેરસમજ અને સમજ

હિંદુ અને મુસલમાન દ્વિવચ્ચેના ઝગડાઓ ઠેક મોગલ કાળથી આજ પર્વત ત્યાંયા આવે છે, બન્ને બિરાદર છે. પણ હાથોહાથ મેળવતાં તે અચકાય છે. મરદાનગીવાળા વ્યાખ્યાનમાં હું એ વિશે ધણું કહી ગયો છું.

જે રીતે હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે તે જ રીતે જૈનો અને બાહ્ય વચ્ચે, જૈનો અને વૈષ્ણવો વચ્ચે, અને એમાં પણ પોતપોતાના પેદા બેદો પરત્વે ભારે મતભેદો છે. આ રીતે જોવા જઈએ તો એક જ ગામમાં એક જ મહોલ્લામાં, એક જ ગેરીમાં અનેક ધર્મો, અનેક જાતો અને અનેક જાતના મતમતાંતરે વ્યાપી રહેલ છે. જ્યારે ચીન જેવા ૪૮ દેરાડની વસ્તીવાળા દેશમાં માત્ર એક જ બૌદ્ધધર્મ છે !

એટલું ખરું કે જો મૂળ ધ્યેય સમજાય તો તો આ બધા બેદો ખૂબ સાધક થઈ પડે. સ્વામી વિવેકાનંદ આ બેદોને તો કળાના વિવિધ આવિષ્કારોનું તરીકે વર્ણવતા, અને એની પાછળ રહેલો આત્મા અખંડ છે, એમ કહેતા. યોગીશ્વર આનંદધન મહારાજ કહે છે:

રામ કહો, રહેમાન કહો, કોઈ કા'ન કહો, મહાદેવ રી રે
પાર્થનાથ કહો, કોઈ ધર્મા, સકળ ધર્મ સ્વયમેવ રી રે
નેધએ તો બલે રામ કહો, રહેમાન કહો, મહાદેવ કહો,
પાર્થનાથ કહો, ધર્મા કહો; કહો તે બધા એક જ તત્ત્વનાં બિન્ન-
બિન્ન નામ છે.

લાજનભેદ કદાવત નાના એક મૃતિકારૂપ રી રે.

માટીના બનેલા ઘડાઓ નાના હો કે મોટા હો, લાલ હો કે
કાળા હો; પણ તેમાં રહેલું મૂળતત્ત્વ માટી તો સૌમાં એક જ રૂપે છે.
પીપા ભગત કહે છે કે:—

પીપા પાની એક હૈ, પનિહારી હૈ અનૈક;
લાજનમેં બિગરા લખા, નીર એક કા એક.

એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. જેમ નદીનું પાણી એક છે, લાજન
જુદાં છે; તેમ મૂળ તો સ્વરૂપ એક છે, ધ્યેય એક છે, ફેર માત્ર
વાસ્તવિક સમજનો, બાહ્ય વિધિનો અને બાહ્ય ક્રિયાઓનો છે. કોઈ
પશ્ચિમમાં જુઓ, કોઈ પૂર્વમાં જુઓ, કોઈ લાંબું ટીલું કરે, કોઈ ટૂંકું
કરે, કોઈ કંકુરું કરે, કોઈ કેસરનું કરે, કોઈ લાજન કરે, કોઈ અમરજી
કરે, કોઈ પ્રાર્થના કરે, તો કોઈ મૌન રહે; તે તો જ્યાં બાહ્ય વિધિ-
ઓના ફેરફાર છે. તેમાં ભેદ અને ઝઘડા શા ?

મનુષ્ય જે જે બુમિકા પર હોય તે ક્રિયા કરે અને તે તે
જાતનો વેશ સજે, એમાં ભેદ છે જ ક્યાં ! જુઓ, કોઈ સવારમાં દૂધ
પીએ તો કોઈ ઉકાળો પીએ, કોઈ ચા પીએ તો કોઈ રોટલો ને
દહીં ખાય, વળી કોઈ રોટલી ને લાત તો કોઈ મિષ્ટાન્ન ખાય. એક
ઘરમાં જેતે જેમ રુચે અને ફાવે તે ભોજન કરે. તેમાં કોઈ ને કાંઈ
વાંધો નથી. કોઈ સવારનું ખાણું સાંજે લે કે સાંજનું ખાણું સવારે
લે, તો પણ કોઈ તેને અટકાવતું નથી.

મને યાદ છે કે જામનગરમાં નરસિંહલાલ દુરીને એક સર્જન

ડોહર દતા, તે હંમેશાં સવારના પહોરમાં ખીચડી જ ખાતા. તેમને મેં પૂછ્યું ત્યારે તેમણે, ક્યું કે મને આ રુચે છે.

જેમ આ બાળતોમાં કાઢને વાંધો લેવાનો હક્ક નથી, તેમ ધર્મની અંદર પણ લુદીલુદી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તો તેમાં વાંધો લેવાનો કાઢને હક્ક નથી. અને તેમ કરવાની આવશ્યકતા પણ નથી.

જેમ અન્ન એ શરીરનો ખોરાક છે. તેમ ધાર્મિક ક્રિયા પણ આત્માનો ખોરાક છે. ખોરાકનું કામ લોહી અને તેની શક્તિ પૂરું પાડીને દેહને પુષ્ટ કરવાનું છે. તે જ રીતે ધર્મક્રિયા પણ માનવ-જાતિના વિકાસને પુષ્ટ કરે એ જ સાચી ક્રિયા. આ હેતુ બગબગ સમજાય તો સમજદારના પૂર્વમહત્તા કદામહત્તા ઝગડાનો વહેલામાં વહેલો અંત આવી જાય.

આપણે સૌએ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ કે બિન્નબિન્ન દિશામાં અને બિન્નબિન્ન વહેતી ઝરણી અને સરિતાઓ આખરે સમુદ્રમાં જ જઈને મળવાની છે. તે જ રીતે બિન્નબિન્ન વિધિદાર પ્રવર્તતા ધર્મો આખરે વિશુમાં જ મળવાના છે. તેનો ઉદ્દેશ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો, વિશુત્વને પહોંચવાનો હોય છે. એના અર્થ જ તેમના પ્રયત્નો હોય છે.

જો સર્વ મનુષ્યોનું ધ્યેય એક જ છે એટલું જાણીએ, તો આજે ધર્મના નામે જે ભેદની દીવાલો એકબીજા વચ્ચે ખડી થઈ ગઈ છે તેને બદલે સમભાવ જાગૃત થાય, અને પરસ્પરના સહકારથી આગળ વધી શકાય. પણ આવી સાદી સમજ પણ માનવ જૂઠી જાય છે. ત્યારે મહામુસીબતો જિલ્લી થાય છે.

ધર્મના નામ પર

‘ધર્મ’ કે નામ પર’ એ નામના પુસ્તકમાં એના લેખકે ધર્મને જોડે ચાલતી માનવીની નિર્જાળતાનું ભારે રોદ્ર ચિત્ર દોર્યું છે. જો

કે એમા માત્ર એક જ વસ્તુ આપેલી છે એટલું તો સાદી બુદ્ધિથી પણ સમજવું જોઈએ કે ધર્મ હોય ત્યાં ઝવડા ન હોય, વૈલવ વિલાસ ન હોય, હિસા ન હોય, ધર્મના નામે વિશુદ્ધ પ્રેમ, અહિંસા, સયમ અને ત્યાગ હોય !

થોડા જ વર્ષો પ્રહેલા સાગલી ખાતે યશુચંદ્રની રામાચક્રની ઘટનાની ખીના આવી હતી વિદ્વાન, સાક્ષર કે પડિતો પણ જો આ જમાનામા પણ દેવ કે દેવીને નામે જીવતા જનવરોને હોમે ત્યારે તો એ નિર્દયતાની અનધિ જ ગણાય ! જ ગલી લોકો પણ હવે તો સમજી ગયા છે કે, 'દેવો કે દેવ એ જો પ્રાણીમાનના માગપ હોય તો નાના કે મોટા બધા પ્રાણી એમને તો બાળ સમા જ હોય એ એક બાળકને હાથે બીજા બાળકને માગવાનું કેમ કહે ? આ તો જૂવાના ધતિંગ છે ' અને એ અક્ષરશઃ સત્ય છે માણસ પોતાની ન્યાદક્ષિણા પોષવા ખાતર દેવદેવીનું ઝોહુ લઈ આવું પૈશાચિક તાડવ ખેલે છે

લોહ હાડિંગના પિતા ન્યારે હિંદના વાઇસરોયપદે નિયત થઈને આવ્યા ત્યારે આજે ન્યા મહા ાવી સ્ટેશન છે તે સ્થળે મહામની માતાનું મંદિર હતું ને તેની આગળ એના જૂવાઓ ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને પુખ્તી લાવીને નવરાત્રીમા ભોજ ચગાવતા આ રૌદ્ર લીલાની વાત સાંભળી એમનું ઉદય કંકળી જાડ્યું તેઓને અમમ્મવવાના વાઇસરોયે ધણા પ્રમાસો કર્યા પણ તે લોકો ન જ માન્યા અને પ્રપામે ન્યારે નિરૂજ ગયા ત્યારે જે દિવસે એ ગણસી ક્રિયા થવાની હતી, તે જ દિનને એક શસ્ત્રવારી ગોળી ફેંજ છૂપી ગોડવી ન્યારે જૂવાઓ પૂણવા લાગ્યા આ જો બચેને મારવાને તૈયાર થયા, ત્યારે સકેત પ્રમાણે એન્દ્ર રાત્રે અશસ્ત્ર રોજ ખડી થઈ જૂવાઓને મારી માતાઓને મુક્ત કરી ઉપગત એ ન્યાનને હતું ન હતું ખી મેંય મૂર્તિનું નિર્જાન સુદ્ધા ન ગદવા દીડું એક જ ગત્રિમાએ બહુ કામ કપાળાયે કરી નાખ્યું આજે આ મથળે રેલવેનું મહાકાળી નામનું સ્ટેશન છે

કોઈ પણ સાત્વીક ગ્રંથો પશુમનિ કે નગ્નલિનું નિધાન નથી કરતાં એ બાબે જ પ્રદેવાનું હોય । વેદના વાસ્તવિક અર્થોત્તે, તેના ગ્રહરથોને નહિ જાણવાથી જ, પરિણામ હિસાબ પશુલુપ્ત્ય કે ઇન્દ્રિયોના વિનયોને હોમી પરિનિ સંવમનુ આરાધન કરવું, એ વૈદિક કર્મગોડોનો મુખ્ય ધ્વનિ છે કોઈ કામના સિદ્ધ કરવા કામ્ય યજ કરે છે, એ દગ્ધપદમા પણ પ્રાણીજન્ય હિસાને ત્યાન નથી.

જે રીતે વૈદિક ગ્રંથોની વાત કરી, તે જ રીતે કુગન અને બાધમન કે દત્તર કોઈ ધર્મશાસ્ત્રમાં કોઈ હિસાનું પ્રતિપાદન નથી.

હ કહી ગયો છું કે કુગને શરીરમાં કોઈ એવી આત્મા નથી કે દશામને નામે હિસાનું નિધાન કરી સમય અને ન જ હોય કેમકે સત્ય એ સત્ય જ છે, એ બે નથી હોતા મરે એ બાદે આશ્ચર્ય થાય છે કે જે ઇસ્લામીનું હેયુ હજ વખતે લીલા દાતલુની સળી પણ કાપતા દુખાય છે, તે જ ઇસ્લામી મિગદર ઇદને દત્તરે કરોડોની તાદાદમા બકરીઓની કતન ૧૩૦ ધ્યેએ કેમ સહી શકે છે ? એક વાવ હોય તે બક્ષ માટે પશુને મારે એ ગમતું શકાય છે કારણ કે એની હોજરી અને જૂમિ ૧ જ એવી છે પણ માણસ નિર્દોષ પ્રાણીઓને કતલ કરી માસાહાર કરે, એ વાત ગળે જ ઊતરતી નથી જો એ એનો આહાર જ હોત તો એની હોજરી, દત્ત અને નખ જુદા જ પ્રગરના હોત, અને મસિને ગધવુ ન પડત । પણ માણસ જ્યાં લગી માનવતાને માર્ગે નથી ત્યાં લગી તે આવા અનર્થ કરી ગયો છે અહીં તો ૨ એ જી ગયો છું કે આ અનર્થને અનર્થ માને કે લેખે ત્યાં લગી ઊગરવાનો આગે છે પણ જ્યારે ધર્મને ઓડે ૪ માણસ અનર્થ કરે છે ત્યાર તો એ બાદે અક્ષમ્ય થઈ પડે છે આમ મરીને પોત પોતાના ધર્મની અને પદગણગની પ્રતિષ્ઠા માણસ જોઈ બેસે છે ગધ પતનને માર્ગે ધકેલાય છે.

જૈન ધર્મને નામે ?

જૈન ધર્મના નામે ધણા પશુ પડી ગયા છે એમનામા યદ

કે બીજા કોઈ બહાને સ્થૂળ હિંસા નથી. એટલું જ નહીં પણ જગતની નિર્માસાહારી સર્વ પ્રજાઓ ઉપર જૈન સંસ્કારોની સીધી કે આડ-કતરી છાપ છે. આર્ય પ્રજાને યજ્ઞોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવવામાં મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધનો મહાન ફાળો છે. જૈન સંસ્કૃતિએ અહિંસાની જે સક્રિય પ્રણાલી આપી છે, તે અનોકી છે. આમ છતાં આજે એમની અહિંસાનું ક્ષેત્ર ભારે ટૂંકું અને ધ્યેયવિહીન બની ગયું છે, એ સત્ય મારે કહેવું જ જોઈએ. એ વિષે વિસ્તારથી હું પ્રસંગોપાત કહીશ. અહીં તો એટલું જ કહું કે એ નાના સૂક્ષ્મ અને સુદ્ર જીવોની દયા પાળવામાં જેટલી કાળજી રાખે છે તેટલી કાળજી માનવજાતિ પ્રત્યે હોત તો આજનું ‘હિંદ અનોખું’ હોત !’ એની સેવા અને અર્પણતાઓ જગતને ચમત્કારી નીવડી હોત !

એક વિચિત્ર સંપ્રદાય

એ જ જૈન ધર્મને નામે આજે એક એવો સંપ્રદાય ચાલી રહ્યો છે કે જે ધર્મ સંબંધમાં ભારે વિચિત્ર ખ્યાલ ધરાવે છે. એમની માન્યતા આ જાતની છે: “એક ગાયનો મોટો વાડો હોય અને તેમાં આગ લાગી હોય, ગાયો બળતી હોય, તો પણ તેમને બચાવવાનો પુરુષાર્થ ન કરવો. કારણ કે એ ગાયો બચે તો જે કંઈ ખાય, પીએ, સાંસારિક ક્રિયા કરે, લડે, વડે, એ બધું પાપ બચાવનારને લાગે.” ટૂંકમાં કોઈ પ્રાણી મરતું હોય તો તેને બચાવવામાં અને પોતાના સાધુઓ સિવાયનાને દાન દેવામાં એકાંત પાપ થાય છે, એમ એ માને છે. માંદાની સારવાર કે દવા આપવામાં પણ તે પાપ માને છે. તમોને તો આ વાત સાંભળતાં જ ત્રાસ છૂટશે. પરંતુ આવા ઉપદેશો ચાલનારા એમના અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા મારવાડ, માળવા, મેવાડમાં છે.

એમને કોઈ પૂછે કે તમે ભગવાન મહાવીરને તો માનો ને? પણ એ જ ભગવાન મહાવીરે દયા અને દાન પર ભાર આપ્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમી હતા ત્યારે વરસ સુધી અખંડ રીતે દાનપ્રવાહ

વહેવડાવ્યો, તેનું શું ? ત્યારે એ કહેશે કે એ તો જન્મગ્રસ્ત હતા. ત્યારે ? હવે પૃથ્વક કહેશે, તો તમે સંપૂર્ણ દા ? તમે જેમને આવો ઉપદેશ કરો છો તે સંપૂર્ણ છે ? ત્યારે તે કોઈ બીજી જ ગુપ્ત માગે. જો કે 'દાન અને દયા' માં પણ વિવેક તો જોઈએ જ. દાન એટલે સ્વાર્થત્યાગભર્યું સમર્પણ, અને દયા એટલે ગ્રેમનું સ્વૃણ સ્વરૂપ આ રીતે એ એની કક્ષાઓ હોય તો જ ગણે છે, અને સફળ બને છે. જો એક માણસ અનીતિથી લાખોની લૂટ કરે ને પાચપચ્ચીમનું દાન કરી દાનેશ્વરી થવા નીકળે, તો એવા દાનેશ્વરી ચનારનું દાન મરકરીફ છે. એ જ રીતે કોઈ સ્ત્રીની દયા ખાતર અધ્યક્ષમય સેવનારની દયા પણ ઘૃણાજનક છે. વસ્તુતઃ એ દાનદયા છે જ નહિ, એ તો કીર્તિલાલભા અને સ્ત્રીમોહ છે. એટલે એવા દાખલા પૃથ્વી કઈ દાન કે દયાનો મૂળ સિદ્ધાન્ત ખડિત થયો નથી. અસ્તુ

સાદી માનવતા નથી !

આલો હવે આગળ વેદાંતમાં કેવલાર્થ, વિશિષ્ટાર્થ અને દૈતાર્થ વચ્ચેના વિવાદો, જૈનમાં ક્ષિપ્રજ અને સ્વેતાબ્રહ્મા ગ્રંથો, ગ્ધાનક વાસી, દેગવાસીના મૂર્તિર્અર્ચનના મતભેદો, અને મુગલીના ગ્રંથો, અને તેમની માન્યતાના ભેદો, આચારવિચારના વિવાદો, આમ છોડા. મોટા અનેક પ્રકારના વૈમનસ્યો પ્રત્યેક મથળે દેખાવ છે. એના મુખમાં અજ્ઞાનતા અને એકતત્ત્વદષ્ટિ, પગરપગને સમજવામાં અસદ્વિધ્યતા એ મિવાય બીજી કશું જ નથી. અને તેથી જ આત્મકલ્યાણ માટે એ કંડો શાસ્ત્રો, કંડો ક્રિયાઓ, લાંબો મંદિર અને દેગો હોવા છતાં સદ્વિચારના અભાવે, સાદી માનવતાને પણ દંભ મનુષ્ય સમજી શક્યો નથી. સાચી ક્રિયા એક પણ અદ્વિતી નથી, તો પાર્થિવ ક્રિયા કેમ અદ્વિતી જાય ? પણ કક્ષતચેત નૃમિત્તે ખરું જ કત્યું છે કે 'ત્યાં લગી આત્મમાં તત્ત્વ સમજ્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.' ત્યાં મૂળ આત્મમાં ન હોય, ત્યાં દાડપિંજર શા ખપનું !

માતાકા પત્તા નહિ, સીલ બરાબર હૈ !

ઝહીં મને એક રમૂજ ઉદાહરણ યાદ આવે છે, તે તમોને કહું: એક જમાલખાં કરીને પકાણુ હતો. તેને બેંકમાં ચોકીપહેરા બરવા માટે રાખ્યો હતો. જમાલખાં હમેશાં સાંજના જ્યારે બેંક બંધ થાય અને તેને તાળાં લાગી સીલ મરાય ત્યારે ત્યાં ચોકી-યાતરૂપે બેંકમાં ફરતો પહેરા બરતો કોઈ લૂંટી ન જાય તે માટે તેને રાખવામાં આવ્યો હતો ! જમાલખાં ! હમેશાં એકનિઃશયી એ બેંકની આસપાસ ફર્યા કરતો અને સીલ જોયા કરતો. એકદા જમાલખાં ખડી બંદૂક ચોકી ભર્યાં કરે છે અને રાત્રિનો અંધકાર ચોમેર છવાઈ ગયો છે. સમય પણ દીકડીકે પસાર થઈ ગયો છે. તેવામાં યોગાનુયોગ કેટલાક ડાકુઓ આવી પહોંચ્યા અને એ બેંકની પાછળની દીવાલે બાકું પાડી અંદર ઘૂસીને સર્વ મિલકત લૂંટીને પોખારા ગણી ગયા.

જમાલખાં તો બરાબર ચોકી કરતો હતો અને વારંવાર સીલ તો સાબૂત હૈ ન ? એમ જોયા કરતો હતો. આખનું મટકું માર્યા વિના ખડે પગે તેનો પહેરા તો ચાલુ જ હતો.

પ્રમાત થયું. બેંકના માણસો આજ્ઞા. મેનેજર પણ આની પહોંચ્યા. ત્યાં તુરત ખબર પડી કે કોઈ ડાકુઓ પેસીને ધન લૂંટી ગયા છે. મેનેજરે પૂછ્યું કે આજ રાતની ચોકી પર કેાણુ હતું ? જમાલખાં ‘જી જનાબ’ કરીને તુરત જ હાજર થયો. મેનેજરે પૂછ્યું, ‘અરે ! જમાલખાં ? ક્યા તુમ મોયા યા ?’ તેણે જવાબ આપ્યો, ‘મેરી ઈતની નોકરી મેં કબી મેને નીંદકા એક ઓક બી નહિ લિયા, સાહેબ ! મે સારી રાત બરાબર જાગતા હું ઔર દેખત રહેતા હું.’ ત્યારે મેનેજરે કહ્યું, ‘તો શીર થહ ચોરી કેસી હુમ ?’ ‘સાહેબ ! વો મુઝે પત્તા નહિ. દેખો, સાહેબ ! સીલ તો બરાબર મોનૂદ હૈ.’ મેનેજર જરા ગુસ્સે થઈને બોલ્યા, ‘અરે મૂર્ખ કે જામ ! સીલકો ક્યા કરના ? સીલ કોસ કે લિયે હૈ ? માલ ગયે તબ સીલકો ક્યા

કરના?' જમાવખાંએ કહ્યું 'સાહેબ! આપને તો મુઝે કહ્યાં યા કે સીધા કે બરાબર દેખતે રહેના. દેખો સાહેબ! સીધા તો અમ બી બરાબર હૈ!'

આ જમાવખાંની બહાદુરી પર અને તેની મૂર્ખાઈ પર તમને હસવું આવશે, પરંતુ એ જમાવખાંના જેવી જ લગભગ આપણી સ્થિતિ છે. મોઢે મુઠપત્તી બાંધેલી, કે કપાળમાં ટીલાંટપદાં કરવાં, કે કંઠી પહેરેલી, એ બધાં તો ઉપરનાં સીધા જ. અને તે આ કયા ધર્મને કયા વિભાગનો માણસ છે, એ બતાવે છે. ઉપરાંત એ ચિત્તોમાં અમુક મંકેત હોય છે. ચોતે કોને અર્પણ થયે છે એની યાદીરૂપ એ ચિત્તોની યોજના થયેલ છે. પણ અંદરનો માણસ તો કોમળતા, દયા, પ્રેમ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, મંતોષ, શ્રદ્ધા, સહિષ્ણુતા, મેવા, અર્પણતા ઇત્યાદિ છે. પણ જેમ જમાવખા બગેબર ચોડી કરતા હોવા છતાં અંદરથી ડાકુઓ માલ લૂંટી ગયા તોય તેને લાન ન રહ્યું, કારણ કે તે સીધા સામુ જોતો હતો, તેમ આપણે પણ મોદાના સીધા તરફ જોઈએ અને અંદરનો માણસ કુસંપ, મૂંડતા, સ્વાર્થ અને કામનાઓ લૂંટી રહી છે છતાં આપણે તો આપણાં એ સીધા, બોડ કે ચિત્તની જ તકગારમા પડ્યા છીએ. કારણ જમાવખાંની માફક આપણી નજર સીધા પર છે, માલ પર નથી. એથી જ અગાઉ કહ્યાં તેવાં વહેમ, આશુરી વૃત્તિ અને પામરતા પામરતા રહ્યાં છે. અને જીવતા લગવાનને બદલે જડ પૂજા વધતી ગઈ છે. મહેનતુ માણસને ખાવા નથી મળતુ, પણ દેવને નામે એકે એક દિવસમાં હમ્મરોના બોજો ધરાય છે અને પેટબરા માનવી આગળ માલમલ્લીદા અને રગરાગની દુનિયા ખડી થાય છે.

ઉપાય શા ?

તમે પૂછ્યો કે હવે મૂળ સ્થિતિ પર જવાના ઉપાય શા ? એ તો મેં પ્રથમ જ કહ્યું છે કે 'યુગધર્મ'નું રહસ્ય સમજો. આગતો

યુગધર્મ એ કહે છે કે પરમસદ્વિધ્યતા કેળવી સર્વ ધર્મનો આદર કરતાં શીખો, અનેકાંત દૃષ્ટિથી જોતા શીખો, સ્માદ્વાદનું રહસ્ય જાણો, પોતાની ત્રુટિઓને, નિર્જનતાને, ક્ષુદ્રતાને, સંકુચિત વૃત્તિને જોતા શીખો, અને તજવાયોગ્ય લાગે તેને તજો, સમલાપને કેળવો અને ધર્મ ઉપર ચડેલા વહેમ, અને પાખંડનાં પડળ ઉખેડી નાખો.

સર્વધર્મસેવા

મૂળ તો જધા ધર્મનો પાયો માનવતા એટલે સદ્વિચારની ભૂમિ પર રોપાયો છે. અને તે જધા કોઈ ને કોઈ સત્યના જુદાજુદા આવિષ્કારો છે. અરબસ્તાનના પ્રદેશ વચ્ચે જન્મેલા પયગંબરનો સમય અને ક્ષેત્ર જોઈએ તો એકેશ્વરવાદ સાથે જોતી નેકી, દયા અને સંપન્ની ત્રિવેણીનું રહસ્ય કોને માન નહિ જન્માવે ? એ જ રીતે ધરાનના પ્રદેશમાં પવિત્રતાનો પયગામ પહેંચાડતા પાક જરથુસ્ત્રની નિખાલસતા અને ધરુસલેમના ઈશુની ક્ષમા કોને નહિ દ્રવીભૂત કરે ? આમ એક એક નાનામોટા મત, પંથ કે ધર્મમાં વિવિધ જાત્ર્યતા ભરી પડી છે. 'મારું તે જ ખરું'નો ક્ષદાગ્રહ છોડી 'ખરું તે જ મારું' એ જાવના કેળવવી જોઈએ. આવી સદ્વિધ્યતા સેવનાર કશુંય ગુમાવતો નથી. ઊલટો ન્યાયદૃષ્ટિએ એજ ધર્માધિકારી કરે છે.

ધણા વખતની એક પ્રચલિત વાત છે. એકદા એક રૂપાળા અને ચાલાક નાના છોકરાની બે માતાઓ યર્ષ ગર્ષ. એક કહે છે કે આ મારો છોકરો; સારે બીજી કહે કે એ મારો છે, તું શાની જોતી મા યદા આવી હો ? ઝઘડો ખૂબ વધ્યો. ગાળાગાળી યર્ષ અને વાત મારામારી પર આવી ગઈ. ગાગના સોદાએ જાનને ધણીએ સમજાવી, પણ નિર્ણય યર્ષ શક્યો નહિ. એટલે ન્યાયની અદાલતમાં છોકરો અને જાનને માતાઓને લઈ જવામાં આવી. ત્યાં નહોતા સાક્ષીપુરાવા કે બીજા પ્રમાણો. એક બાઈ કહે કે આ મારો છોકરો છે; અને બીજી કહે, મારો છે. છોકરો તદ્દન નાનો હતો. આખરે ન્યાયાધીશને એક

યુક્તિ સૂઝી અને ટુગ્ત તેણે હુકમ કર્યો કે જાઓ, આ ડોકરાના બે હુકડા કંડી લાવો અને એ બન્નેને એક એક વહેચી આપો.

સાચી માતા હતી તે ટુરત જ ગલરાઈ ગઈને બોલી જાતી અને કામ્લદી કંઠવા લાગી કે, 'સાહેબ! મારે દીકરો નથી નોંધતો એના હુકડા ન કરશે. લાલે તે લઈ જાય ન્યાયાધીશ ટુરત જ સમજી ગયો કે સાચી મા આ જ છે. ત્યારે જ તેને લાગણી જાગી ટુગ્ત જ દોકરો તે બાઈને સોંપાયો અને પેલી બાઈને શિક્ષા મળી.

આ પરથી સમજવાનું એ છે કે આવા ઝગડાઓમાં જે ધર્મનું મથાઈ ગયું સમજે છે તે પેની બાઈની જેમ વીગતાપૂર્વક નમતું મૂકે છે કારણ કે તે બરાબર સમજે છે કે બંને તે મમત્વથી પોતાનો કમ્કો સાચો કહે, પણ અમાગા ઝગડામાં ધર્મ ન હજીવો નોંધાયે.

યાદ રાખો.

યાદ ગાળજો કે ધર્મ લીખવાનું કે કેળવવાનું સ્થાન ધર્મસ્થાન બલે હોય પણ આચાર્યનું સ્થાન તો જીવન છે જ્યાં જ્યાં તમારું જીવન હોય ત્યાં ત્યાં તમાગા જીવનનો ધર્મ હોવો જ નોંધાયે! આ રસમ અમળ્યા પછી માનવતાની ભૂમિકામાં થઈને સમ્યક્ત્વની ભૂમિકા ઉપર પડે એ છે અહીં પરીપજાર અને અર્પણતા બન્ને અગ ખીલી જાડે છે.

પરીપજાર અને અર્પણતા

તે સમજે છે કે મને જે ગિય છે તે મારે બીજા પ્રતિ આચરવું નોંધાયે જો હું બનાઈ દેવ છું, તો બીજા પ્રત્યે મારે બદાચરવું નોંધાયે જો હું જગતની સેવા કરું છું અને લઉં છું, તો મારે જે નકલ ચૂંવવું જ રહ્યું! એવો માણસ પછી તે રામને બચતો હોય કે કૃષ્ણને બચતો હોય મહામત્ને કે મદારીરને બચતો હોય પરંતુ,

જનસેવા તે પ્રભુની મેવા, જોહ સમજ વિત્તરાય નહિ;
જાંચ નીચના બેદ પ્રભુના, મારગકામાં થાય નહિ.

આટલું આચર્યા વિના જંપતો નહિ ! આવી સ્વયં પરહિતની
અને સમર્પણની ભાવના આવ્યા પછી પણ ધર્મ જુદાજુદા દરો
અને અંતરંગ ભૂમિકાઓ પણ જામી, નીચી, વિવિધ પ્રકારની દરો,
પતાં માનવ માનવ વચ્ચે માલિક ગુલામની, સત્તાધીશ સત્તાધીનની
તથા ધનવાન ને નિર્ધન વચ્ચેની દીવાલ નહિ હોય. સદુ દાથોદાથ
મેળવી સહકારભર્યું જીવન જીવી રહ્યા હોય.

મંરૂતિ ધર્મનો આત્મા, જીવને શિવ તે કરે,
દ્રોહ મોહ લભાવીને, શાંતિ ને પ્રેમ પાથરે, -
આત્મા જ ધર્મનો નિત્ય, સ્વાંગ એના અનિત્ય છે,
અધઃપાદ રૂઢિ વહેમ, હણે આત્મા મુધર્મનો.
ઝગુ ફરે, ફરે સૂર્ય, ફરે પદાર્થ વિશ્વના,
પલટાવા ઘટે તેમ, સ્વાંગ ધર્મક્રિયા તણા.

સેવાનો રાહ

[પ્રફરણ ચોવીસમું]

વિધિપથિકો !

ગયા વ્યાખ્યાનને અતે મેં જે વાત મૂકી હતી, તે જ વિષય પર આજે બોલીશ. એ વિષયનું નામ મેં 'સેવાનો રાહ' એટલા માટે રાખ્યું છે કે, પરાયણ અને અર્પણતા બંને સેવાનાં માર્ગનાં ક્રમિક પગથિયાં છે. સેવા એટલી તો જોડી ચીજ છે કે જેમ જેમ દૂનકી મારીએ, તેમ તેમ એનાં વિવિધ સ્વરૂપો નજરે પડે ! સેવા જ્યારે સંપૂર્ણ બને છે ત્યારે એ સેવા સ્વાભાવિક જ અદ્વૈત બની રહે છે. ભગવાન મહાવીર અને સેવા

ભગવાન મહાવીરને નિષ્કામ સેવા ખૂબ પ્રિય હતી. તેમણે રૂપિય અને આવકને ઉદ્દેશીને કશું છે કે તમે આ લોકમાં બદલાની આશાએ, ધન, માલ, આજીવ, ધન્યતાની લાલચે સેવા ન કરજો, પણ તમારા આત્માનું હિત સમજીને કરજો. સેવાથી સેવા લેનારને લાભ મળે, પણ એનો સાચો લાભ તો સેવા આપનારને યાવ છે. જ્યાં તપશ્ચર્યાના અધિકાર 'દશ વૈકલ્પિક યૂગ'ના નવમા અધ્યયનમાં સમજાવ્યો છે, ત્યાં કહ્યું છે:—

નો ઇલોગ દુઃખાએ તવ મહિદિનન,
નો પરલોગ દુઃખાએ તવ મહિદિનન,

નો કિત્તિવન્ન સદસિ લોગ કૃઆએ,
તવ મહિદ્દિનના નન્નથ નિલ્લરકુયાએ,
તવ મહિદ્દિનના.

અર્થાત્, આ લોકના ભોગોપભોગને માટે, પરલોકના વૈભવોને માટે, કીર્તિ, યશ, માન કે સન્માન અર્થે તપશ્ચર્યા કરવી ન ઘટે. પણ એકાંત નિર્જંસ અર્થે તપશ્ચર્યા કરવી ભોધએ. નિર્જંસ અર્થે એટલે તમાગ આત્મા ઉપરનો ભોગે ઝોટો કરવો તે, આવરણ દૂર કરવું તે; અર્થાત્ આત્મશુદ્ધિ અર્થે જ. જેમ તપશ્ચર્યા માટે ક્યું છે, તેમ આચાર કે કોઈ પણ ક્રિયા કે સેવા માટે પણ સમજવું. સમજપૂર્વકની નિષ્કામ સેવાઓ આત્માની શુદ્ધિ કરે છે.

સેવા એ તપશ્ચર્યાના એક વિભાગ છે

સેવા એ તપ શી રીતે, એવી કોઈ શંકા ન કરે! ઇચ્છાનિરોધ એ તપની વ્યાખ્યા છે. સેવામાં નિરોધ કે મનોનિમ્મલ ભોધએ જ. એ વગર સેવા શક્ય નથી. સેવાના કાર્યમાં માની લીધેલી આપણી કોઈ માન્યતા કે ઇચ્છિત સુખસગવડ કે ઇષ્ટ વસ્તુનો ભોગ આપવો જ પડે, અને ત્યારે જ એવા થઈ શકે. એટલે ઇચ્છાનિરોધ થાય જ. અને એ જ તપશ્ચર્યા. આથી જ આંતરિક તપમાં સેવાનું સ્થાન છે.

પરોપકારનો સિદ્ધાંત

જૈન ગ્રંથમાં ‘જીવ, જીવનો ઉપકારક છે’ એવું સૂત્ર છે. આ પરાર્થપાઠ.

પ્રાણીમાત્રને સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્ર, તારા, સમુદ્ર, મેઘ, વાયુ, વૃક્ષાદિ સર્વે પોતપોતાની જાત અર્પીને અહોનિશ સેવા અર્પી રહ્યા છે. તે વડે હવા, પ્રકાશ, પાણી, જાયા, ફળ, ફલાદિની સામગ્રી અનાયાસે અથવા સહજ પ્રયાસે સ્વાભાવિક જ સાંપડે છે. જે હવા વિના ક્ષણવાર કોઈ પ્રાણી જીવી શકતા નથી, એ હવા મફત. સૂર્ય-ચંદ્રના પ્રકાશ જેવી મહાકિંમતી વસ્તુ તે પણ મફત. છતાં એ પોતાના

અસીમ ઉપકારના બદલામાં કંઈ છૂટે છે? કેમ છૂટે? એ તો એનો નૈસર્ગિક ધર્મ છે. જો એનો ધર્મ હોય તો માનવીનો ધર્મ કેમ ન હોય?

અહો! મૂઢ સ્વાર્થી માનવી તો જુઓ. એ તો ખાડે, ખાડે ને ખાડે, લાવો, લાવો ને લાવો; સર્વ સ્થળે પોતાનું જ, કરી લેવા લાગી પડ્યો છે. આવાં સ્વાર્થી સૂત્રોને જાગવી રાખવા છતાં પણ દાનેશ્વરી, કર્તવ્યપરાયણ, પરાપકારી, સેવામર્તિ એવાં વિશેષણો મેળવવાની એ નવી નવી યુક્તિઓ શોધી રહ્યો હોય છે. કેવી ધુશ્તા!

ત્યાં જીવ જીવનો ભક્ષક છે, પોતાના સ્વાર્થ માટે ખીજાનું પડારી લેવાની ભાવનાવાળા છે, ત્યાં તે મેવા શું કરવાના? ત્યાં આઢિયાં નીતિનો સિદ્ધાંત ગમે છે, ત્યાં સેવાના વિશાળ રાહતી વાત શી કરવી? જોકે આખરે તો એ નીતિનો અંતિમ કો આવે જ કે ખીજાને ભક્ષતા પહેલાં કે ભક્ષતા ભક્ષતા આખરે એનો જ શિકાર થઈ જાય છે.

મહાન સિકંદરને પડકાર

આ પ્રસંગ મહાન સિકંદર અને મંત્ર વચ્ચેનો છે. સિકંદરે એક સંતની બહુ તારીફ સાંભળી, એટલે માણસને બોલાવવા મોકલ્યો. એ જાણે હું મહાન સમ્રાટ છું એટલે બધાને બોલાવી શકું, પણ એને ખબર નહોતી કે સંત અધિકાર કે લક્ષ્મીમાં ન અંતર્ય. મંત્રે પેલા બોલાવવા આવનાર માણસ સાથે સંદેશો કહેવડાવ્યો, "જા, તું જઈને તારા સિકંદરને પૂછ: 'તમે ધણા દેશો જીતી લીધા પણ હજી તમે તમારા વિજય કીધો કે નહિ? જો હા કહે તો હું તુરત આવીશ, નહિ તો તારા સમ્રાટને અહીં મોકલજો.' " સિકંદરે આ સાંભળી ખૂબ વિચાર કર્યો. એને સંત પાસે જવા જેવું લાગ્યું. એને થયું કે, 'કાઈ સાચો સંત છે. તો એ બલે ન આવે. હું જઈશ.' સિકંદર મળવા ગયા. સંતપુરુષે તેમને બેસાડ્યા અને કહ્યું કે 'તું સાચો સમ્રાટ

નહિ પણ મહાન લિખારી અને મોટો કરજદાર છે.' એવાં ઘણાં દર્શાંતો આપી તે વાત સમજાવી. સિકંદરને તે વાત સત્ય લાગી. છેવટે સતે એક સૂત્ર આપ્યું:

" સાંભળ ! વધુ નહિ, પણ જે, યીજ તું આપી ન શકે તે ખીજની પાસેથી ન લેવી. તે તારો અધિકાર નથી. ખુદા સિવાય કોઈ કશું આપી શકતો નથી. છતાં તને લાગે છે કે હું પૈસા, માલ આપવા શક્તિમાન છું. પણ કોઈને જીવન તો આપી શકતો નથી. એ વાત જો સત્ય લાગતી હોય તો તારે કોઈ મથુ પ્રાણીનો વગર-અપરાધે જીવ ન લેવો. એટલે જીવહિંસા કરવી નહિ. " સિકંદરે એ ફરમાન સ્વીકાર્યું.

આ સૂત્રનું જોડું રહ્યું તો એ છે કે માણસ જન્મથી જ— માંડીને જ કુદરતનો ઝણી બને છે. જન્મતાં જ પોતાની માતાના સ્તનમાંથી મળેલાં દૂધ પર તે જીવે છે. પછી વિશ્વમાંથી તેને હવા, સૂર્ય, પ્રકાશ, જળ મળે છે. તેમ તેમ તે વિકસે છે. દુન્યવી ખોરાક અને પદાર્થોથી તેનું પાલનપોષણ થાય છે. દુનિયાના અનેક જીવોની વ્યક્ત કે અવ્યક્ત સેવાથી એ સમૃદ્ધ થતો જાય છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એ મનુષ્ય જગતનો એક મહાન ઝણી છે.

ઝણુ ચૂકવવું એ કંઈ ઉપકાર નથી, એ તો ફરજ છે. જો એ ઝણુ ન ચૂકવે તો તે દેવાળિયો કહેવાય ! બાઈબલના સમર્થ ચિંતક ટોલસ્ટોય એમ કહે છે કે, 'તું ખીજ ઉપર બોલે ન નાંખીશ. તો તે જગતની જારે સેવા કરી ગણારો.' આ સૂત્ર જૂઠ્યા છે એટલે મુશ્કેલી અને માલેતુજાર, માલિક અને મજૂર જેવા અખંડ માનવ-વંશના બે વિભાગ થાય છે, જીંયાનીયાના બેદો વિકૃત રૂપે જાગે છે, અને તેમાંથી પરિગ્રહવાદ અને આરભવાદ જન્મે છે. આ વિષે હું અગાઉ સારી પેઠે કહી ગયો છું. અને ફરી ફરીને હું એ કહેવા માગું છું કે આજ સુધીની થયેલી જૂલયી પાછા વળે.

અમણ્યાણણે ક્રિયાકર્મકાંડને અને શ્રીમંતોએ લક્ષ્મીને, અને રાગઓએ પાશવી સત્તાને પોતાની ઉપાસ્ય મૂર્તિ બનાવી છે. તેને બદલે સેવાને પોતાની ઉપાસ્ય મૂર્તિ બનાવે !

પશુઓની અવ્યક્ત પરોપકારવૃત્તિ

પશુઓમા ઋણ ચૂકવવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક જ હોય છે. કેટલાય મોડાએ અને ગાયોએ તેમના માલિકને જમીને જોખમે મદદ કર્યાના ઐતિહાસિક દાખવા છે. ફૂતરો તો વફાદાર પ્રાણી તરિકે પ્રસિદ્ધ છે.

એક વણજીરાનો ફૂતરો

એક વણજીરાને એક આપારીનું બમોનુ દેણું હતું વાણિયો હમેશાં રૂપિયાની ઉવરાણી કરે. પશુ વણજીરાની સ્થિતિ ખરાબ હોઈ દેવું ભરી શકતો નહિ પછી હમેશની ઉવરાણીથી વણજીરો કટાબો તોણે શેઠને કહ્યું, 'મારી પાસે બીજી કોઈ ચીજ નથી, પણ એક જાતવાન ફૂતરો છે. તે તમે ધરાણે રાખો, અને પૈસા ભરું ત્યારે મારો ફૂતરો મને પાઠો આપજો. મને એ બહુ વહાયો છે અને ઉપયોગી પણ છે તે તમારી સેવા બજાવશે. શેઠે વિચાર કર્યો કે પૈસા તો હાલ પતે તેમ લાગતું નથી, તેથી તેણે હા કહી વણજીરે બફાવેલ કંઠે ફૂતરાની પીઠ યાગડી અને સાનથી તેને સમજાવ્યો અને શેઠને મોખ્યો. ફૂતરો છૂટો પડ્યો. એ ફૂતરો નવા માલિકની નોકરી નિમજ્જલાથી કરવા લાગ્યો એક રાત્રે શેઠને ત્યા ખાતર પડ્યું. ખૂન ધન ચોરનોકા ઉપની ગવા ફૂતરો જાગતો હતો ચોડું ભસ્યા પછી જમે તે કારણે ભસતો બધ ચર્ચ ગયો. પ્રભાત થયું શેઠને ખબર પડી. શોધખોળ થવા લાગી ફૂતરો શેઠ પાસે ગયો. અને શેઠનું કપડું મોટેથી ખેંચવા લાગ્યો એક તેના મોઢામાંથી કપડું હોડાવે અને ફૂતરો ફરીથી જેણે બિચારો પશુ ! વાત કરવી હતી પણ વાંચા ન મળે. એવાગ વાગ કપડું ખેંચવાથી શેઠ ગ્રસ્ત

થયા અને ફૂતરાની પાછળ ચાલવા લાગ્યા ફૂતરો આગળ અને શેઠ પાછળ. દૂર દૂર જંગલમાં ગેડને લઈ ગયો. રાત્રે ત્યારે ખાતર પડ્યું ત્યારે ફૂતરો લસતુ મૂકી દઈને ચોગની પછવાડે જઈને ચોરલોડિયાએ ત્યાં ધન દાટ્યું હતું એ જગ્યા ભેઈ આવેલો એ જ જગ્યા ઉપર ગેડને લઈ ગયો. પગથી જમીન ખોતગવા માંડી. ગેડે પણ ખોતવા માંડ્યું.

ચોગઈ ગયેલો હજારોનો માલ ત્યાંથી નીકળ્યો. વધુજનરા પામે તો રોકના સોગમો જોટલા લહેણા હતા, પણ ફૂતરાએ તો રોકના હજારો બચાવ્યા ક્યા ફૂતરો ને માણસ િંથી વાત કરની ? આજે મોટા ભાગે માણસમા માણસાઈ જ દેખાતી નથી. માત્ર માણસની આકૃતિ છે હજારો રૂપિયા ખર્ચાને માણસે જેને લણાવ્યો હોય, શેઠે મદદ આપી હોય, રમેલરશીપ આપી આગળ વધાર્યો હોય, અગર નાનપણથી મા-બાપે મોટા કર્યો હોય, છતાં એ વાતને બૂલી જાય જોટલું જ નહિ પણ સામો થઈ ને ખેસે ! એવા નિમકહગમો પોતાના પોષનારનું જ અહિત ખોલતા હોય અને દા આવ્યે દા વાળનાની ગહ જોતા હોય ! બીજી બાલુ જોસો તો જે નોકરના પરમેવાથી જોડ ગેડ હજારો રૂપિયા કમાતો હોય તે નોકર બિચારો ગમે તેટલા કષ્ટ વેડીને શેઠની સેવા બજાવતો હોય, પણ તે નિમકહલાવ નોકરને પૂરું ખાવા મળે છે કે નહિ ? તેને કેવી મુસીબતો છે ? તેના ધરની સ્થિતિ કેવી કંડોડી છે ? તેનો લેશ પણ વિચાર શેઠને આવતો નથી કેનાં વખાણ કરવા ? શેઠનાં કે નોકરનાં ? ધણીનાં કે ચાવરનાં ? રાગનાં કે પ્રમનાં ? મૂડીવાદીનાં કે શ્રમજીવીનાં ? મૂળ વસ્તુ માણસાઈ જ નથી એમાં શું થાય ?

ફૂતરાની આટલી બધી અકટપનીય નિમકહવાલી ભેઈ ત્યારે શેઠે પ્રસન્ન થઈને ફૂતરાને કહ્યું, ' જા ખેટા ! તારા શેઠનું ઝણુ વળી ગયું છે હવે તારા શેઠ પાસે જા. ' એમ કહી પોતાની સહીથી ગળે એક ચિટ્ટી લખી કે તમારા ફૂતરાએ તમારું ઝણુ વાળ્યું છે તમે હવે

કરજીમુક્ત છે. કૂતરો તો ત્યાંથી હસતે મુખે ધણીને મળવા છૂટ્યો. એ નિમકહલાલ કૂતરો ગેલ કરતો હર્ષભેર ધણીને મળવા આવ્યો આવે છે. વણુખરાએ એને દુરથી જોયો. એને મનમાં વહેમ આવ્યો કે રખે આ કૂતરો શેકને મૂકી લાગી આવ્યો લાગે છે ! એટલે એને જોતાં જ ક્રોધ ચઢ્યો. કૂતરો નજીક આવે તે પહેલાં તો ક્રોધાવેશમાં પાસે પડેલો પથ્થર ઉપાડીને સીધો કૂતરાને માથામાં માર્યો. પથ્થર લાગ્યો કે દુરત જ તે રામચરણ ચર્ચ ગયો.

પાછળથી જ્યારે વણુખરાએ ચિંટી વાંચી ત્યારે તેના ઓરતાને પાર ન રહ્યો. આખી જિંદગી તેને એ દુઃખ સાથે. એક જ ભૂલનું કેવું પરિણામ ! એક દુકડા ખાનાર કુતરામાં પણ કેવી કૃતજ્ઞ અને કરજીનું ભાન હોય છે ! આવા અનેક દષ્ટાંતો દર્શ શકાય કે પ્રતાપનો ચેતક

એક વખતે રાણા પ્રતાપ સક્ષીમ સાથેના યુદ્ધમાં સેનાપતિન સંકેતાનુસાર યુદ્ધથી પાછા ફરે છે. ને પાછળ મોગલ ઘોડેસ્વારો પૂરે પડે છે. રાણાનો અશ્વ ચેતક ધવાયો છે. દુરમતો પાછળ આવે છે. ચેતક ચાલવા અશક્ત છે. પણ દેવ મોગે રસ્તામાં જાંડી અને પહોળી નદી આવે છે. ધવાયેલો ચેતક ધંબ્યો. તેનામાં નદી ઢેકવાની શક્તિ અત્યારે રહી નહોતી. છતાં પ્રતાપ કહે ■ કે—' બેટા ! ચેતક ! રસ્તામાં જ મરાવીશ ? ' આટલા શબ્દો મરણનો છેલ્લો શ્વાસ લેતા એ મૂંઝા પ્રાણીના કાન, ઉપર પડે છે. પરંતુ અંતરમાં પોતાની કરજીનું ભાન વધુ થાય છે. અને ? ચેતક પોતાની બધી શક્તિ એકઠી કરી ઠેક મારે છે, પ્રતાપને લઈને નદીને સામે કડિ પડે છે. ચેતકના શુવનની ત્યાં સમાપ્તિ થાય છે અને પ્રતાપ જમી નય છે. કરજીનું ભાન-વ્યક્તિત્વ-પરબ્રહ્મમાં દેખાય છે. એક જ દારે તે ચેતકને આટલું જાણ આવે છે; પણ માનવપશુઓ આવી દુનિયા દોકોરોને બગાડે છે. શી વાન કરવી ?

અમરસિંહનો અશ્વ

આવી જ બીજી વાત આગાના કિલ્લામાં બની છે. સિત્તેર ફૂટ ઊંચો અને ૨૫ થી ૩૦ ફૂટ પહોળો કિલ્લો છે, કિલ્લા બહાર ૨૦ ફૂટની ખાઈ છે. એ કિલ્લો ઠેકી નાસવાની અમરસિંહને જરૂર પડે છે, ત્યારે એનો વફાદાર અશ્વ એને ઠેકીને પોતાના માલિક અમરસિંહનો છવ બચાવે છે. અશ્વ ત્યાં જ ખતમ થઈ જાય છે. એ અશ્વનું સ્મારક હજુ મોજૂદ છે. અમે એ કિલ્લો અને અશ્વનું સ્મારક જોયું છે. એ પશુઓની કૃતચતા અને પરબળવૃત્તિ કેટલી? એની સેવામાંથી માણસોને કેટલું શીખવાનું મળે છે ?

હાથીનું અદ્ભુત સમર્પણ

આવું જ છતાં વધુ લગ્ય એક ઉદાહરણ નૈન આગમમાંના જ્ઞાતાસૂત્રમાં છે. એના મૂળથી માંડીને અંતસૂત્રીનું વાર્તાવૃત્તાંત ધણું જ ગ્રેષ્ઠ અને રસપ્રદ છે. પણ એ પ્રકારનો ઘણોખરો વિષય મેં ‘કમક મરુભૂતિ’ તથા ‘ચિત્તપ્રદેશી’નાં દષ્ટાંતોમાં કહી દીધો છે. એટલે અહીં તો માત્ર પ્રસંગપૂરતી જ વાત કરું છું.

વાત એમ છે કે એકદા વિંધ્યાટપીમાં ચોમેરથી દાવાનળ લાગે છે અને પંખીઓ દૂર ને દૂર ઊડી જાય છે. વનચર પશુઓ બચવા માટે આમથી તેમ નાસવા માંડે છે. એક સંસ્કારી હાથીને પૂર્વાનુભવના સ્મૃતિસંસ્કારદ્વારા સ્વયં ગ્રેષ્ઠતા થવાથી અગાઉથી જ એણે જંગલનો એક પ્રદેશ ખૂબ પ્રવલ્ન કરીને નિર્વૃક્ષ કરી સપાટ બનાવી મૂક્યો છે. એટલે અગ્નિ ફેલાવાનો ભય ન હોવાથી તે ભાગમાં હાથીની પાછળ બીજા અસંખ્ય પશુસૃષ્ટિ દોડે છે. અને એ સર્વાંદિન ભાગ સહેજે સાંકડો બની રહે છે. ભારી બીડ વખતે પેનો હાથી અંગ ‘ખજવાળવા ખાતર પોતાનો એક પગ બચકે છે. ત્યાં બીડથી હડસેલાતું એક સસકુ એ પગ નીચેના ખાલી ભાગમાં સરકાને બેસી જાય છે. હાથી જેવો પગ ખજવાળીને નીચે મૂકવા

જાય છે તેવું જ નીચે કોમળ કોમળ જણાવાથી હાથીને ખ્યાલ આવે છે કે 'કાઈ જીવ છે. જો પણ મૃકું તો પળવારમાં એ પ્રાણીના ભેગેભેગ નીકળી જાય ! હમણાં માર્ગ ચલે ને બિચારું પ્રાણી સરકી જશે. માટે પણ જીવો જ રાખું.' એના હૃદયમાં છુપાયેલી દૈવી વૃત્તિ જગવાથી હાથી પોતાનો પગ જીવો જ રાખે છે. પણ એની મુવર્ણ કસોટી પૂરેપૂરી થાય છે. આજ કેડ અડી દિવસ સુધી જુગતી નથી અને પશુઓની બીડ તેમ ને તેમ રહે છે. હાથી એમ ને એમ તથુ પગે જોમો રહ્યો. એની વેદના ક્ષણે ક્ષણે વધતી હતી. શરીર અકકાઈ જતુ હતું. પણ દૈવી વૃત્તિએ એને બરાબર ટકર ઝીસે એવું સદમ બળ આપ્યું. આખરે જંગલની આગ જુઝીઈ ગઈ અને વનચરો ચાલ્યા ગયા. સસલો સરકી ગયો. અને હાથીએ હળવેકે રહીને પગ મૂકવા માંડ્યો. પણ એ તો ચાંબડો થઈ ગયો હતો. લોહીનું હસનચલન બંધ થયું હતું. પગ મૂકતાંની સાથે જ મદાકાયા ગળડી પડી. તથુ દિવસ સુધી અસલ વેદના વેકવા છતાં એ હેવટ સારા પરિણામથી કાગધર્મ પામ્યો. એની અંતિમ પગો માનવતાથી તરબોળ હતી. ગોટલે એ કર્મના અચૂક નિયમ પ્રમાણે ઉચ્ચ કોટિનો મનુષ્ય બન્યો. એ રાજગૃહનગરમાં શ્રેષ્ઠિક રાજાને ત્યાં પારણીરાણીને કુક્ષીએ ઉત્પન્ન થયો.

ત્યારે માનવો કેવા ?

પશુઓમાં આવી કેવળ વફાદારીભરી સેવા દેખાવ કે છે, ત્યારે માનવોમાં મોટા સમુદાય તો 'જીવો સર્વિયસ્ય મક્ષતઃ' એવી અગાઉ કહી ગયો. એ નીતિમાં જીવતો હોય છે. બીજાને એક વર્ગ એવો છે, કે જેને આપણે 'હાસ્યાસ્પદ' ધારેશરી 'વૃત્તિવાલો' વર્ગ કહી શકીએ. આ વર્ગ ચૂસણનીનિનાં પાપ લોકવા માટે હોય, કે સમાજમાં પોતાનું સ્થાન દબાવવા માટે હોય, પણ પ્રવળ કરતો હોય છે.

બીજો વર્ગ

આ સિવાય એક વર્ગ એવો હોય છે કે જેને હું 'ઓધદષ્ટિ-વાળા દાતાવર્ગ' તરીકે ઓળખાવીશ. આવા વર્ગમાં અંધ અનુ-કરણ જ હોય છે.

કોઈ કહે કે આટલું કરવું પડશે. કરવાની ઇચ્છા કે સમજણ ન હોય, પણ બીજાએ ક્યું છે માટે મારે કરવું નોંધ્યો; અગર નહીં કરું તો મારું ખરાબ ગણાશે, અગર મોટા લોકોનું દયાલુ હોય એટલે મને કે કમને કરવું પડે ને કરે. પણ પોતે શું કરે છે? શા માટે કરે છે? એનું કળ શું? એનો વિચાર જ ન કર્યો હોય. માત્ર લોકો કરે છે, કહે છે, માટે જ કરે છે. મૃત્યુની શય્યા પર પડેલા રોહીજનને છેલ્લે છેલ્લે ધર્મદોષ સંભળાવે તેમાં રિવાજ મુજબ સંભળાવે! અને કર્યા કરે! અને એ આલસી આવતી ક્રિયાઓને જ અનુસરે. એ ક્રિયા પાછળનાં હિતાહિતને ન વિચારે કે ન વિચારવા થોભે કે આ સમયે શાની જરૂર છે. પોતાને માટે એ ક્રિયા યોગ્ય છે કે કેમ તે પણ ન ચિંતવે, અને ગતાનુગતિક કર્યું જ નાય. એ જ ઓધદષ્ટિ.

ઓધદષ્ટિનું દષ્ટાંત

કોઈ બીજાને ત્યાં ખરખરે (દિલાસા અર્થે) જાય ત્યારે તેને સારું લગાડવા બોલું બોલું રહે, સામાને આશ્વાસન આપવાને બદલે રડાવવાનો પ્રયાસ કરે, હૃદયમાં જરાય પ્રાસંગિક કે અસર સરખીયે ન હોય, પણ ખૂબ દુઃખ થતું હોય તેમ જતાવવાના દંભી પ્રયાસો કરે. જ્યાં જે સ્થળે સગાના દુઃખમાં લાગ લેવા એ ગયો છે ત્યાં આશ્વાસન આપવાની વાત તો કેવી? બોલું એનું દુઃખ વધારવાના નિમિત્તરૂપ થાય. આનું નામ રૂઝિત ક્રિયા, ઓધદષ્ટિ!

આ રીતે જે માર્ગ સેવાનો હતો, ત્યાં ઓધપરંપરાએ એ દશાવેશને યક્તિ આપવાને બદલે વધુ હણવાના પ્રયત્નો થાય; અને

દુઃખની વિશ્વરૂપિણી કરાવવાને બદલે વધુ યાદી અપાવે. આવી મૂખ-
ધર્મમાં સેવા કેવી ? જો એ સદ્વિચાર કરતાં શીખ્યો હોત તો પોતે
જે કાર્ય કરે તેની ઉપયોગિતા કેટલી અને કયા પ્રકારે એનો વિચાર
જરૂર કરે, અને એ માણસ જ્યારે સેવાના ક્ષેત્રમાં યોગ્ય ત્યારે
અવશ્ય તે વ્યક્તિને શાન્તિ આપે. બિમાર હોય તો આશ્વાસન
આપે. સામાના દુઃખમાં ભાગ લે. પણ આ જ્ઞાન કેને હોય ?
જેનામાં વિચારશક્તિ નથી, હું શું કરું છું એનું જ્ઞાન નથી, એ
વિચારવિહીન સેવાને બકાને બથટો અનર્થ જ કરી બેસે. વાંદરાના
હાથમાં રતન આવે, તો દુકડા જ કરે કે બીજું કંઈ ? આવી સ્થિતિ
આવદૃષ્ટિવાળા મેવકવર્ગની છે.

સેવામાં વિવેક અને વિચારની આવશ્યકતા

આવા વર્ગમાં વિવેકબુદ્ધિ અને વિચારશક્તિનો અભાવ હોય છે.
અને તેથી જ વિચારી નથી શકતા કે સેવાના ક્ષેત્રમાં કૂતરાં, ગિલાડાં,
અકલાં, પારેવાં પહેલાં ? કે નિરાધાર માનવ પહેલાં ? સેવા ભલે સર્વની
થાય, પણ કંઈ વિવેક જોઈએ. સેવાના પ્રકાર તો અનેક હોય છે.
એકસાથે અનેક કાર્યો દૃષ્ટિપથમાં આવે, ત્યાં વિવેકની જરૂર છે.
ધારો કે જોકોવખતે સમાચાર મળ્યા કે પાંચરાપોળમાં જનાવરોની
બિમારીને લીધે મેવાની જરૂર છે. બિચારની સ્થિતિ ગંભીર છે. પિતાજી
સેવા માગે છે. પુત્ર બિમાર છે, ગરીબ પાડોશીને સારવારની ધણી
અગત્ય છે. માતિબંધુ મોટી આફતમાં છે. એમ સેવાના અનેક
પ્રસંગો આવી પડે તે સમયે પહેલું ક્યાં જવું ઘટે ? બીજાની શી
વ્યવસ્થા કરવી ? કેને સેવાની વધુ જરૂર છે ? પહેલી ફરજ કઈ ?
જો બધામાં સમજ અને વિવેકની જરૂર છે. વિચારશીલ પુરુષ જ
એનો યથાર્થ રસ્તો દાઢી ચક્રે અને પોતાની શક્તિને સદુપયોગ કરી
ચક્રે, વિવેક અને સદ્વિચાર વિનાની સેવા બહુધા લાભને બદલે ગેર-
લાભ કરે છે. આવદૃષ્ટિવાળો માણસ તો તેણે માંગણું હોય કે દીકું
હોય તે જ માગે દોરે, અને સમજદાર વ્યક્તિ વિવેકદૃષ્ટિ વડે દ્રવ્ય,

ક્ષેત્ર, કાળભાવ જોઈ સેવા અર્થે યોજાય. એને ફરજનું ભાન હોય, જવાબદારીનું સ્મરણ હોય. એણે આધિની ક્રિયાને જ સર્વસ્વ ન માની હોય, પણ એની પછવાડે ભાવના અને ફરજનો એને ખ્યાલ હોય. ઔદ્વદ્વિવાજો રૂઢિ મુજબ જનવરને અચાવવા પ્રયત્ન ગેવે અને વૃદ્ધ, ગ્લાન કે અશક્ત મનુષ્ય તરફ દુર્લક્ષ કરે, એમાં અતિ-શયોકિત નથી. જરા નજર કરશો તો જણાશે કે આજે શું બની રહ્યું છે ? વિચારશીલ પુરુષોને તો જરૂર લાગવાનું કે આજ મુઘી અમે કર્તવ્યનો પાઠ તો લખ્યા જ નથી; માત્ર દેખાદેખીએ, સમજ્યા વિના ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં જ ભવ ગાળ્યો છે. સાચી સેવાનાં હજુ સ્વરૂપે આવી નથી. કર્તવ્યમાં જ માનવતા છે. ફરજ ચૂકે એ માનવ નથી, તો ધર્મિષ્ઠ તો ક્યાંથી હોય ? સેવાને નિમિત્તે પૈસા તો ધણાય ખર્ચાય છે. લાખો રૂપિયા વેડફાય છે. પણ તે બધું ઔદ્વદ્વિએ, માત્ર ગતાનુગતિક સેવાભાવે. લાખો રૂપિયાનાં મુગટો અને આબૂખણો ભગવાનને ચડાવાય છે અને પોતાની જાતને કૃતાર્થ મનાવવામાં આવે છે. એમણે માન્યુ હોય છે કે આમ પ્રભુની સેવા કરવાથી તીર્થ કર નામ કર્મ બંધાય. સેવાથી બંધાય એ વાત સાચી છે. પણ એ મેવા કર્મ, કોની, કયા પ્રકારની, કર્મ ભાવનાપૂર્વકની અને કેટલી વિવેકશુદ્ધિવાળી હોય ? મેવાની વ્યાખ્યામાં જ અંતર છે. નિષ્કામ સેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત ન કર્યો હોય, તો ભલે સકામ સેવા કરે; તો પણ સેવામાં વિવેકશુદ્ધિની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

જો એને સાચે જ ભગવાનની સેવા કરવી હોય તો તેઓના ફરમાનને વિચારત. એ જ ભગવાનનાં બાળકોને રોડી વગર રિખાતાં, જ્ઞાન મેળવવા માટે જ્યાંત્યાં ફાંફાં મારતા, અન્યના આશ્રય માટે રજાગતાં ન દેખી શકત. નાન ફરતાં ન નીરખી શકત. આવી સ્થિતિમાં સમાજ સજડતો હોય, હજારો બંધુઓ સાધનના અભાવે મરતા હોય અને મજૂરી કરવા છતાં દુકડો રોટલો પ્રાપ્ત ન થતો હોય, તેવે વખતે જો એ દેનારમાં વિચારશુદ્ધિ પ્રગટે, તો એ પ્રભુની

મૃતિને લાખોના મુગટ ચડાવવાને બદલે પ્રભુના પૂજક અમ્હાર માનવોની સેવા અર્થે લક્ષ્મીનો જરૂર વ્યય કરે. અને વિચાર કરે કે અગેરે ! આ માનવજાત બૂખ-દુ ખથી રિખાતી હોય એ વખતે મારી ફરજ શી ? આ માર્ગે મારી શક્તિ અને નાણાનો વ્યય કયો ?

ભગવાનને મુગટો ચડાવવા ?

જે પ્રભુની મૃતિ ભોજનો જમવાની નથી, તેના આગળ હમેશા સેકડો ને હમ્મરા રૂપિયાને ખર્ચે મિથાનો, ભોજો, અમ્હારો ભરી દનાગત તે જ ભગવાનના ભુખે મરતાં લાખો બાળકોના ઉદરામિ-ને શાન જવા દેશે વિચાર સરખોય નથી આવતો, એ જ બતાવી આપે છે કે ભગવાનની સાચી સેવા કરવાના પાઠ તેઓ શોખ્યા જ નથી તેઓ માન અધપગ પરાએ નાણાનો વ્યય કરે છે મેવાનો સત્ય પાઠ ઇવનમા ઉતારે, તો હીરા જેવું દેખાય કે ભગવાનની સાચી સેવા ભગવાનની મૃતિને આબૂપણે કે ઉમદા ભાગ ધરવા કરતાં શ્રીમુખે ફરમાવેના પવિત્ર ફરમાનોને અનુસરવામા છે. તેનાં પ્રિય બાળકોની મેવા, સહાય અને અનુકંપામાં પ્રભુની પ્રસન્નતા છે. મનુષ્યોએ ચક્રવેલાં બહુમુલા આશૂપણો અને ધરેલાં પકવાનો કે અગદગાટ કરતી બત્તીઓની એને કશી જ જરૂર નથી એ પ્રકાશના પુજ આગળ અજવાળુ કુનાર અને અનત સીદ્ધ્યના અધિપતિ-ઓને મુગ્ધાભિત કરનાર માનવ કોણ ? જરા વિચારો. સ્વાર્પણ કરે તે જ ભગ્ન ચર્ચ શકે સાચા ભક્ત બનવું હોય એમણે આ દંભ, આ અધપગ પરાનો ત્યાગ કર્યો જ છડકો છે

ત્રીજો વર્ગ

હવે જે ત્રીજો વર્ગ આવે છે તે 'અકામ સેવક વર્ગ'માં આવી શકે બ આ વર્ગને એક કાટિના પરાપકારી પણ કહી શકાય. આ વર્ગે દિ હની ગાંધીય ચળવળમા, આન્દોળનોમાં મોટો ફાગ આપ્યો છે અને આપે છે. પણ C.I. હિરે એમને કોઈ ને કોઈ પ્રકારની શામન

પૂરવાનો કે નામના મેળવવાનો હેતુ હોય છે. આ હેતુ એમને ઉચ્ચ પ્રકારના મેવાધર્મને પહોંચવા દેતો નથી, જો કે સેવામાં બદલાની આશા રાખનારને બદલો તો મળે છે. કીર્તિ મેળવનારને કીર્તિ પણ મળે છે. પણ કીર્તિના સ્થાનની સ્થિરતા કેટલી ? આજે જે ગુણગાન ગાશે તે જ કાલે જુદી જશે, અને કદાચ એ જ કાલે વખોડે તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. બદલાની આશા રાખવી એ સેવા નથી, અતે વ્યાપાર છે. જુઓ, નિર્વ્યાજ, નિષ્કામ, બદલાની ભાવના વગર તન, મન, ધન અને વચનરૂપી અમૂલ્ય સાધનોમાંથી કંઈ પણ ખીજને ખાતર અર્પી દેવું એ જ સેવા. એનું ફળ તેને કર્પનામાં પણ ન આવે તેવું સુમધુર મળે છે. પણ જ્યાં લગી મેલા હેતુ હોય છે, દષ્ટિમાં સ્વાર્થ લેયો હોય છે, ત્યાં લગી આવું ચોખ્ખું સનાતન સત્ય દેખી શકાતું નથી.

દિયાના પ્રમાણમાં તેનું ફળ અવશ્ય મળે છે, એ કુદરતનો નિશ્ચિત કાયદો છે. એકના હજાર મળે છે. એકના નવ જેવો સદો નથી. એકના અસંખ્યનો આ વ્યાપાર છે. ખીજ વ્યાપાર કે સદામાં ખોટ પણ જાય, દારણ કે તેમાં દાનત ખોટી હોવાનો સંભવ છે. આમાં તો ખોટ જાય જ નહિ; પણ વિશ્વાસ જોઈએ.

ચોથો વર્ગ

સમય જોઈને, કર્તવ્ય માની, માનવતાને નામે જે સેવા કરે છે તે વર્ગ ઉચ્ચ કોટિનો પરોપકારી વર્ગ છે. જોકે કેવળ નિષ્કામ વૃત્તિના સમર્પણની પામે તો આ વર્ગ પણ ઊતરતી કોટિનો જ ગણાય. પણ અહીં કાંઈને કાંઈ ઉચ્ચ પ્રકારનો અને બ્યાપક આશય હોવાથી આ વર્ગ સેવાની પ્રથમ કક્ષામાં આવી શકે છે. આવી પરોપકારી વૃત્તિ માટે શું જોઈએ ?

આવી પરોપકારવૃત્તિભર્યું કાર્ય તમારી પાસે જે કંઈ તન,

મન, વચન ને ધન હોય તે સાધનથી આત્મી શકાય છે. માત્ર દિલથી જીગવું નોઈએ. થોડાં ઉદાહરણો આપી આ વાતની ચોખવટ કરું.
આંધળો અને સંગીતકાર

વિદેશમાં એક આંધળો માણસ શીડલથી મેળામાં લગ્ન ગાતો હતો. પણ કંઈ ખોખરો, સારો નહિ, એટલે ન કોઈ સાંભળે, કે ન કોઈ ઠાંઈ આપે ! એક સુપ્રસિદ્ધ ગાયો મેળામાં ગયો હતો. તેનો કંઈ સારો હતો. એને આંધળાની આ દશા નોઈ ભલી લાગણી થઈ આવી. એને વિચાર સ્પર્શો કે કોઈ પણ પ્રકારે આને મારે મદદ કરવી નોઈએ. એ વિચારને પરિણામે એણે તુરત જ આંધળા પાસેથી તેની શીડલ સર્ક લગ્ન લલકાર્યું ને લોફા એકઠા થઈ ગયાં. એક દયાકની મેલામાં તો આંધળાની ધાળા પેસાથી ભરાઈ ગઈ. આ સંગીતકારને કોઈ કહેવા ગયું ન હતું, કે આ અંધની સેવા કરો ! પણ એને સ્વયં જીગવું કે આ ઠેકાણે મારે કંઈક કરવું જ નોઈએ. આ પણ એક શાસ્ત્ર છે. પણ નિશાળનું શિક્ષણલાભ અને આ બન્ને જુદા ! આમાં સફળ થવું તે અતિશય મુશ્કેલ છે.

લાલો જગત

સાવજાના લાલા જગતનું નામ હવે તો ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. પોતે હયાત નથી પણ એમનું નામ ચોમેરું ખ્યાલિ પામ્યું છે. સાવજાને લોફા જગતના ગામને નામે જ ઓળખે છે. તેઓ મે. ૧૮૫૧માં રીધાવદરમાં જન્મ્યા હતા. એ લાલા જગતની ઉંમર ૭ વર્ષની હતી ત્યારે એને દુકાને ખેસાડી એના પિતાજી કપાંક બહાર મવા. આ જ પ્રસંગે ઈશ્વાર સાધુઓને ટાંકે મૂળતા એણે દીધા. એની પાસે પેસા નહોતો. લાલાને વિચાર થયો કે દુકાનમાં કામગીરી ખૂબ પડી છે. લાલ, એમને એક એક આપુ. એ સરકારી છવ હતો. તેણે પાંચ-પાંચાત-દશ એમ પંદર કામગીરી કાઢી આપી. ટાંકે મૂળતાએ લઈ આવતા થયા, પણ લાલાને થયું કે મારા બાપુ આવરો કે કામગીરી

નહિ દેજે ત્યારે મને મારશે. ભલે મારે. માર ખમીશ. એમ વિચારતો એ બહાર ગયો પાછળ બાપ આવ્યો. પડખેના દુકાનદારોએ કહ્યું કે તારા લાલાએ વ્યાપાર ખૂબ કર્યો છે. જરા કામળીઓ ગણી લે. એ સાંભળી બાપે કામળીઓ ગણી પણ એકે ઘટી નહિ. નજરે જોનાર પડોશીને આશ્ચર્ય થયું. પડોશી કહે, 'અમે જોટી વાત નથી કરતા, અમારી સાથે આવો, તમને પ્રત્યક્ષ બતાવીએ.' એમ કહી બાવા ગયા હતા તે માર્ગે તે લઈ ગયો ને બાવાને બેટાડયા. ત્યાં જુઓ ત્યાં કામળી દીઠી. ત્યારથી જ લાલજીની પ્રજા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જામી. પોતે સત્યવાદી હતા, એટલે બાપને બન્યું હતું તે કહ્યું. બાપ તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ જ થઈ ગયો. એમનું શ્રવનચરિત્ર અનેક આશ્ચર્યોથી ભરેલ છે.

નાગેન્દ્ર મહાશય

નાગેન્દ્ર મહાશય નામના એક બંગાળી દાકતર હતા. એ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્ય હતા. હતા તો દાકતર, પણ હૃદયમાં ભારે કરુણા. એટલે દર્દી કેમ સાંભળે થાય એ જ દષ્ટિ રાખે. આજના દાકતરી શ્રવન જેવું 'લાવ પૈસા, લાવ પૈસા' એમ પૈસા સાથે જ સંબંધ નહોતો. એટલે જ પોતાનું માંડ માંડ પૂરું કરતા, એવી સ્થિતિ હતી. પણ એ સ્થિતિમાં જ તે રાજી રહેતા. એટલા એક મહાશયને ત્યાં લમતો મહોત્સવ હતો, ત્યાં એમને ઉપાધ્યાય તરીકે જવાનું હતું. પોતે જે દિવસથી કુટુંબ બાવાનું લીધું ન હતું. ખિસ્સામાં ફક્ત ગાડીભાડા જેટલા જ પૈસા હતા. રસ્તામાં એને એક દુખિયો દર્દી મળ્યો. એટલે પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ પ્રકૃતિથી એ બેસી ગયા. દવા બતાવી. પણ પેલા દર્દી પાસે તો બાવાનું પણ નહોતું, એટલે પોતાની પાસેના પૈસા આપી દીધા, વળી ઠંડી હોવાથી પોતાની શાલ તેને ઓઢાડી દીધી. એને એ વિચાર જ ન આવ્યો કે મારે ગામ પાછા ટાંટિયા ધસતા જવું પડશે અને કામળી વિના ભારે ટાઢ સહવી પડશે. એ વિચાર ખરા સેવકને કદી બીગતો નથી. પરમજીવનું એનામાં મુખ્ય હોય છે. એટલે મેં જાણ કરી નાંખ્યું એમ કદી એના

દિવને ન થાય ! આમનું જીવનચરિત્ર ઘણું સુંદર અને આશ્ચર્ય પમાડે એવું છે

ઉપગ્રન્થા નણુ દૃષ્ટિભાગ સમય, શક્તિ, માધના, અને અર્પવાની ભાવના જીલ્લાજીલ્લા પ્રકાશની હતી, પણ એક દરે ઉચ્ચ પ્રમાણની સેવા હતી અને દરેકમાં પોતાની અતિશય જૂનિકા પ્રમાણે મનોમજ, આગ્રિમલ અને સુમરકારિતા ભરેલ હતી

હવે હું પોતાની જાતથી માનવતાને નામે જાનને જોખમે મદદ કરનારનું દર્શાવ કહીશ

અદ્ભુત અમર્ષણ

એમ્દા એક રજપૂત પોતાની નવવધૂતે લઈને પોતાને ગ્રામ જતો હતો. ગરતો આગલા ગામમાંથી જતો હતો. આજના ગામે પહોંચતા સાજ પડી ત્યાં લોકોએ તેને ઘણું સમજાવ્યું કે અસરુ થયું છે. ગરતો ખરાબ છે. વળી બાઈ પામે જોખમ છે. આ ચોરવૃદ્ધારાની ભીતિ : માટે ગત અહીં ગયો. રજપૂત અભિમાનના વચન બોલ્યો : “ભાણી બે માગી તનવાગ.” પેતા લોકોએ કહ્યું : “જવા દો, એ મિથ્યાભિમાનીને આપણે તો કહીએ માનવું ન માનવું વધુની મરજી.” ગરપૂતે તો આજી ગમે લીધો.

દિવસ આઘમનો હતો ને ગ્રામમાં જટો દુલ્લહરો પીઠ ઉપર ટપાલનો મોટો પોટનો અને હાથમાં ઘૂંધરીવાળી લાકડી રાધે ધમધમ કરતો ભેગો ચર્ચ ગયો. દલમરો અને બાઈ મોસગ નમ્રે એક ગામના હતા. જન્મે એ એકજીવને એજીવ્યા દલમરોને બાઈને ‘બહેન’ કહી મોલારી, અને સાથે સાથે વાતો કરતાં ચાલ્યા, ત્યારે બાઈના ધણીએ પૂછ્યું, આ કોણ ? બાઈએ ખુલાસો કર્યો કે એ માગ ગામના છે પણ એ વાત ધણીને ગમી નહીં દલમરો એ સમજી ગયો. પોતે ધીમો થયો એને દલમરો તો પાછળ ગઈ ગયો. અને પેલું જોડણું તો આજગ ચાલ્યું થોડે દૂર ગયાહમે, ત્યાં

જિંડાણવાળો પ્રદેશ આવ્યો, અને જિંડા કોતગંભીરી લાકડીઓ અને હથિયારો સાથે ૧૨ માણસો નીકળી આવ્યા. રજપૂત જગાં જોર કરવા ગયો ત્યાં તો રજપૂતને લાકડી મારી પાંજો અને ગાંડા પેટે બાધી મૂક્યો. બાંધને કહ્યું, “મૂક ધરેણાં.” બાંધ નિરુપાય હતી તેણે ધરેણાં મૂકી દીધા. પોતાની લાજ ન લૂટાય તે માટે તે માન્યેત ધર્મ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવા લાગી, ‘હે દીનદયાળ ! મારું રક્ષણ કરજે.’

ચોરોની દાનત બગડી અને લાજ લેવા તૈયાર થયા ત્યાં એને પાછળ આવતો જટો હલકારો યાદ આવ્યો ‘જટા જટા,’ જીને મહદ માટે મોટેથી બૂમો પાડી. જટાના મનમાં થયું, ‘ગમે નેમ તોય હું માણસ ! વળી તે મારા ગામની દોહરી ! જરૂર કંઈક લયમા છે આ વેળાએ મારે મહદ કરવી જોઈએ ગમે તે થાય, પણ મારી ફરજ મારે બળવવી જ જોઈએ’ જટો દોટ મૂકીને તે ગયો પહોંચ્યો પેલાઓનું ધ્યાન બેઠાંય તે પહેલાં તો ટપાલનું પોટક ફાવતો ફેડે બધેલ ફાટલીલ મ્યાનવાળી તલવાર કાઢતો તે મરણિયો ધર્મને તૂટી પડ્યો. પેલા બાર હતા સામે થયા પણ મરણિયા થયેલ જટાએ ચીલકાની માફક સાતને રેડવી નાખ્યા. પોતે હતો એક પણ મરણિયો, લૂટારાઓએ જોયું કે હવે આ માણસ મરણિયો બન્યો છે ને આપણું આવી બન્યું ! એમ સમજીને બચ્યા તે લાગ્યા

જટા ઉપર પણ ધા પડ્યા હતા પેલી વીગંઠના બાંધને પણ શરૂ થયું. એણે પણ હાથ બતાવ્યા. જટાને બચાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે ધનાયો હતો એટલે એ બચે તેમ ન હતું પોતે પણ વચાવેલ એણે ધણીના બંધન ડોડયા એના ધણીને તો મૂક માર લાગ્યો હતો. બધ છટકા એટલે ધણીએ બાંધને કહ્યું કે, “ચાલો, હવે જટ આપણે નીકળી જઈએ, નહિ તો હજુ જોખમ છે.” પણ વીર રજપૂતાણી બોલી ‘જે જોખમ હતું તે ગયું હવે જોખમ કોતું અને કયું ? આ મારા વીરાંએ તો આપતો જાન બચાવ્યો છે. પણ મારો તો શિયાળાંપી આત્મા બચાવ્યો છે. એટલે એની લાશને સૂની કેમ

મુકાવ ?' આખર એ પવિત્ર વીરંગનાએ પણ પોતાના મણીને સમજાવી પોને ચિતા સળગાવી અને જટાની ચિતા સાથે એ પોતે ભસ્મ થઈ ગઈ. કેવું અદ્ભુત બલિદાન ! કોની પ્રશંસા કરવી ? જટા વીરની કે રજપૂતાણી વીરંગનાની ! બન્નેએ પોતપોતાનો સ્વર્ધર્મ ખરાબર બજાવ્યો. જટાને દેકારું કાંઈ માનવતાવિહોણું હોત તો પોખારા જ ગણી જાત, અને કાં તો લૂંટારાઓ લૂટીને અને રંગડીને આજ્ઞા જાત. ત્યારે પેલા રજપૂતને પેલા મૂર્ખ પંડિતની જેમ ઉપદેશ આપવા માંડત કે ગામવાળાના ના કહેવા છતાં તમે કેમ અભિમાનથી આજ્ઞા ?

મૂરખ પંડિત

આવો જ મૂર્ખ પંડિતનો એક સ્થળે ઉદ્યેષ્ય છે. એનું નામ હતું કાશીરામ પંડ્યા. એક નાનકડા ગામમાં કાશીરામ પંડ્યા નિશાળ ભણાવતા હતા પણ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન દેવું એટલે પશુગાંધી માથુસ બનાવવા એ બાવનાથી પંડ્યાજી અગાધ હતા. એ તો ચોપડીઓ વંચાવી પાસ કરાવવામાં સમાપ્તિ માનતા. એક સમયે રમુ નામનો એક રમતિયાળ છોકરો માસ્તરની મનાઈ છતાં સ્નાન કરવાના ઇરાદાથી કૂવા ઉપર ગયો. બનવા કાગ છોકરાનો પગ લપસ્યો અને કૂવામાં પડ્યો. છોકરો ખિચારો તરવાનું જાણતો ન હતો. એટલે ગગકા ખાવા માંડ્યો. તે જ સમયે પડ્યાજીનું અચાનક ત્યાં નીકળવું થયું. ને માસ્તરની નજર કૂવામાં ગગકા ખાતા રમુ ઉપર પડી. સાદેજ ખિન્નઈ પડ્યા. રમુને તેની બૂજ માટે ઠપકો આપવા લાગ્યા અને એમ નહિ કરવા માટે ઉપદેશની ઝડી વરસાવવા મંડી પડ્યા: “મૂર્ખ ! શિશુનું નહિ માનનારના આવા જ હાલ થશે—થવા જોઈએ.” એ કેવું પોથી પડિત ? મૂર્ખ પંડ્યાજીને એટલી અકલ ન પડેલી કે હું પડેલાં એને ગદાર કાઢું અને પડી ઉપદેશ આપું. આતું તો મણા ઠિસામાં બને. છે. તમે તમાગ નિત્ય જીવન ઉપર દષ્ટિપાત કરો તો પંડ્યાજી જેવી મુલો તમે પણ કરી

હોય છે તેમ દેખાશે. પંડ્યાજીની ઉપદેશધારા ચાલુ હતી. લાંબા હાથ કરીને ફૂવામાં બાવળ આપતા આ મૂખને જોઈને ગરતે ચાપા જતા એક ભરવાડને કુતૂહલ થયું કે માસ્તર કાની સાથે બોલે છે ? જેવી એણે ફૂવા ભાળી નજર કરી તો વચખાં માગતો છોકરો દીકો ભગવાડ સેવાનાં શાસ્ત્રો ભણ્યો ન હતો. પણ એનામાં લાગણીનું તત્ત્વ હતું. એ દસ્ય જોયું કે તરત જ એણે ફૂવામાં ઝપલાવ્યું અને છોકરાને ખૂબ પ્રયત્ન કરી બહાર કાઢ્યો. છોકરો બેગુલ હતો. અનેક ઉપાયોથી તેણે પીધેતું પાણી બહાર કાઢ્યું. છોકરો બચી ગયો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આમાં શ્રેષ્ઠ અને કહેવો ? ભરવાડને કે માસ્તરને ? માસ્તરનો પુસ્તકઉપદેશ સાચો હતો ભરવાડને એમાંનું કંઈ આવડતું ન હતું. એ તો માત્ર એટલું જ મમજતો હતો કે માણસ મરતો હોય અને આપણામાં એને બચાવવાની શક્તિ હોય ત્યારે થોભાય જ કેમ ? એથી જ શાસ્ત્રો કહે છે કે જોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળભાવનું જ્ઞાન નથી એની સેવા બહુધા નિરર્થક નીવડે છે. સેવા એ કંઈ ગોખવાની, લખવાની વ્યાપારી વસ્તુ નથી એ તો જીવનની સુસરકાગળત ચીજ છે પણ એ મળે ક્યારે ? ત્યારે માનવતા પ્રગટે ત્યારે.

જગતમાં બહુધા આ પડ્યા જેવું જ બનતું હોય છે કમનસીમે કાંઈ એક વ્યક્તિએ જૂલ કરી અને તેના પરિપાકથી તે રિનાતો હોય, ઊગરવાના સ્થાનને ગોધતો હોય, ત્યારે તે શ્રીમાન ઉપદેશ દેવા બેમે કે આમ નહોતું કરવું, અમે નહોતું કર્યું ? આમ કરાય ? જરાક તો વિચાર કરવો હતો ? વગેરે. આ રીતે જાણે પોતામાં કહાપણનો ખજાનો ભર્યો હોય અને પોતે કાંઈ દિવસ જૂલ જ ન કરતો હોય એમ શિક્ષાનો ધારાપ્રવાહ ચલાવવા લાગી જાય છે “દાઝ્યા ઉપર ડામ અને પડ્યા ઉપર પાકું” જેવું કરે. કેવું દુર્વર્તન ! એવે વખતે પણ એને મદદ કરવાની અને શાંતિ આપવાની તક એ જતી કરી શકે છે, પણ શિખામણ દેવાની તક એ જતી કરી શકતો નથી ! માનવતા ખીલી હોય તો એમ ન ચાલ.

બાવલા ખૂન કેસ

મુંબાઈના નેપિયનસી રોડ પરના બાવલા ખૂન કેસ વિષેની બધી બીનાઓથી તમે સારી રીતે પરિચિત છો. એટલે અહીં માત્ર એનો ઉપરચોટિયો ઉલ્લેખ જ કરું છું ત્યાંથી મોટરમાં પસાર થતા યુરોપિયન બહુઓએ બાવલા પક્ષમાં જે કંઈ વહાર કરી તે શુદ્ધ માનવતાભર્યા પરાંપકારનું આમેહબ દર્શાવે છે.

માણ્ય ઉપર આકૃત છે અને અમે પણ માણ્ય છીએ, માટે માનવતાને નાતે મદદ કરવી જ જોઈએ, આવી માનવતાની લાગણીએ તેમણે કુકાસ્ટ પરિસ્થિતિ બારે વિષમ હતી સામેનો પક્ષ ધણી જ સાધનો માથે વ્યવસ્થિત ચર્ચને આવ્યો હતો પોતાના જનનું જોખમ એમા સમાયેલું હતું પણ જન કગર્તા કર્તાવ્ય એમને મદદન લાગ્યું, અને એમણે પોતાના જનની પરવા કર્યા વગર કં પક્ષાસ્ટ્ર બાવલાને ત્રે ગોળાની એવી ચોટ લાગી હતી કે તે ન બચી શક્યો. પણ આ ગોરા માનવબહુઓએ તેનો અચૂક સામનો કર્યો જોકે પશુખા સામે એ પશુખળનો સામનો આતરંગ દષ્ટિએ બારે કસોટી માગે છે એટલે એ માર્ગ વિધેય હતો કે અવિધેય તે વિશે હું ચર્ચા નથી કરતો, અને તે ચર્ચા અહીં પ્રામગિર પણ નથી હું તો અહીં પરાંપકાર માટે મારું જે કંઈ વક્તાવ્ય છે તેનું જ સમર્થન કરી રહ્યો છું પરાંપકારની માનવસુલભ સહાનુભૂતિની લાગણીએ એમને લિંગ, જાતિ કે દેશકાળનો ભેદ ન જોવા દીધો પોતે બીજા જ દહાડાની સ્ટીમરમાં સ્વદેશ જવાના હતા આ સડોવણીમા કદાચ બચારો તોયે કાળક્ષેપ થશે એવા મૂઢ સ્વાર્થી ખ્યાલોએ પણ એમને મૂઝાવા ન દીધો બાસ લગવાન ઠીક જ કહે છે પરાંપકારપુષ્પાર્થ પાપાર્થ પરપીઝન

સરિતા વાણ ને વૃક્ષો, ગોમાતા મેવ ને સંત સૌ .
જગતે માનવી હૃદયે, પરાંપકાર પ્રેરણા

મહાશયો !

પરોપકાર પગીનું પગથિયું અર્પણતાનું આવે છે. અહીં આવ્યા એટલે જોન આગમોની દૃષ્ટિએ માર્ગનુસારીની ભૂમિકાએ આવી પૂઝા

અર્પણતાની ભૂમિકા

ઉપરની નજરે તો પરોપકારની ભૂમિકા અને અર્પણતાની ભૂમિકામાં લામો ફેર જણાતો નથી ધણીવાર એવું બને કે પરોપકારની લાગણીથી પ્રેરાયેલાનું બલિદાન અર્પણકારના બલિદાનથી વધુ દેખાય પણ અતઃગ કક્ષાનો એ બે વચ્ચે મહાભેદ રહ્યો છે. બે-દૃષ્ટિ સ્થિત થયા વિના અને વિચારોની પરિપક્વતા જામ્યા વિના અર્પણતાની ભૂમિકા પામી શકાતી નથી અર્પણકારનો ભોગ સૂચક દૃષ્ટિએ જોતાં ઓછો લાગે તોય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ મહાન અને કાલ્પનીય છે, એથી એ પોતાના ચિત્તને હરપળે પ્રમુખ ગણી શકે છે. અને જોની અર્પણતાના પાત્રને પણ પ્રેરી રહે છે હવે આ બીજાને તું વિવિધ ચિત્રો દ્વારા સ્પષ્ટ કરું

મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ સાસ્ત્રી

મોરળી ગામના પ્રસિદ્ધ પડિત શંકરલાલ સાસ્ત્રીનું નામ એક વિદ્વાન તરીકે કાઠિયાવાડ અને ઠેક ગુજરાત સુધી તો જાણીતું જ હતું પણ તેમની વડુ વિશેષતા તો તેમના હૃદયની ઉગરતામાં હતી ઉદાર મનોવૃત્તિ પૂર્વસન્ધારોમાંથી સાંપડે છે તે વાત તો અર્થવાદી લાગે જ જરૂર હોય !

એકદા ને મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ સાસ્ત્રી પૂનમમાં બેઠા હતા, એટલામાં એક બ્રાહ્મણ કિશુક 'લલમી પ્રસન્ન ! નારાયણ દરે' કહી લોટ માગવા માટે આવી બેઠો રહ્યો. ઘરમાં કાઈ ન હતું અને સાસ્ત્રીજી તો અફર પૂનમમાં બેઠા હતા. ઘડની ઓસરી પાસેની નીચેની પેદલી પર સંક્રમે જવાનો પિત્તળનો લોટો પડેલો હતો. આમતેમ

એકાદ બે નજર ફેરવી, એ બ્રાહ્મણ બિશુકે તકનો લાભ લઈ લોટાને હળવેથી ઉઠાવીને ઝટ ઝોળીમાં મૂકી દીધો, ને લોટ લેવા માટે જરાવાર ઘોબ્યો.

ઝોરડામાં એક બાલુમાં પૂજા કરતા શાસ્ત્રીજીની દષ્ટિ અકસ્માત જ સામે ગઈ, અને પેલા લોટાનું દૃશ્ય દેખાઈ ગયું. પૂજા પૂર્ણ થઈ અને તે બહાર આગ્યા. હવે માનો કે શંકરજી સાસ્ત્રીને દેખાણે તમે જ હો, તો તે વખતે તમે શું કરો? તેની બિચારાની કેવી ફજેતી કરો? પહેલાં તો સાળા, ઝોરડા, એવી પાંચપચીસ માળો જ ફાટોને! અને પછી આખા ગામને ગમ્મવી મૂકી, એનો ફજેતો કરો, તકાલો કરો, અને પકડાવો!

ચોરને લોટ!

હવે આવો, આ તરફ શંકરજી સાસ્ત્રીએ શું કયું, તે જુઓ. શાસ્ત્રીજીએ વિચાર્યું કે બિચારાને ખપ હશે, બૂખ હશે, માટે જ આમ કયું હશે. બૂખ્યો માણસ શું ન કરે? છે તો બ્રાહ્મણ, પણ યોગવાસિષ્ઠમાં કલ્યા મુજબ

येन केन प्रकारेण यच्च कश्चापि देहिमः ।

सन्तोषं जनयेत् राम तदेवेश्वरपूजनम् ॥

“હે રામ! કોઈ પણ પ્રકાર દ્વારા કોઈ પણ પ્રાણીને (સત જાળવીને) સંતોષ આપવો એ જ ખરું ઈશ્વરપૂજન છે.” આ પૂજારહસ્યને શાસ્ત્રીજીએ પચાબું હતું. એટલે તુરત જ તેણે ખાનગીમાં પોતાના નોકરને બોલાવી જંગલમાંથી જલદી એક પિત્તળની માળા, નવો વાટકો અને નવો લોટો લાવવાનું કહી એ બ્રાહ્મણ બિશુક સાથે વાર્તા કરવા લાગ્યા: “બહેવ! આપ કેમ છો? શું કરો છો?” આમ પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ માયાળુ ફોંએ એમણે વાત કરવી શરૂ કરી.

તેટલામાં જ તેમનો માણસ બધાં નવાં ચકચકાટ કરતાં વાસણો

લાવી હાજર થયો. માણસને રમ્યા આપી, સાત્તીજીએ દુરત જ યાત્રીમાં લોટ, લોટમાં ઘી, અને વાટકામાં દાળ ભરીને લિશ્તુકને ચરણે ધર્મ અને કહ્યું, ‘પેલો ઝોળામાં છે ને તે લોટો બહુ ખરાબ છે. સંડાસે જવાનો લોટો છે તેને કાંઠી નાખો. ફેંકી દો. અને આ લઈ લો.’

આહાણુ તો આ બધું જોઈ દિ઼મ્મદ જ જતી ગયો. તે ખૂબ ઝંખવાયો, શરમાયો. લજ્જાથી તેનું માથું નીચે નમી ગયું. “મૂઠેવ!” સાત્તીજીએ કહ્યું, “આપ પણ આહાણુ-કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છે. હું પણ તે જ કુળમાં જનમ્યો છું. આપણે બધા બંધુઓ જ છીએ. જરાયે ન મૂઝાવું. જ્યારે ખપ હોય ત્યારે મારી પાસે આવવું. જોઈએ તે માગી લેવું, જરાયે ન શરમાવું. પણ આમ ન કરવું હો! એથી આપના જેવાને લાંછન લાગે! આહાણુ કોમ વગોવાય.” આમ કહી અમીલરી આંખે અને પ્રેમભરી વાણીએ સાત્તીજીએ પેલા આહાણુને વિદાય આપી.

હૃદયપક્ષટો થયો

કેવી એ ઉદારતા! કેટલી સહનશીલતા! મન, વચન અને કાયાના વ્યવહારની કેટલી નિર્મળતા! તમો કદાચ એમ માનતાં દો કે ધનાઢ્ય હોય તે જ ઉદારતા રાખી રાકે, તો જુઓ કે. ઉદારતા ધનનો વિષય જ નથી, ઉદારતા એ તો મુખ્યત્વે જાંડી અને સાચી સમજ તથા એ પ્રકારના સંસ્કારી મનનો વિષય છે. મહાનમાં મહાન ધનિક તો મોટામાં મોટો મૂંજ હોય છે. ધનિકતા અને મનસ્વી ઉદારતા એ બેનો એક જવદ્દે જ મળે છે.

સાત્તીજી ધનવાન ન હોના, પણ મનસ્વી હતા. એ માનતા હતા કે સર્વ ભગવાનનું છે. મિથ્યા મારાપણાનો ભાર તે વેંદારતા નહીં. ધણીવારે ખાતે મંડવી મંડાવીને પણ તે સુપાત્રે અર્પતા. એ ભગવાનની વસ્તુ ભગવાનનાં જાગકોને અપાય છે એમ માનતા હતા. અર્પણતા અને પ્રમોદ એ બે તો તેમનાં જીવનસૂત્રો હતા.

ચીજ રહી જાય છે. જો, આ એક મારા હાથમાં વીંટી રહી જઈ છે તે લેતો જા, બાપ !' એમ કહીને તુરત જ વીંટી કાઢી મહાત્માએ હાથ લાંબો કર્યો.

પેલો ચોર તો ચોંકી ઊઠ્યો, 'આ ક્યાંથી ? કવે શું કરવું ? ક્યાં ભાગું ? કેમ ભાગું ?' તે ગભરાઈ ગયો. મહાત્માએ કહ્યું, 'બેટા ! શા માટે ગભરાય છે ? આમાં તારા ભાગનું જે છે તે જ તું લઈ જઈ શકીશ. વિશ્વનો એ અચળ નિયમ છે કે જે પોતાનું નથી તે લઈ જવાની કોઈનીયે તાકાત નથી.' ચોરને આવો પુરવ્વ કદીયે નહોતો મળ્યો. આવી સ્થિતિમાં બીજો માણસ હોય તો પોતાને શું કરે ? એ વિચારે એને આ પુરુષ પ્રત્યે ભારે સન્માન થયું અને માફી માગવા લાગ્યો : 'અરે ! અરે ! મેં ભરિ ભૂલ કરી. આપના જેવા દેવપુરુષ !' એનું હૃદય પીગળવા લાગ્યું. મહાત્માએ એને બેસાડ્યો, ભોજન કરાવ્યું, અને ઉપદેશ આપીને તેને સાચો માર્ગ સમજાવ્યો. ત્યારથી તે ચોર મટી, પશુ મટી, માનવ થઈ ગયો, અને એની વેડફાટી સક્તિ સાથે માર્ગે વપરાવા લાગી. કેવો ભગીરથ ઉપકાર !

ચોર આવે તો તેને ચોરી કરવા દેવી, પોતાની ખાસે હોય તે આપી દેવું, અને પછી ઉપદેશ કરવો એનું આ દર્શાંત પરથી કોઈ અથ અનુકરણ રખે કરે ! આ દર્શાંત તો એકનાથ મહાત્માની કેટલી ઉદારતા હતી તે બતાવે છે. આવી ઉદારતા ઉચ્ચ કોટિની ભૂમિકા વિના સંભવી શકે જ નહિ. પ્રજાના વીરતા હોવા છતાં ક્ષમા આપવી; ચોરી કરનારને નજરે જોવા છતાં વૃત્તિને સ્થિર રાખવી; એ હૃદય-પર્યાપ્ત ઉચ્ચતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

આ દશ્ય સાથે મનુષ્યે પોતાની જીવનક્રિયાનો સમન્વય કરવો નોંધવો. સગા ભાઈને અર્પવાની કે મહાય કરવાની પણ સ્વયં ધમ્મજા નથી થતી, ત્યાં આટલી લગ્ય આશા તો દૂર જ સમજવી.

હજારો લાખો શાંતિજનો સાધનો વિના પીડાતાં હોવા છતાં અને પોતાની પાસે સાધનોની વિપુલતા હોવા છતાં અર્પવાનું મન નથી થતું, તેનું ખીજું કારણ કશું નથી; માત્ર તીવ્ર આસક્તિ અને અંધ સ્વાર્થવૃત્તિ જ છે. આવી આસક્તિ અને મૂઢ સ્વાર્થ માણસને ધન-પૂજક, સ્વાર્થાંધ, પામર અને અસુર બનાવી મૂકે છે.

આ બે ઐતિહાસિક ઉદાહરણો પરથી તમે એ તો સાફ સમજી શક્યા હશે કે સમર્પણ એ વસ્તુ જ એવી છે કે જે સામાના આત્માને પ્રસન્ન કરે છે, અને સમર્પણને પાત્ર થનારના સુપુત્ર આત્માને ઠંઠોળીને જાગ્રત કરે છે. જે કાર્ય કરોડો ઉપદેશો ન કરી શકે તે સાચા સમ્પર્કનું એક વાક્ય કરી શકે.

ગુરુ શૈલકનો ઘટના

જૈન ‘અંગસ્ત્ર ગ્રંથ’માં એક ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેની આવા પ્રકારની સચોટ ઘટના છે.

પાંચસો શિષ્યના ગુરુ શૈલક, મૂળે રૈલકપુરના મહારાજ છે, પણ શકનામના જૈનાચાર્યનો પ્રબોધ અને પૂર્વસંસ્કારોના ઉદ્યમે યોગે મંદૂક નામના યુવરાજને ગાદી સોંપી પોતાના પાંચસો રાજકર્મ-ચારીઓ સાથે એ યોગમાર્ગ સ્વીકારે છે. એણે સાધનાને માર્ગે જતાં આકરી બાલ તપશ્ચર્યાથી પોતાની કાયા એટલી તો શીઘ્ર કરી નાખી છે કે આખરે અસાધ્ય રોગ થાય છે. દેશ-પ્રાંત વિચરતાં એકદા એ જ શૈલક ઋષિ પોતાના પૂર્વાત્રમના રૈલકપુર નગરમાં પધારે છે. એમને મંદૂક ગંધમાયિત આમ્રક કરીને ઉપચારાર્થે રોકે છે. વૈદકીય સારવાર અને ઉપચારોથી શરીર નીરોગી થઈ જાય છે, પણ આકરી બાલ તપસ્યાના પ્રત્યાઘાતરૂપે સ્વાદ્વેલોપપત્તો અંકુર પાંગરે છે. પોતાના જ બધા પૂર્વપરિચિત જનો હોઈને અહીં પાન-પાનની પુષ્કળ સગવડ છે. એટલે અહીંથી ખસતું ગમતું નથી. સાથેના ખીબા યદ્દ શિષ્યોને ગુરુદેવની આ મનોદશા અનુચિત

લાગી પણ 'ગુરુ શિષ્યને મોઢે શિષ્ય ગુરુને કેમ મોઢે ? એ કે આ વાક્યનું ખરું ગહસ્ય તો એ કે કે ગુરુનું ચાગિયજ એવું ઉકટ હોતું નેઈ એ કે શિષ્યને પ્રમોદવાનો અમથ જ ન આવે ગુરુ એને માર્ગદર્શક, હિતવાહક હિતોપદેશ અને શિષ્ય એને ગુરુનો અનન્ય ભક્ત, ગુરુચરણે સર્વસ્વ અર્પનાગ આરાધાગ્રંથ એવક આવા પરસ્પરના ધર્મો જ ઉભયમુખી એ-મી-નતી મ્હા જળની રાખે છે અતરંગ વિકાસ યીજ જ એવી કે કે જે ગુરુપદે કે શિષ્યપદે ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી ઝગમગને પરસ્પરગ્રેક સહેજે બની ગ્હે છે

આ રીતે અનહદ ધીંગળ ધરનારા એ પથજી ગ્હા, બાકીના ચારમો નવાપુ તો ગ્ળ મેળવી પોતપોતાની સાધનાર્થે વિચરી ગયા પથકે માન્યુ કે મારી ખરી આધના આ જ છે જે મેવાક્ષેત્ર અને આભાવિક મન્યુ છે તે તજી જવા કગ્તા એમાંથી જ સત્વ ઠાં ન ખેચ્યુ ?

એ પથક પોતાના ગુરુદેવ ગૈલકની અનન્યભાવે સેવા નિયમિત પલે બગ્ન-એ જાય ઈ આવા લોહુમ ગુરુની મેવામાંથી પથક શુ મગવગે ? જોતુ આપણે તો મ્હામ ન્હી નાખીએ પણ પથકને કુદરતી માયદામાં અવિચળ નિમ્ન હતી 'લેલ' જ્યાંથી વૈરાગ્ય પામ્યા જે ત્યાંથી જ રસલોહુપતાની વિરમિત પામગે આજે જે વેગ છે તે મ્હેવાથી નહિ ઈમે પણ અવ્ય એમનો આત્મ જાગરો ત્યારે એ વેગ આપોઆપ બદલી જગે ધીંગલ અને આત્મસમર્પણ એ જ મારો ધર્મ'

આવા સવિવેખી અને સમગ્રપૂર્વકના બલશુધી જ તે સમભાવ રાખી રાખ્યા

ગિમ્ય ગુરુને જગાડે છે

આ રીતે ચાતુર્માસ પર ચાતુર્માસ રીતર્તા જ જાય છે એકલ નીક પૂર્ણિમાનો અવસર આવે હ પથક વિસ સબધી ક્રિયાઓની અને ચાતુર્માસિઃ ઠાગ દરન્વાન લાગેલાં બધાં સુખ સ્થૂળ

મેવાનો રાહ

પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રશ્નાત્તાપ-રૂપ પ્રતિક્રમણની આગ લેવા અને ગુરુદેવના કોઈ અવિનય અલક્ષિત, અપરાધ થયા હોય તો તેની મારી માળવા ગુરુચરણે મસ્તક નમાવે છે.

‘ગુરુદેવ તો માદક ખાનપાન લીધેલ હોવાથી સંધ્યાટાણે જ ગુલાખી તંદ્રામાં ધોરતા હતા. આ મસ્તકનો સ્પર્શ થતાં જ એમાં ખલેલ પડવાથી એ એકાએક ચોંકી જાય છે.

‘અરે ! કાણુ છે એ દુષ્ટ પાપી, મને જગાડ્યો ?’ એમ કહી ગુરુ તાડુકે છે.

“લગવન ! એ તો હું આપનો પથક. આજે ચોમાસાના છેલ્લા પ્રતિક્રમણની આગ લેવા વંદન ક્ષમાપના કરવા જતાં મારું મસ્તક આપના પવિત્ર ચરણે નમાવતાં અડી ગયું, અને નિદ્રાભંગ થયો. ક્ષમા કરો, પ્રભુ ! ક્ષમા કરો.”

પંથકના એકેએક વચનમાં ઝલજલતા અને નમ્રતા ભારેભાર હતી. આવે કાળે આટલું આત્મવિલોપન વિરલા જ જાળવી શકે ! પણ પંથકે જાળવ્યું તો એનું પરિણામ ઉભયપક્ષે વિજયમાં આવ્યું.

પથકની સાધના સિદ્ધ થઈ અને ગુરુદેવનો આત્મા સળવળ્યો, ચરણસ્પર્શથી તો ધોરતુ મન જાગ્યું પણ આ શબ્દસ્પર્શથી તો અંતરંગ આત્મા જાગ્યો. કારણ કે શબ્દો માત્ર શબ્દો ન હતા, પાછળ અનંત શક્તિ હતી.

હા ! દીક્ષા વખતનો સૈલક ક્યાં અને ક્યાં આજનો ?

ક્યાં તપસ્વી સૈલક અને ક્યાં રસલોહુપ સૈલક !

ક્યાં ઝેરી જંતુ પ્રત્યે પણ ક્ષમા સાધતો સૈલક, અને ક્યાં એ વિનયમૂર્તિ શિષ્ય સામે તાડકનાર સૈલક ? ક્યાં રાત્રિના બબ્બે ત્રણ-ત્રણ પ્રહર ધ્યાનસ્થ રહેનાર સૈલક, અને ક્યાં કાર્તિક પૂર્ણિમાની મહાપાખીના દિવસની પુણ્યસંધ્યાએ ધોરતો સૈલક ! કેટલી શિથિલતા ! એને ભારે પસ્તાવો થયો.

તે અતિ વહાલભર્યા શબ્દથી બોલ્યા.

“અહો ! પ્યારા પથક ! તારી ધીંગળને ધન્ય છે, આવા ગુરુને
 ‘પશુ આખરે ન તબ્યો’ અને ચરણે મસ્તકસ્પર્શના બદલામાં ગુસ્સો
 દેનાગતેય ભગવન, સમા કરો” અહો ! શી તારી ઉદારતા ! પથક !
 પથક ! કયા તારી સદ્ગુણાવલિ અને કયા શૈલકની દોષાવલિ ! ખરેખર
 પથક ! [એકનો ટકી રહ્યો માગ પરમોપમરી પથક ! તું ન હોત
 તો મારું શું થાત ?” એમ પથક આગળ એણે અનુધારાથી હૈયું
 હળવું કર્યું વૈગમ્યનો પારો પ્રતિક્ષણે ચડવા લાગ્યો આત્મીયતાની
 અપૂર્વ પળે ‘આ ગુરુ, આ શિષ્ય’ એવો રમૂળ પડ્યો ખરી પડે છે
 ગુરુએ પ્રમાદને ખ ખેગી પ્રભાતે વિહાર કરવાની ભાવના વ્યક્ત કરી

“ગુરુદેવ ! પથકમા જે ટઈ છે તે આપની જ પ્રસાદી છે
 શિષ્ય એટલે ગુરુની છાયા ! ઉપાસ્યની અનહદ લીધેલી પ્રસાદીમાંથી
 વ્યવસ્થા ધન્ય એ તો ચત્કિચિત્ત ઝલ્યું વાળવાની હળવી મનોભાવના
 છે. પ્રભુ ! એ પ્રજા ક્યારે આવે કે આપનું સમગ્ર ઝલ્યું વાળી શકું ?
 નાથ ! આશીર્વાદ આપો આપના નિમિત્તે મસારદાવાનવથી આ
 આત્મા બન્યો છે, તો અત સુધી આપના નિર્મળ અવદબ્બને આર
 પાર નીકળીને સાચો સેવક અને સમર્પક બની રહ્યો.”

ધન્ય એ પથકને !

ધન્ય એ શૈલકને !

આવી અદ્ભુત ક્ષણોમાં ગુસાર્ધનું વાક્ય પૂરેપૂરું સફળ થાય છે

આધી મે આધી ઘડી, આધી ૧ પુની આધ,

ગુપ્તી મંગ સાધુગ, કટે કોટિ અપગધ

હવે તમારી સામે છેલ્લે છેલ્લે એક સમર્પણની સવાગમર્તિનું

ચિત્ર ખડું કરી દઉં ?

મહાત્મા મૂળદાસ

મહાત્મા મૂળદાસ તો હવે ઠંઠ ચિત્રપટ સુધી પહોંચ્યા છે

એટલે તમે એ વિષે ઠીક ઠીક જાણો છો. છતાં હું મારી દૃષ્ટિએ ફરીવાર તમોને એ ચિત્ર યાદ કરાવીશ.

મૂળદાસ એ વાતોનું પાત્ર નથી, એ તો જીવતી જાગતી વ્યક્તિ થઈ ગઈ છે. પ્રસંગની શરૂઆત આ જાતની છે : અંધારી રાત્રિને સમયે એક બાઈ કૂવાની આસપાસ પથરા વીણી બોળામાં બેસી હતી. તે કૂવામાં પડી આંધાત કરવાની આ જાતની હેલ્લી તૈયારીમાં હતી.

‘પ્રભુ ! મારી જીવને માટે મરવું પડે છે—સવારે કોર્ટમાં નામ દેવું પડશે—એના કરતાં મરવું બહેતર છે !’

મૂળદાસ કૂવાની આસપાસ નીકળતા આ શબ્દો સાંભળી ગયા. તે બોલ્યા, ‘સખર ! બહેન ! સખર ! તું કોણ ! શા માટે આમ વગરમેલે મરે છે ?’

‘તમે મને છોડી દો,’ એમ કહેતાં કહેતાં તે રડી પડી.

બાઈ વિધવા હતી. પણ એના નિકટના જ પુરુષે બળાત્કાર કરી એને બુલાવી અને એ જૂલી. ગર્ભિણી થઈ. એટલે આખર ખાતર ગર્ભપાત કરવા પેલો પુરુષ કરગર્યો. પણ આજે ગર્ભપાત ન કર્યો અને વચન આપ્યું, ‘તને આંચ નહિ આવવા દઉં.’ ગર્ભિણીશા નોંધને સમાજ હલમલી બેઠકો. વાત કોર્ટ પહોંચી. કોર્ટમાં જાહેર થવા પહેલાં બાઈને માટે આ જ માર્ગ રહ્યો. એટલે એણે એ સ્વીકાર્યો. મૂળદાસનું હૈયું આ કરુણ પ્રસંગ જોઈ રહી શક્યું નહિ !

હસનારાની સાથે હસવું, રડનારાની સાથે રડવું. કેવી સહાનુભૂતિ ! કુંથવા માટે દયા અને માણસ માટે નહિ ! મૂળદાસ મહાન ભક્ત હતા. કુંથવા દેખી કરુણા બતાવે ને માણસ હાથ પડ્યો હોય તો મૂકે નહિ ! ધાર્મિક ક્રિયાઓ હમેશાં કરનાર પણ ધરમાં સહેજે જૂલ પડી હોય તો ધબો લગાવે ને કહેશે : ‘મરી જ, રાડ ! તેં કુળ બોળ્યું !’ એના મોઢામાં અમૃત ન હોય. જેના મોઢામાં અમૃત ભર્યું હોય તે આમ ન કરે.

- મૂળદાસ પેલી બાઈને કહે છે, ‘બહેન! માણસ બૂલને પાત્ર છે, અને ક્ષમાને પાત્ર પણ છે. બીજાનું નામ સેવાય એમ ન હોય, તો શું મારું નામ સેજે. મારું નામ મૂળદાસ. ખરું શું છે તે તું, હું અને નાથ જાણે છે.’

ધન્ય છે મૂળદાસ તારી સમર્પણતાને! મૂળદાસે પ્રભુને ઝોળખ્યા હતા. એટલે જ ‘જગત શું કહેશે, કેવા ક્રિટિકાર વરસાવશે’ એ સામે ન જોયું. જે જગત સામે લક્ષ રાખી જગતથી ડરતો ફરે છે તે બહાર સારો દેખાવા બધું કરે, અને અંદરથી ભૂડો હોય. આવા માણસથી પ્રભુ હેરા રહે છે. એ ખરા વિકાસને સાધી શકતો નથી. સમર્પણ-શક્તિ તો એનામાં જાગે જ ક્યાંથી?

મૂળદાસે વિચાર્યું ‘પતિતના હૃદયમંદિરમાં પણ આત્મા જ વસી રહ્યો છે. પતિત તો સ્ત્રીપુરુષ બન્ને ગણાય. પણ પુરુષનું નામ ન લેતાં આપધાતની હદ સુધી જનાર આ માતાનો વેગ માર્ગે વળે તો ખેડો પાર થાય!’ કેવો દિવ્ય વિચાર!

આત્મા પુરુષો જગન સાથે અદૈતનું અનુસંધાન કરી ગયા હોય છે. એ જગતના કિતમાં અને પોતાના કિતમાં અભેદ જુઓ છે, એને એકસવાયુ ઊડવું ગમતું નથી. એ પોતે જાડે છે અને જગતને પાંખમાં લે છે. એનો ઉદયધ્વનિ નિરતર આ જગતનો હોય છે:

આવો આવો વહાલા સાથે જીડીએ,

ભોગવવાને કંઈ કંઈ દિવ્ય વિદ્યાસ જો!

ભગવાનનું સ્વરૂપ

હું બીજા વ્યાખ્યાનમાં જ રહી ગયો છું કે ભગવાન ધણા નથી. નામ જુદાં છે, પણ બધાં નામોની પાછળનું મૂળ સ્વરૂપ એક જ છે. આવું જીવ જીવ સાથે તાદાત્મ્ય જોડ્યા પ્રમાણમાં અનુભવ્ય તોટલા પ્રમાણમાં તૃપ્તિ, આનંદ અને જાંતિ મળે. ખરો સમર્પક જ આવી તૃપ્તિ અનુભવે, બીજામાં એ ભાવ નથી પ્રગટતો.

જે હુંમાં તે સહુમાં, સહુનું હું વિશે,
પ્રતિ આત્માનો એવો દિવ્ય અર્પેદ ને !
એ અનુભવમાં જિહું સુખ સમજાય છે,
મહજ થતો અંતરગ્રચિતો છેદ ને.

માગમા છે તે સૌમાં છે, અને સૌમાં છે તે મારામાં છે એ
જાતનો અનુભવ થતો હોય ત્યા અંતરગ્રચિતો છેદ થાય છે, મોહની
અધિ તૂટી પડે છે

મૂળદાસ પર દુનિયાના ફિટકારો.

બાઈએ નિર્દોષ મૂળદાસનું નામ લેવામાં આનાકાની ઘણી તો
કરી, પણ મૂળદામે કહ્યું, તારે જૂહું તરકટ કશું કરવું નહિ પડે
માત્ર ટ્રાઈમાં જઈને એટલું જ કહેવું કે આ મૂળદાસને પૂછો. હું ત્યાં
હાજર જ હોઈશ. પ્રભુકૃપાએ તુ, સત્ય અને પેલો પુરુષ તણે બચી
જશે “પણ આપની જીવનમોઢી પ્રતિજ્ઞાનું શું ?” ‘પ્રતિજ્ઞા ! અહો !
અતરંગ ભૂમિકા એ જ ખરી પ્રતિજ્ઞા છે—તે ક્યાં જવાની છે !
અને લોકખ્યાતિ તો જળતરંગ છે, ક્ષણે ઢેખાય અને ક્ષણે વિલીન
થાય બેટા ! તુ એવી ચિંતા ન કર, આપણો રામ સાક્ષી છે !’
મૂળદાસ ટ્રાઈમાં આવ્યો અને ‘મૂળદાસને પૂછો’ કહ્યું પછી સાક્ષી-
પુગવા કે સત્ય શું છે એ કોણ પૂછે છે ? લોકોએ તો ચોમેરથી
ફિટકારની ઝડી વગસાવવા માંડી ‘જુઓ આ મૂળદાસ, મોટા ભગત !
તારું સત્સાનાય જાય ! હરામી લુચ્ચો ડગ !’ મૂળદાસને તો માન
કોલ ન થયો બાઈને સમાજ તો સધરે જ ગાતી ? મૂળદામ બાઈને
પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયો હજારો વિરોધ અને આજીવનની તથા
સ્થિતિમાં પણ એ પ્રભુપગવણ મૂળદાસ હિમ્મત ન હાર્યો બાઈને
ગંધી, બાઈને પ્રસન્નવસ્ત્રા કરી, બાળકને ઉછેર્યું, અને દિવ્યસરકાગે
રેડવા માંડ્યા આખરે એક વખતે નગરનરેશ એ રમ્તે નીકળે છે
એને પૃચ્છા કરતાં માલમ પડે છે કે આ કુટિર પેલા મૂળદામની છે.

ત્યા જઈને એ છૂપી રીતે એમની બન્નેની આંતઃચર્યા સાંભળી ગય છે. એ બન્નેનો નિર્દોષ પિતાપુત્રીનો વાર્તાલાપ સાંભળતાં સત્ય આપોઆપ ખુલ્લુ થાય છે. રાજ પોતાની બૂલ જુએ છે, ક્ષમા માગે છે ને સન્માને છે. બસ, પછી તો પૂછતુ જ શું ? એને દુનિયા મોઝાલા ભાવે પૂજે છે.

પારમશિષ્ઠિ ઔર મંતમે બડો આંતરો જાણુ,
વો લોહા કાંચન હરે, વો કંઠે આપ સમાન.

એમ સંત મૂળદાસ પોતે કાળજની ડાટડી સાથે છતાં નિયેંપ સતગુણ સતતરીકે પૂજ્યો અને એણે સમાજતિરસ્કૃતા પતિત બાદને પૂર્ણ માખી અને જગદવદા બનાવી દીધી. પણ આ તો ધીરજ, આત્મભોગ અને કર્ત્ત્વ્યપરાયણતાની પરાકાષ્ટ થઈ ગયા. પરમાત્મનિષ્ઠાનું આ શુભતુ જનમતુ મૂર્ત ઉદાહરણ છે.

આટલી દદ મુધી એક જ કમસે દુદસે મારીને નથી પડોઆનું, પણ આજે જે સમર્પક સમર્પણનાં દર્શાવે મૂડી તમારી સામે સમર્પણની દુનિયા ખડી કરી છે તેમાં વહેવારોએ ગયે જ પડો છે.

મેવાનો ધર્મ છે મોટા યોગીને પણ દોલતો,
મેવામાર્ગે સદુ પેલાં ચિત્તશુદ્ધિ મનુષ્યની.

સમર્પણે સિધુ સમો સમર્પક,
વાસસ્વમાં માત સમાન વત્સલ;
શુદ્ધિપ્રસારે સરિતા સમોવદો,
પાંચી તણા પાપ પ્રોતે પન્નાગતો.

ભૂમિ તરફ ખેંચાય. બીજી ગતિ માટે પણ એમ જ બળવું.
સારાંશ એ કે સ્વર્ગમાં જનારનાં પ્રથમ સ્વર્ગીય લાભ, લેસ્વા, શાન,
વાતાવરણ અહીં હોવું જ જોઈએ.

જીવનવિજ્ઞાન.

અમુક વખતે ઠંડી પડે, અમુક વખતે ગરમી જ પડે, શિયાળુ
વા, ઉનાળુ વા લુટી હોય, ચોમાસાનું વાતાવરણ લુટું હોય. એમ
જે રીતે પ્રકાશ અને વાયુમાનને ચોક્કસ નિયમો છે, તેમ જીવનને
પણ ચોક્કસ નિયમો છે. સૂર્ય નહીં હોવા છતાં કિરણો ત્રાંસાં પડે
એટલે શિયાળામાં ઠંડી લાગે, ઉનાળામાં સૂર્ય દૂર હોવા છતાં કિરણો
મીઠાં પડે એટલે ગરમી પડે. અને ઉનાળાની ગરમીને લીધે પાણી
સુકાઈ વરાગ થઈ ઉપર ચડે, ધટ થાય, વાદળાં બને, અને અમુક
સંયોગો બેગા થાય પછી અમુક જાતની હવા લાગવાથી તે વગણ
ધટ થઈ વરસાદરૂપે વરસી પડે. આ બધું અકસ્માત નથી, પણ નિયમ-
પૂર્વક તાલનદ છે. એ નિયમોના વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કણનું જ્ઞાન થતાં
વિપુલ ચમત્કારો પણ સામાન્ય જેવા લાગે છે, તેમ જીવનવિજ્ઞાનનું
પદાર્થ જ્ઞાન થતાં રહસ્ય હસ્તગત થતાં, કંઈકે કંઈકાઈ જનાં બધી
ઘટનાઓના કાર્યકારણો સમજાઈ ગયા પછી વિપુલ પ્રસાદ, સમાધાન,
આનંદ, નિર્ભયતા જન્મે છે. આ જન્મ પ્રસાદ આગળ બીજું શું
રુચી છે

એક આચાર્ય કહે છે—

યા નિદ્યયોઽજાવપિ તુલેમા ચે રમાયન જાઝનધાતુષાદા ।
ચ્યામાનિ મંત્રાણામમાપેયોનાશિતે પ્રસન્ને વિરવદમયગ્નિ ॥

અણિમા, ગરિમા, લધિમા આદિ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓ
માય છે. જેણે એ પ્રાપ્ત કીધી હોય તે જે સંકલ્પ કરે તો એક જ
ક્ષણમાં કુંઘવા જેવો અણુ બની જાય. લધિમા નામે સિદ્ધિથી સક્ષમ
બનીને બહાર નીકળી જાય. પગવારમાં આકાશમાં ઊડે. સક્ષમ હોય
છતાં મહાન બની જાય. દરેક મટાડી શકે. વળી બીજા પ્રકારની
સિદ્ધિવાળા માણસે એવી રસાયણ પ્રાપ્ત કીધી હોય કે જેના વડે
લોહું એનું બની જાય. એવું અંજન મેળવ્યું હોય કે જેના પ્રભાવે
જમીનમાં દટાયેલું બધું ધન પ્રત્યક્ષ ભેષ શકે. જેણે ધ્યાન ધરવાની
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તેને સમાધિમાં ખાડો ખોદીને દાટો, પછી
માથે વાવેતર કરે, બાદ ૭ માસ પછી મોલ લણીને ખાડો ખોદી
તેને બહાર કાઢે, તો એવો ને એવો સાબો નીકળે. આ આજે બની
રહેલી વાતો છે. પણ તેથી શું? આ બધી ચમત્કારિક વસ્તુઓ
ચિત્તની પ્રસન્નતા આગળ સાવ દુસ્લક છે. આજે જ્યાં લક્ષ્મીના
ભંડારો પ્રાપ્ત કરવા માટે સહુ માણસો દોડી રહ્યા હોય, રેલવે
સ્ટીમરો અને એરોપ્લેન દ્વારા આગથી તેમ ને તેમથી આમ માઈ-
લોના માર્ફેસ ધૂમતા હોય, જ્યાં આત્મા કે પરમાત્માનો વિચાર કર-
વાની જગ્યા પણ કુરસદ નથી, તેવા ધાંધલિયા જીવનવ્યવહારમાં અને
મહાન પ્રવૃત્તિના વાતાવરણમાં ચિત્તની ખરી પ્રસન્નતાનો ખ્યાલેય
આવવો કંઠે છે. પ્રસન્નતાનો ભૂમિકા આવ્યે એ અપૂર્વ કરણ પ્રગટે,
એટલે પોતે પલટી જાય છે. અને પોતાનો માર્ગ એ પોતે જ
પિંજાની શકે. પછી એ પામર કે પરાધીન ન રહે. સ્વતંત્રતાનાં
સાચાં મૂલ્ય સમજે અને અનુભવે સારે એ ચિત્તની પ્રસન્નતા
કહેવાય.

નકલ અને અસલ

આ તો જરા મીઠું કે સ્વાદીયું ખાણુંપીણું મળ્યું કે લિનજત !
ભલકાથી, હજનમત કરાવીને યુગ આરસીમાં જોડું કે લિનજત !
ઈન્દ્રીય, ધોખીનાં ધોયેલાં કપડાં પહેર્યાં કે લિનજત ! . ફેશનેબલ

અનકારની સજવ કરી બહાર નીકળ્યા કે લિજ્જત ! હમેશની હાજત મુજબ ગરમાગરમ ચા, પાન ને સિગારેટ મળ્યાં કે લિજ્જત ! ધારવા પ્રમાણે બગગ ચાલ્યો ને જરા કમાણો કે લિજ્જત ! સાચુ જૂઠું માનપત્ર મળ્યું કે લોટરીની ટિકિટ લાગી કે લિજ્જત ! લાગવગ લગાડી ખોટો કેસ પણ જીત્યા કે લિજ્જત !

આવી નિજ્જતો એ તો અધ્યાના રમ છે, ખરી નિજ્જતતે એક છાંટો મળે ત્યા નકલ અને અસહનો ભેદ પરખાઈ જાય !

અસની (સાચી) પ્રસન્નતા સાધવી એ જ સંસારનું સ્વર્ગ છે, બાકી બધા ફાંફાં છે અપમજની માનેલ લિજ્જત તો શુષ્ક છે, પણ અસલ લિજ્જત પ્રાપ્ત થઈ તો બધું પ્રાપ્ત થયું બાકી તો પેદા ફકીરે ક્યું તેમ અનુભવને અંતે જણાય છે

એક ફકીર

એક વખતે એક ફકીર શ્મશાન પાસેથી નીકળ્યો, ત્યાં એક તવગની ચેદ અદનનાં લાખાંથી બળની હતી એકડો માણસો સુવાસિત પદાર્થો વેગતા હતા થોડે જ દૂર જુએ ત્યાં એક ગરીબની ચેદ બળતી હતી, એમા ન્તાંત્યાંથી વીણી લાવી એકાં કરેલાં લાકડાં હતાં અને ચિથરેલાં નાકપિંજર જેવી બે-સાં જીવતી પ્રતિમાઓ પામે બેઠી હતી બળા ગ્રાહી પછી ફકીરને વિચાર થયો કે લાંબને બન્ને ચેદમાંથી રાખ થોડી લઈને અજમાવણ કરું કે આ એમા કંઈ તફાવત છે કે નહિ ? એમ વિચારી એણે ગરીબની ચેદમાંથી થોડી ગળ લીધી અને પેલા તવગની ચેદમાંથી થોડી ગળ લીધી બન્ને મૂવી ચાખી, જરાગર તપાસી પણ એમાંથી જરા મે રૂ ન લાગે !

તવગરે આખી જિંદગી લગી ઉપર કદી એની ડિજ્જતોના રમ, ગમ, વેખ, વિલાસ મોજગોખમાં જ ઠાપાને મુલાવમ બનાવી હતી, ઠાપાને ખૂબ ગૂઝારો વડે લાડ લડાવ્યાં હતાં, માનમણીના ખવડારી ઠાપા હાથપુષ્ટ બનાવી હતી અને અંતરની બાજીઓ ઉઘાડી

ઉઝાડી ખૂશખોશ કરી હતી. પેલા બિચારા ગરીબ બન્ધુને તો તેમાંનું કશું જ નહોતું. માંડમાંડ પેટનો ખાડો પૂરતો છતાં અંતે તો બન્ને સરખાં. ત્યારે કશો ય ફેર ન દીડો ત્યારે ફરીના મુખમાંથી સવા પડ્યું:

ક્રીતને તવંગર હો ગયે, ક્રીતને બી મુક્તીસ હો ગયે;
યદુ ખાખમે જળ મીલ ગયે દોનો બરાબર હો ગયે.

આ જ અનુભવ સિકંદરને મરતી વેળાએ થયો. એને બચાવવાને પાંચસો હકીમો, પાંચથી દશ લાખની ફાજ, અખતેનો ખનનો હતો, પણ એને જતી વેળાએ એ બધું નકામું થયું અને પશ્ચાત્તાપનો પાર ન રહ્યો. 'બાધી મૂકીએ આવ્યો હતો, ખાલી હાથે ગયો,' આ વાત ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. આવા અનેક દૃષ્ટિા આપણને પાઠ શીખવી રહ્યાં છે, માટે જ ફરી ફરીને કહું છું કે 'ખરું' સ્વર્ગ ચિત્તનો પ્રસાદ, દૃષ્ટિની વિશાળતા, હૃદયની નિર્મળતા, સમભાવની સમૃદ્ધિ અને દિવ્યતાભરી મનની મધુરતા છે.

મનનો મધુર મકરંદ

આવો મનનો મધુર મકરંદ પોતાને અને પરને ઉભયને રસિક બનાવે. પ્રકાશનો પુલ પોતે પ્રકાશે અને બીજને પ્રકાશ આપે. લીંબડાનું વૃક્ષ કે અંધારું પોતે જ કડવું અને કાળું, તે બીજને શી રીતે મીઠાશ કે ઉજાસ આપે ?

હવે તમારે એવી સ્થિતિ કેમ અને ક્યારે આવે એ પૂછવાપણ રહ્યું નથી. ક્રમે ક્રમે એ બધું દૃષ્ટિા આપી આપીને કહેવાયું છે. એ બધું ફરી ફરી વિચારશો અને જીવનમાં ઉતારશો.

આત્માને ઓળખવા પહેલાં તો માનવતાથી માંડીને ઠેઠ માર્ગાનુસારીની જૂમિકા તૈયાર થવી જોઈએ. માનવતા એટલે વિચાર-ભરી શક્તિ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા. એ સાધતાં પહેલાં પાશવી અને દાંનવી વૃત્તિના અનેક દુર્મને ઓળંગવા પડે છે, અને સાચી વસ્તુ

મેળવવા પૂરેપૂરી કીમત ભરતી પડે છે. ધણા કાળના જામી ગયેલા મેલા સંસ્કારોનું રૂપાંતર કરી દિવ્ય જનાવી અંતઃકરણના પ્રદેશને સ્વચ્છ કરવો પડે છે. ધનલાલસાનાં ફાંફાં છોડી દેવાં પડે છે. વિકાર, વિલાસ અને વ્યસનોના પાપંથી ચેતના રહેવું પડે છે. હકની મોટી જ પરિશ્રમે મેળવવાની રહે છે. પોતાને મળેલા સાધનોનો સ્વાર્થભોગે સદુપયોગ કરવાનો રહે છે, અને છેવટે અહંવૃત્તિનું બંધન છેદવું પડે છે. એ જીવનિકા છેલ્લે, ત્યારે જ સત્યનું દર્શન થાય છે. માટે મિથ્યાભિમાનનું પડખું છોડીને પોતાની જાતને પ્રભુ અને પ્રભુનાં બાળકો અર્થે બૂલી જવા સુધીની સ્વાર્થહિતા ખીલવવી પડે છે. મતલબ કે જીવનનું ધડતર જ નવી પ્રણાલિકાએ કરવું પડે છે.

મનુષ્ય એટલે સંયોગાધીન પ્રાણી, મનુષ્ય એટલે પંચમહા-ભૂતનું આકર્ષિત બની ગયેલું સચેતન પૂતળું. આવી વ્યાખ્યાઓ બૂલી જઈને મનુષ્ય એટલે નૈસર્ગિક લક્ષ્મી અને સુક્ષ્મ શક્તિઓનો અડગક ભંડાર, દેવનું પૂજ્ય પાત્ર અને પ્રભુનું સચેતન કેન્દ્ર, એનું જ બાળક. એ ભાવના અણુએ અણુમાં ઓતપ્રોત થતી નેઈએ. નિર્બંજતા, વહેમ, અવિશ્વાસ અને પામરતા જેવા વજગાડને જામત બનીને ખંખેરી નાખવા નેઈએ. એટલે તમાર્ગ હૃદય સ્વર્ગીય જન-વાનાં એ નિર્મલેહ પાત છે.

અમારો સર્વને છેડી માત્ર સદૈશ આટલો:
ઉતાડો સ્વર્ગ સંસારે, મીઠી માનવતાબધુ.

.....હતિ.....

જન્માષ્ટમીનું રહસ્ય

[પ્રવચન છવીસમું]

શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે માનવજાતિના વિકાસ માટે વૈશ્યોને
બોધેલો કૃષિ અને ગાપાલન એ સનાતન ધર્મ

આત્મબંધુઓ અને માતાઓ !

આજનો દિવસ જન્માષ્ટમીનો છે, જે કે જન્માષ્ટમીનો દિન
સમસ્ત ભારતને માટે અદ્વિતીય દિન છે. જન્માષ્ટમીનો દિવસ એ
ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રનો જન્મદિન છે, આ વાત તો સહુ કોઈ જાણે છે,
પરંતુ જન્માષ્ટમીને જયંતી માની શા માટે ઊજવીએ છીએ તેનું
રહસ્ય તો કોઈ વિરલ જ જાણતો હશે. આજે હું તમને તે જ
દૃષ્ટિબિંદુથી જયંતીનું રહસ્ય સમજાવવા માગું છું.

જયંતી શા માટે ઊજવવી ?

પ્રથમ તો જયંતી શા માટે ઊજવવી ? અને કોની ઊજવવી ?
એ જ પ્રશ્ન છે. જે જયનું જીવન જીવી ગયા તેની જ જયંતી ઊજવાય,
અને આપણે જે જાતના જયના જીવન માટે ઝંખીએ છીએ તે
જાતનું જેણે જીવન જીવી નાપ્યું હોય તેની જયંતી ઊજવાય. ભગવાન
કૃષ્ણ યુક્તયોગી હતા; ભગવાન મહાવીર અધ્યાત્મયોગી હતા, અને
ભગવાન શુદ્ધ નિર્વાણરહસ્યને પામ્યા હતા. આ રીતે એ મહાપુરુષો

જ્યનું જીવન જીવ્યા હતા અને સમસ્ત વિશ્વને જ્યનો સંદેશ આપ્યો હતો. માટે જ આપણે તેમની જ્યંતી ઊજવવીએ છીએ, અને તે જ દિવસે જ્યંતી ઊજવવી એકાએક.

આપણે આજે શી રીતે ઊજવવીએ છીએ ?

આજે તો આપણે તેની જ્યંતી નથી ઊજવતા, પરંતુ બાળ-શિક્ષા કરીએ છીએ, અને આપણી એ બાળલીલામાં તે ભગવાનોને પણ આપણા જેવા કદાચી તદ્દનુસાર અતિ તુચ્છ રીતે ઉત્સવ ઊજવી, જ્યંતીની કલિસમાપ્તિ માની બેસીએ છીએ.

ભુજો એ બાલકોડનું એક પ્રદર્શન બતાવું. જૈન હશે તે ભગવાન મહાવીરના જન્મદિને તેને જન્મભવરો. વૈષ્ણવ હશે તે કૃષ્ણ-દુષ્ટીને દિવસે કોળામાં ડગળી પાડી તેમાં ભગવાનની મૂર્તિ પધરાવી, ડગળી ખોલી બાળે ગર્ભમાંથી હમણા કેમ ન જન્મ્યા હોય, તેમ જન્મ કરાવરો. કાઈ તેમની મા બનશે તો કાઈ વળી પિતાજી બનશે. અને તેને કાઈ પ્રશ્ન કરે કે ભગવાનનો વળી જન્મ હોઈ શકે ? જેઓની પ્રેરણા જીલદુ જન્મ, જરા, મૃત્યુના દુઃખથી મુકાવે છે તેવા એ ઉપકારકો, મુક્ત થયેલા ભગવાનોના પણ આપણે જન્મ કરાવીએ અને તે પરમપિતાને બાળક બનાવીએ (આપણે તેના બાળક બનીએ કે તેને બાળક બનાવીએ ?) તેમજ તે ઉત્સવ કરી જ્યંતીની પૂર્ણતા કદાચી લઈએ એ આપણી મૂર્ખતા જ છે, અને તે બાળકોડા જ ગણાય. જો કે જેઓ આમ કરે છે તેઓ ભક્તિભાવે જ કરે છે, તેમાં શંકા નથી; પણ તે ભક્તિ અસાધને લઈને જીલદી દિશામાં દોરાઈ ભય છે, તે જ હું સમજાવવા માગું છું. ખરેખર અહીં એક તત્ત્વત્ત્વ પુરુષ હે છે કે:-

મોહાન્ધકારે જ્ઞમતોહ સાવત્ર સંસારદુઃખઃ કદપ્યંમાનઃ ।
 યાયત્રિવેકાકંમહોદયેન યથાસ્થિતં પશ્યતિ મારમરૂપમ્ ॥
 ત્યાં સુધી વિવેકરૂપી સ્થળે ઉદય થતો નથી ત્યાં સુધી

જન્માદ્યમીનું રહસ્ય

આ સંસારના જીવો મોહાધિકારમાં ગતાનુગતિક લભ્યા કરે છે અને બીજાઓનું અંધ અનુકરણ કર્યા કરે છે. મોહ એક મહા નીશા છે, એ નીશામાં ચક્રચુર બનેલા બિચારા ખરું સ્વરૂપ કદી જાણી શકે જ નહિ. આ જ સ્થિતિ લગભગ આજના જયંતી ઉજવનારાઓમાં મોટે ભાગે પ્રવર્તી રહી છે.

જયંતી શી રીતે ઉજવાય ?

વસ્તુતઃ વ્યક્તિની જયંતી વ્યક્તિને લીધે ઉજવતા નથી, પણ વ્યક્તિના અનંત ઉપકારો અને સદ્ગુણોને અનુલક્ષીને આપણે જયંતી ઉજવવી જોઈએ. તેટલો જ ખ્યાલ રહે તો આપણને ગમે તેવું આપણે ન કરી શકીએ, પણ તે પ્રશ્નને ગમે તેવું વર્તન કરીએ. આજે ગોકુળઅષ્ટમી હોવાથી ભગવાન કૃષ્ણને શું ગમતું હતું તે જ વિચારવું ઘટે. જુઓ: તે ભગવાન હતા ત્યારે ભારતની દેવી પરિસ્થિતિ હતી તે નીચેના શ્લોકથી સમજાશે:

યદા યદા દિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્મંવતિ મારત ।

અધ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંમવામિ યુગં યુગે ॥

હે ભારત ! ત્યારે ત્યારે આ જગતમાં ધર્મ વિકૃત થાય છે અને અધર્મનું જોર વ્યાપે છે, ત્યારે તેવા સમયે અત્યાચારનું અનિષ્ટ તત્ત્વ વધે છે; એ અનિષ્ટ તત્ત્વ વધવાથી સત્યમાં લાંચન પેસે છે અને તે લાંચનથી પ્રજા પીડાય છે. માટે એ પીડા નાબૂદ કરવા અને સત્યનું રહસ્ય સમજાવવા માટે હું યુગે યુગે જન્મ લઉં છું.

આ કંઈ અવતારવાદનું નિરૂપણ નથી પરંતુ ખરેખર જગતની એવી વિકૃત સ્થિતિમાં કોઈ ને કોઈ શક્તિશાળી વિભૂતિ જગતના ઉદ્ધાર અર્થે ઝગડી જ જાહે છે તે બતાવવાનું રહસ્ય છે. તે જ રીતે આ ભારતના કોઈ દુઃખદ કાળે ભારતની પ્રજા વહેમ, રૂઢિ અને અસા-

નતાથી પીડાતી હતી ત્યારે તેવા સંયોગો વચ્ચે લગવાન કૃષ્ણનું આગમન થયું હતું. તે લગવાને દુઃખી પ્રાણને દુઃખથી છોડાવવા માટે મુખ્ય ચાર ધર્મો બતાવ્યા હતા. પ્રાણલુધર્મ, ક્ષત્રિયધર્મ, વૈશ્યધર્મ અને શૂદ્રધર્મ. આ ચાર જાતિની ઝોળખ જન્મથી કે ગુણથી?

તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદ્ ગીતાનું જ જાણે છે કે-

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાર્જયમેવ ચ ।
જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં, બ્રહ્મકર્મ સ્વમાયજમ્ ॥

સહજ શાન્તિમય જીવન, આત્મદમન, તપશ્ચરણ, પવિત્ર અંતાઃકર્ણ, તેજસ્વી ક્ષમા, ઉદાર મૃદુતા, ચીન, વિજ્ઞાનતા અને શ્રદ્ધા એ પ્રાણલુના સ્વાભાવિક ગુણો હોય. પ્રાણલુ જન્મથી નથી યતો, સત્કર્મથી થાય છે. આ જ જાતનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ પ્રાચીન એવા જૈન અને બૌદ્ધ બંને ધર્મમાં છે. મહાવીર કહે છે કે:

કમ્મુણા ઘમણો હોઈ કમ્મુણા હોઈ સત્તિયો ।
કમ્મુણા વરેસો દોઈ સુહો દઘઈ કમ્મુણા ॥ ૧ ॥

કર્મ (કાર્ય)થી જ પ્રાણલુ, કર્મથી જ ક્ષત્રિય, કર્મથી જ વૈશ્ય અને કર્મથી જ શૂદ્ર કહેવાય છે.

ક્ષત્રિય કોણ ?

શૌર્ય તેજો ધૃતિદર્શનં, યુદ્ધે વ્યાપ્તપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરમાયજ્ય ક્ષાત્રં કર્મ સ્વમાયજમ્ ॥

શૂરીરતા, તેજસ્વિતા, વૈર્ય, દક્ષતા, સંઝામમાં અબીરતા, ઉદારતા અને અશ્વર્ય એ ક્ષત્રિયના સ્વાભાવિક ગુણો છે. ક્ષત્રિય વ્યાપારમાં કુશળ ન હોય તેની ફિકર નહિ, કાળુ કે તે કંઈ તેનો ધર્મ નથી. પણ ગામમાં ડકુઓ આવ્યા હોય ત્યારે તો તે કાળુ પણ ન થાયે. તે કાર્યમાં, તે ટળામાં તો તે કુશળ જ હોય, કારણ કે ક્ષાત્રધર્મ એ જ તેનો ધર્મ. પ્રાણને વિપત્તિમાંથી ઉગારવી તે જ

જન્માદમીનુ મહત્ત્વ

તેનું દર્શન્ય તે ખાતર તે નરી શીટ, પણ પોતાનો ધર્મ તો ન જ ચૂકે મુદ્દમા જઈ પાઠો કરે તો તેની જનેતા લાગે તેની માતાના દૂધમા સૌર્યના સગ્ગરો દાસી દાસીને લવા હોય ક્ષત્રિયને ધનનો લોભ ન હોય, તેને તો પ્રગ્નના ચાહનો લેખ હોય, તેથી તે જડ તિન્નેરીમાં નાણા ન ભરી રાખે પણ પ્રગ્નની જીવતી મૂર્તિમત તિન્નેરીમાં નાણા ભરે. તેનું તેજ તેનો પ્રભાવ અને તેનું અશ્વર્ય જોટલુ તો ઉગ્ર હોય કે મુનેગાગેનો મુનો ત્યા ત્રાસતો કરે. ભલભલા તેના તેજમા અજાઈ જાય

શૂદ્ધકર્મ

શુદ્ધકર્મ જોટલે મેળાકર્મ તે • તો જીવમાત્રનો આમાન્ય ધર્મ ગણાય તે તો સૌમાં સ્વાભાવિક હોય જ શુદ્ધ જનતા દાને તે કદી બ્રાહ્મણે ન બને અને વૈશ્ય પણ ન બને સેવાનું કર્મ એ તો યોગીઓનો પણ ધર્મ ગણાય સેવામા જોને સગમ આવે છે, મેવાના કર્મને જે પુ-૭ ગણે છે, મેવામાં જે નીચતા કહે છે, તે ખરેખર પોતે જ અધમ ગણાય સેવા એ તો પગમ અમૃત છે ભગવાન કૃષ્ણચક્રે સેવાને પોતાના જીવનમાં સર્વોપરિ સ્થાન આપ્યું હતું તેના સાચા ભક્તો કદીયે સેવાને કે સેવકને ન અવગણી શકે હવે આપણે એ ભગવાને વૈશ્યધર્મ ગો સમજાવ્યો છે તે જોઈએ

વૈશ્યકર્મ

કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોપાલન આ ત્રણ વૈશ્યોના મુખ્ય ધર્મો છે શ્રીકૃષ્ણ તો પોતે જ ગોપાળ ગણાય કે ગોમુળમા ગાય ચરા વગર તરીકેનું જીવન સ્વીકારીને પોતે જ વિખ્યાત-જગવલ થયા છે, તે સખધમા તો સ્પષ્ટ મરવાનું છે જ ક્યાં? વળી જોતોના આદિ-ભગવાન શ્રી કૃષ્ણભદ્રે પણ એ ત્રણ વર્ણોને પોતપોતાના નિર્વાહ અર્થે કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોપાલનાદિ સેવાના પાઠો શીખવી જ્યામાં પ્રીતિ ક્યાં હતી આ પરથી જોઈદર્શનમાં તેનું ઉચ્ચ મ્થાન કે તે પણ સ્પષ્ટ છે

બ્યાપી રહેલો ભ્રમ

પરંતુ આજની તેમના ભ્રમ તરીકે ઓળખાવી ગૌરવ લેતી પ્રજા તે પગમધુરોના આશયને અમજી શકી નથી ભક્તિ કોને કહેવાય ? તેનું તેને જ્ઞાન જ રહ્યું નથી આજે વધુ દુઃખનું કારણ તો એ છે કે અહિં સમ તરીકે જહેવકાવતી કોન પણ અહિં સાનુ સાનુ સ્વરૂપ સમજતી નથી ને તેથી જાણે અજાણે અહિંયાને નામે પણ અતિહિમાને પોષી રહેલ છે

જગતનું જીવન

આખાએ જગતનું જીવન કૃષિ પર છે અને તે કાર્ય કરતું એ વૈશ્યનો મુખ્ય અને અનિવાર્ય ધર્મ ગણાતો છે, પણ આજે તો વૈશ્યનો મોટો વર્ગ કૃતિજનન તરફ ઉપેક્ષાગુદ્ધિ જ ગણે છે અને કેટલોય વર્ગ ખેતીના મર્ચમા જે પાપ થાય છે તે અવર્મ છે એમ માની બેસે છે આ માન્યતા કેવળ જૂવલરેલી છે પાપ કોને મા? અને ક્યા ? તે સૌથી પ્રથમ સમજી લેવું જોઈએ વર્મનો નાશ ક્યાં થાય ?

જ્યાં કર્તવ્ય ભુલાય ત્યાં જ ધર્મનો નાશ થાય તમારું કર્તવ્ય સમજ્યા એટલે ધર્મ ગણાય ધર્મ અને અધર્મની બ્યાખ્યા પોતાનું ધ્યાન અને કર્તવ્યાન્તર્વ્ય પર નિર્ભર છે વૈશ્યોએ સમજવું જોઈએ કે કૃષિ એ અધર્મ જ હોય તો કદાચેવ જગતના પોતે લોકોને અસિ મસી અને કૃષિ આદિ સર્વ પ્રજાગતી જીવનનિર્વાહ અર્થની કળાઓ શા માટે શીખવત ? શ્રીકૃષ્ણે પણ એ જ પ્રિય હતું તમે જો વૈશ્ય હો તો તમારે માટે પણ ગીત્તે કયો ધર્મ હોઈ શકે ? વૈશ્યોનું તો અનિવાર્ય જીવન કર્મ છે

વસ્તુતઃ કૃષિકાર્ય કરવું એ અધર્મ નથી, વાણિજ્યકર્મ કરવું એ અવર્મ નથી, પણ તે ધધાર્મા પ્રિવેષ્ટે જૂની જગે, કર્તવ્યને નેવે મૂકવું તે અધર્મ છે આપારી-એમ માલ બતાવે અને આપે

જન્માદમીનું રહસ્ય

ખીલે; દેખાડે વધુ અને આપે જોખું; આનું નામ જ અધર્મ—અર્થાત્ કર્તાવ્યની ત્રુટિ. એ જ અધર્મ. વૈશ્યધર્મ જે વૈશ્ય ભૂલે તે જ અધર્મ. તે પોતાનું કર્તાવ્ય ચૂક્યો એટલે આત્માને ભૂલ્યો, અને સાથે સાથે પરમાત્માને પણ ભૂલ્યો સમજવો. કારણ કે જે જગ્યાએ ખેતી નથી ત્યાં શું થાય છે તે તમે જાણો છો? ત્યાં માંસ ખવાય છે; જાનવરો અને મનુષ્યો જેવા ઉપયોગી જીવોનો વધ થાય છે.

હિંદુ આર્ય ગણાય છે. શાથી? ખેતીથી જ. આર્યદેશ એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે. ત્યાં આર્યનો ધર્મ એટલે કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોસેવા હોય. આખા જગતનાં નેત્રો આર્યદેશને લેધ થનથનાટ કરે છે, નાચે છે, આહ્વાદ્યેલાં બને છે. આર્યભૂમિ નિધાન સમી છે, એમ કહે છે, શાથી? એ પ્રશ્ન પૂછો તો જવાબ મળી જ રહેશે કે આર્યદેશ સૌનું જીવનધન છે. કારણ કે આર્ય દેશની જાહોજલાલી ખેતી, ગોસેવા અને ન્યાયયુક્ત વાણિજ્યમાં રહેલી છે, અને તેથી જ વૈશ્યોનો એ ધર્મ ગીતામાં ગણાયો છે. ભારતનો વૈશ્ય જગતનો પિતા ગણાયો તે પણ આને જ લીધે.

પરંતુ આજે તો વર્ણશ્રમના ધર્મ જ ભુલાઈ ગયા છે. વૈશ્ય એટલે વાણિયો એમ સમજાયું છે, ત્યારે જ આ ગોદાળો ઊભો થયો છે.

કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોસેવા એ ત્રણ

વૈશ્યના જ અંગેઠ અને મુખ્ય ધર્મો શા માટે?

ગોપાલન પર માનવોનું જીવન છે તેથી જ ગોસેવા એ ધર્મ છે. કૃષ્ણને ગોપાલન આથી જ પ્રિય હતું. ગોપાલનમાં પોતાનું અને સમાજનું બંનેનું રક્ષણ છે. આથી જ શ્રીકૃષ્ણે ગોમેવાને સ્વધર્મ ગણ્યો અને સમજાવ્યો. ગીતાજી તો ત્યાં સુધી કહે છે કે:

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધમં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥

સાર્થકતા છે કે બાળલીલા કર્યા કરવી તે સાચી જ્યંતીની સાર્થકતા છે? આ સમજવા માટે એક નાનકડું દર્શાત આપું.

એકદા એક સ્વામીએ સેવકને આજ્ઞા કરી કે ‘અમુક વખત પહેલાં તારે આ કાર્ય પતાવી દેવું. કારણ કે તે ઘણું જ જરૂરનું છે તે ન જૂઠ્ઠાનો. ફરી એતબ્યા કે ન જૂઠ્ઠાનો. જી.. હા કહી પેલો નોકર તો ઘેર આવ્યો. અને આપેલું કામ બાળુએ મૂકી તેણે નાહી ઘોઘી સ્વચ્છ થઇ દીવો કર્યો તેમજ મહારાજના નામની માળા હાથમાં લીધી અને માળામાં જણાવેલા વખત સુધી મહારાજના ફરમાનનું ખૂબ ખૂબ ભક્તિપૂર્વક ચિંતન કર્યું. સારાંશ કે મહારાજના નામની અને કાર્યની માળા તો ખૂબ ફેરવી, પરંતુ બતાવેલું કાર્ય ન કર્યું.

બીજે દિવસે સવારના તે પોતાના માલિક પાસે ગયો, ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે કામ કરી આવ્યો કે? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે મહારાજજી! આપનો હુકમ સાંભળ્યા પછી લાગ્યો જ તે કામ કરવાને બદલે હું ઘેર ગયો અને નાહી, ઘોઘી, ધૂપદીપકથી આપના નામની માળા ફેરવવા લાગ્યો અને ભક્તિપૂર્વક આપનું ચિંતન કર્યું. આ સાંભળતાં જ મહારાજ ક્રોધાવમાન થઈને સહસા બોલી ઊઠ્યા કે: અરે મૂર્ખના સરદાર! તને કહ્યું હતું તે કામ કર્યું કે નહીં? તે કહે ને, બીજી પંચાત શી કરે છે? જવાબમાં તેણે વીલે મોટે કહ્યું કે કામ તો નથી કર્યું. કહો, આ જવાબથી માલિક પ્રસન્ન થાય કે અપ્રસન્ન થાય?

હવે આ ઉપરથી તમે પોતે જ વિચારો કે શ્રીકૃષ્ણના નામની માત્ર માળા ફેરવવી એ જ સાચી ભક્તિ છે કે તેમના ફરમાનને તાબે થવું તેમને રુચે તેમ વર્તવું તે સાચી ભક્તિ છે! ભગવાન કેમ પ્રસન્ન થાય? તેને કાણ પ્રિય હોય?

તેના ઉત્તરમાં બીતાજના બારમા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે:

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

દર્પામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મૈ પ્રિયઃ ॥૧॥

જેનું વર્તન ક્રોધને દુઃખરૂપ ન હોય પરંતુ ઉપકારક જ હોય, જે ક્રોધને લાયકે ત્રાસ ન આપે અને પોતે પણ નિર્ભય રહે તેમજ હર્ષ, શોક, લય અને ઉદ્વેગથી મુક્ત હોય, એ જ સાચો ભક્ત છે, તે જ મને પ્રિય છે.

આજનો કરુણ દશા

આજે હડેએક ગોધન પ્રતિદિન લાખોની સંખ્યામાં નષ્ટ થઈ રહ્યું છે. જે પર ભારત તનુજોનાં ચૈતન્ય, શક્તિ અને પ્રાણ ટકી રહ્યાં છે, તેની આ દશા ! સાચો આર્થ—સાચો જુબુજુભક્ત આ દમ્ય નોદ્ધને ક્ષણભર પણ સ્થિર રહી શકે ખરો ? છતાં આજે તો પ્રતિદિન તે કરુણ દશા જોવા છતાં, અને એ પેનુમાતાના મરણના કરુણ ખરનિ નિત્ય સાંભળવા છતાં સૌએ મોતપૂર્વક જીવી રહ્યા છે. આથી બીજી કઈ વધુ દુઃખદ દશા હોઈ શકે ? અમેક ઉપકારી એવી ગાયમાતા પર આપો હળાદળ જુલ્મ થાય અને તે નિભાવી લેનાર ગોપાલનો ભક્ત ગણાય ! શું એ તમોને વાસ્તવિક લાગે છે ?

પ્રત્યુપકાર

એક વખતે એક કવિને એક બાદશાહે 'પ્રથમ પૂછ્યો કે નાગિયેર પોતાના પેટમાં પાણી રાખે છે તેનું શું કરવું હતો ? કવિએ કહ્યું:

प्रथमं ययसि पीत, तमेवमल्पं स्मरन्त-

शिरसि निहतभारा, नालिकेरा नराणाम् ।

उदकममृतकलशं, दधुराजीषितान्तम्

नदि फलमुपकार, नाधसो विस्मरन्ति ॥

ત્યારે નાગિયેરી નાની હતી ત્યારે તે જુલ્મના માલિકે તેને પાણી પાતું હતું. પાણી પીને ઉઠેરી ગોટું થઈ એ ઉપકાર થઈ કરી પાણીના બદલામાં હમેશાં અમૃત જેવું ઉઠેરનારને પાણી

પાવું એ વિચારથી નાળિયેરનું વૃક્ષ પોતાના જીવન સુધી અમૃત જેવું મિષ્ટ અને નિર્દોષ પાણી સંધરી ગળી ઉપકાર ફેડે છે. એક નાળિયેર જેવી સામાન્ય વસ્તુ પોતાના ઉપકારક પ્રત્યે આટલી વફાદાર છે ત્યાં મનવ કેવો ઉપકારક હોઈ શકે ? તેની તુલના કરવાની શુદ્ધિ કેળવો. આજનો દિવસ એ વાત સંભારવા માટે છે.

ગાયમાતાના ઉપકારો

ધેતુના ઉપકારો ન વર્ણવી શકાય તેટલા અનેક છે. તેના શરીરના પ્રત્યેક ભાગમા ભાગતના આર્યોની સજીવની ભરી છે. આજે તંત્રી લોકો જેના દૂધ દહી, માખણ, મલાઈ, ઘી, ઝાશ ખાઈ કે તેને કસાઈવાડે હડસેલી મૂકતા જરા પણ અચકાતા નથી, અને ઇલાક જેવા પણ મૂર્ખાઓ છે કે જેઓ આવા ધાતકી કાચો સામે આખમિઆમણા કરી પામર જીવન જીવી રહ્યા છે. 'કરશે તે ભરશે, આપણે શું કરીએ ? કર્મનાં પગિણામ આવા જ હોય છે.' જેવાં એવા વાક્યો બોલી દેના ખાનારા બિચારા મૂઢ પુરુષો શું આર્યત્વ ટકાવી શકશે ?

ઉદ્દગોધન !

વહાલાઓ ! આયદેશ એ તો જગતનું ગતનું શાન્તિયત્ર જે આર્યદેશની સલામતી પર નિર્ભર છે તે આર્યદેશમા પણ આર્યત્વ તો અમુક વિભાગમાં જ છે. જે વર્ગ જૈન અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયથી અલક્ષ્ય છે તેટલો જ વર્ગ તદ્દન વનસ્પત્યાહારી છે જાકીના સૌ લગભગ રૂઢિ કે રસસ્વાદને વશ થઈ માસાહાર કરી ગયા છે અને જાણ્યે અજાણ્યે ઉપયોગી પ્રાણીઓની હિંસા તેઓ દ્વારા થઈ ગઈ છે તેથી તેઓની અજ્ઞાન દશા દૂર કરવાના કાર્યની જવાબદારી પણ ઉપરના વર્ગ પર જ હોય છે.

તમારો સમાવેશ ઉપના વર્ગમાં યાવ છે માટે જ તમને પુનઃ પુનઃ યાદી આપવી પડે છે કે ન્યાં સુધી ગાયમાતાઓની કલ્પ

આપણા જ પાદરમાં ચતી હોય ત્યાં સુધી ગાયેના પાલક એ ગોપાલની જયંતી અર્થપૂર્ણ બિજવવી ઘટે. ખરેખર આજે દૃષ્ટ્યની દ્રિષ્ટિ તો ન બેવી ઘટે, પણ કૃત્યખાનાનાં દરેક બેવાં ઘટે કે ત્યાં એ પવિત્ર, નિર્દોષ અને અતિ ઉપયોગી પશુઓના રક્તપ્રવાહો રેલાઈ રહ્યા છે: એ શોણિતની નદીઓ, હાડકાના ગંજ અને માંસના ઢગલા: એ બધું એ બધું બેવા પછી તમારી આંખો ખૂલે અને અનુકંપાના, દયાના, અને અહિંસાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજવાની તમોને તક મળે એમ ઇચ્છું છું. આ બધું હું એમને કહી રહ્યો છું કે જેનામાં ધાર્મિકતા છે, ભક્તિ છે, પ્રાણપ્રેમ છે, છતાં આજે જેમનું સુકાન બિલટા માર્ગ પર દોરાઈ રહ્યું છે. ભાઈઓ ! ભક્તિનું રહસ્ય સમજો. જયંતીના ઉદ્દેશને સમજો.

અભયદાનનું ફળ

આ વાત તો હું તમારા ઉપકારકના ઉપકારને સંભારી તેનો અલ્લેા વાળવાની જ કહું છું. શ્રીગોપાલ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે શુભમાત્ર સાથે મિત્રતા રાખો, અને તે ભગવાનની અહિંસાની વ્યાખ્યા તો ત્યાં સુધી બંડી અને દુરદર્શી પહેંચે છે કે યત્ન પ્રત્યે પશુ મિત્ર-ભાવથી અને મેવાભાવથી વર્તવું ઘટે. જે હિંસા કરતો નથી અને જોઈ પગ ચકતો નથી, તે અહિંસક છે. કારણ કે વસ્તુના પ્રેમ એ એવી પવિત્ર વસ્તુ છે કે દેવ, વૈર, અને ઝેર એ બધું તે અમૂનમાં સ્વચ્છ અને નિર્વિકાર બની રહે છે.

એક દૃષ્ટાંત

એકલા દારિકા નગરીના એક મહોત્સવામાં વિવધ જાતીના સર્પ નીકળેલા. તે જોતાં વાર જ ત્યાંના લોકો એકત્રિત થઈ ગયા અને દૂર રહીને પથ્થર વગેરે ફેંકી મારવા લાગ્યા.

સર્પ ત્રાસથી પીડાઈ રહ્યો હતો, તેવામાં વિશ્વબંધુત્વની ખાવનાથી રંજાયેલો એક વીર આવી પહોંચ્યો. તેણે તેમને—મારના લોકોને

અટકાવવા માંડ્યા, ત્યારે તેમની ગેટ જથ્થુ તુરત જ ખોલી બહાર કાઢાઈ ! બસ કરો; એવી દયાવાળાના દીકરા હો તો આને તમારે ઘેર જ લઈ જાઓ અને સેવા કરો. લોકોએ તો ગુસ્સામાં જ કહ્યું, પંથુ તે દયાળુ માણસે તો તુરત જ પોતાનો જોળો પાથરી સર્પને લઈ લીધો. સાચા અહિંસક કે દયાપ્રેમી વીરને માટે આ કંઈ અસંભવિત વસ્તુ નથી. હમણાં જ મહાત્માજીએ ઝેરી સર્પને નિર્ભયતાપૂર્વક ગળે વીંટાળ્યાનો અદ્ભુત બનાવ 'હરિજનનંધુ'માં આવ્યો હતો.

સર્પ જેવા પ્રાણીને પણ બહુ સાન હોય છે. તેમાં વિષ હોય છે ખરું, પરંતુ તે વિષને પ્રેમનું અમૃત બનાવી શકે છે. તે પ્રાણી તેને જરાય કરડ્યું નહિ અને તે વીર એ સર્પને ગામ બહાર લઈ જઈને વગડામાં મૂકી આવ્યો. જ્યારે તે ગામમાં પાછો ફર્યો ત્યારે પ્રથમથી એ દૃશ્ય જોનાર કોઈ એક ધનાઢ્યે કહ્યું કે, “ભાઈ ! આ જીવન બચાવવાનું પુણ્ય મને આપ અને બદલામાં તું મારે તેટલું તને ધન આપું.”

પેલો માણસ તો પ્રામાણિક જ હતો. તેને વધારે ખપતું ન હતું અને ચોક્કસ લેવું નહોતું તેણે કહ્યું: આ સોદાનોં તોડ આપણે ન કાઢી શકીએ. એ તો કોઈ બન્ને વસ્તુને પામેલો પુરુષ હોય તે જ કરી શકે. તેમ વિચારીને તે યુધિષ્ઠિર પાસે ગયા, અને ન્યાય તોળવાની અરજ કરી. શ્રી યુધિષ્ઠિરે પણ એ ન્યાય તોળવામાં અસમર્થતા બતાવી, અને તેઓ બન્ને ખુદ લગવાન કૃષ્ણ પાસે ગયા. શ્રીકૃષ્ણ અંદ્રે કહ્યું કે ધન અને ધર્મ બન્ને વસ્તુ જ વિભાજ્ય છે. ધર્મ એ અંતરની વસ્તુ છે અને ધન બહારની વસ્તુ છે. અંતરની અને બહારની વસ્તુની તુલના ન જ હોઈ શકે. તે છતાં ધનાઢ્યે કિંમત આંકવાની માગણી કરી ત્યારે તેના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ લગવાને કહ્યું:

यो दशात् काञ्चनो मेरुः कृत्स्ना चैव वसुंधरा ।

एकस्य जीवितं दद्यात् न च तुल्यं युधिष्ठिर ॥

હે યુધિષ્ઠિર ! કદાચ કાઈ સુવર્ણનો મેરુ આપી દે, કિંવા આખી પૃથ્વીનું દાન કરે, તોપણ એક જીવના જીવિતદાનની તુલનામાં તે દાન કદી આવી શકે નહિ. આ કથન સાંભળી પેલો લક્ષ્મીવાન તો કંડો જ સમજ્યો. બધુઓ ! જેરી જગતને જીવનદાન આપવાથી જ્યારે આટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય તો પછી હજારો મનુષ્યોને જિવાડનાર એ ઉપયોગી જનનરના જીવનદાનનું કેટલું મોટું ફળ મળે ? તે તમે પોતે જ વિચારો.

જન્મે સાધના

દુધાળાં પશુઓને જીવનદાન આપવાથી, ગોપાલન કરવાથી અને ગાયોને આશ્રય આપવાથી એક તો આપણે ગોપાલના મુપુત્ર બનીએ અને ધનનો પણ સદુપયોગ થાય. ધન દેશણે પડે અને ગાયોની સેવા થાય. કેવી રીતે અને સરસ વસ્તુ છે ! કેટલાક ધીમં તોને પોતાના રૂપિયા લેખે લગાડવા માટે દુસ્તીઓ નીમવા પડે છે, ચેરીટીબલ દ્રષ્ટ કરવા પડે છે, વીલ કરી જવા પડે છે, તેને બદલે આ રીતે પોતાના જ સ્વદેસે અદાગે મરણને શરણ થતાં હજારો-લાખો જનનરોએ બચાવી શકાય. આ રીતે જનવરો બચશે અને પોતાની મૂડી દ્વારા મહત્ત્વ ધુણ ઉપાર્જન કરી શકાય.

જેનો કે વૈષ્ણવો તીર્થયાત્રા માટે સંઘ દાટે તે કરતાં આજે કલ્પ થતાં લાખો દુધાળાં જનનરોને કાળના કપાટાથી બચાવી તે જનવરોનો સંઘ દાટે તો ભગવાન ઋષભદેવ અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર બન્નેની પ્રસન્ન ભક્તિ થાય. ભગવાન મહાપીરે દુરમાયું છે કે—

एवं तु नागिणो सारं जं न दित्सु किंचन

સાની પુરખોના ઉપદેશનું માખણ જ એ છે કે, સાચી દયાના આરાધક બનવું. જેના હૃદયમાં વીરતાભરી દયા નથી તે ભગ્ન તો ગં પણ માખણ જ સાની ! પ્રાણીમાત્રની સેવા તે જ પ્રજાભક્તિ.

પરકાજ કદ ઉઠાવતાં, સત્યો ખરાં સમજાવતાં;
મેવા સમાજ જાગવતાં, ચત્તુ ચયું તો શું ચયું?

સેવા એ ભક્તિ શા માટે?

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે સર્વ જીવોને જીવન પ્રિય છે, સુખ પ્રિય છે, માટે તમોને સુખ લેઈએ તો ખીજને બચાવો, ખીજની રક્ષા કરો. પ્રાણના ભોગે જે ખીજનું રક્ષણ કરે છે તે જ સાચો ભક્ત છે.

તમે બહુ બહુ ગાયમાતાનાં ગીત ગાઓ કે ભજન કરો, તેમાં કંઈ તેની સેવા નથી. સેવા તો તેના રક્ષણમાં છે. [અહિંસાનું રહસ્ય નહિ સમજનારાં મૂર્ખ માણસો પોતે કાંઈનો વધ ન કરે એટલેથી જ પોતાની જાતને અહિંસક માની લે છે અને ભગવાનનાં ભજનો ગાઈને કે બાલ પૂજા કરીને પોતાને કૃતકૃત્ય અને પૂર્ણ ભક્ત માની જોડે છે. આ જાતની મૂર્ખતાએ વધુમાં વધુ જો કયાંય પણ તુકસાન થયું હોય તો તે ભારતમાં જ, એક તરફથી ભગવાનના ભક્ત ગણાયું અને ખીજ તરફ ભગવાનનાં હણાતાં બાળકો તરફ બેદરકાર, રહેવું આ તે કઈ જાતની ભક્તિ? જરા ઊંડાણથી ચિંતવજો.]

આ માત તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે, છતાં તમોને એક નાના દષ્ટાંતથી વિશેષ સમજાવું.

એક મહારાજાએ એક ગુનેગારને કાંઈ અપરાધને લીધે ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવેલી. તે કાળમાં ફાંસીના શિક્ષાપાત્રને ફાંસીએ અડાવતાં પહેલાં હાલ કપડાં અને કચેણી માળા પહેરાવી આખા ગામમાં ફેરવવામાં આવતો.

તે ગુનેગાર ગામમાં ફરતો ફરતો રાજમહેલ પાસે આવ્યો. ત્યાં આવતાં જ એક રાણીને માનવહૃદયસુલભ દયા આવી અને ત્યાં તેણે તેને એક દિવસ માટે બચાવી લેવાની મહારાજા પાસે માગણી કરી. મહારાજાએ રાણીનું વચનસન્માન જાળવી તેમ કરવા કબૂલ

ક્યું. તેણે તે ગુનેગારને પોતાના મહેલમાં બોલાવીને નવઝાઓ, સિન્ન સિન્ન પ્રકારની વાનીઓ નિષ્કળવી ત્રેમપૂર્વક જમાડ્યો અને અનેક વસ્ત્ર તથા આભૂષણોથી અલંકૃત કર્યો.

બીજે દિવસે બીજી રાણીએ પણ એક દિન બચાવવાનું વચન માગ્યું. રીતિ તો આ જ સ્વીકારી, પણ ફેર ચોટલો જ કે તેણે કંઈક પહેલી રાણી કરતાં વિશેષ મેવા કંરી. ત્યારબાદ ત્રીજી રાણી માટે પણ તેવું જ બન્યું.

તે મહારાજને ચાર પટરાણીઓ હતી. તે પૈકીની ત્રણ મહારાણીઓએ આ રીતે એક એક દિવસ પોતા ખાતર ગુનેગારને બચાવી લીધો અને અધિકાધિક મેવા કરી. છેલ્લે વારો મેઘથી રાણીનો આવ્યો. તેણે મહારાજ પાસેથી પ્રથમ જ માગી લીધું કે આપ વિચાર કરીને જ માગવાની રમ આપજો. મહારાજએ ક્યું: “ઘણી ખુશીથી. જે માગવું હોય તે માગો.” તેણે કહ્યું: “મારી એ માગણી છે કે તેને અભય કરો—મૃત્યુદંડની શિક્ષા માફ કરો.” મહારાજએ તેમ ક્યું અને તેને મુક્તિ આપી. તે રાણીએ તેને જમાડ્યો નહિ અને ઘેર બોલાવ્યો ૫ નહિ. આથી ત્રણે મહારાણીઓ એકઠી થઈ તેની મજૂરી કરવા લાગી કે, વાહ રે વાહ ! પટરાણી હોવા છતાં તેણે તે બિચારાને જરાય મોજ ન કરાવી અને કંઈ ખરચું નહિ. આમાં તેણે ક્યું છે શું ?

આ વાત સાંભળી મહારાજએ આ ચાર પટરાણીઓમાં સૌથી વધુ મેવા ટોણે બજાવી, તે જનતાને સમજાવવા ખાતર ખુદ તે ગુનેગારને જ બોલાવી મગાવ્યો. જ્યારે “આ ચારે મહારાણીઓમાં વધુ સેવા ટોણે બજાવી ?” એમ પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે જોડીને “પ્રાધાન્ય આપ્યું. આ જોઈ ત્રણે રાણીઓને બહુ આશ્ચર્ય થયું. તેણે ગુનેગારે પોતે જ આ વસ્તુને સ્પષ્ટ સમજાવી કે ત્યાં સુધી કે માથે મૃત્યુનો ભય હતો ત્યાં સુધી ભોગ, વસ્ત્ર, આભૂષણ કે

જોજન જરા પણ સુખકર નહોતું. મારે મન તે વિહારો નીરસ અને દુઃખરૂપ જ હતા. જ્યારે મૃત્યુનો ભય ગયો ત્યારે મને સૂકો રોટલો પણ અમૃતરૂપ થયો.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી તમારે ખૂબ ખૂબ સમજવાનું છે. જ્યાં સુધી આ ભારતમાં પ્રાણીધાતક અનેક કલખાનાં ચાલતા હોય ત્યાં સુધી જનવરોને નિર્ભયતા ક્યાંથી હોય? અને મુબર્કની તો વાત જ છોડી દો. તે જનવરોના ગવલી માલિકો જ્યાં સુધી તે મીઠું મીઠું દૂધ આપે ત્યાં સુધી ખૂબ સરસ અને સુંદર ખવડાવે, પણ જ્યારે દૂધ ઘટે ને વસૂખી જાય ત્યારે તેને માથે મૃત્યુનો ભય તો જીભો ને જીભો જ છે. પણ તેમાં ગિયારા ગવલીઓનોયે ગ્રા દો? તેની ધણીવાર એવી કપરી સ્થિતિ થાય છે કે તેમ ક્યાં વિના ખીન્ને ઉપાય રહેતો નથી. ધણા ગિયારા સાવ ગરીબ હોય છે અને તેથી જ્યાં સુધી ફરી દૂધ ન આપે ત્યાં સુધી તેને પાણી પોષી શકે તેવી તેમનામાં શક્તિ હોતી નથી. તેમાંના ધણાયે કરુણ અવાજોથી આજે કહે છે કે અમારાં પ્રાણપ્રિય જનવરોનો જો કોઈ દયાપ્રેમી હાથ ધરે તો અમે બહુ અલ્પ ધનમાં આપી દઈએ.

આ કરુણ અને દર્દી અજાજને કોઈ સાંભળે છે કે? શું આ નાનીસૂતી અને સરલ બાળતને હાથ ધરવી તે કાર્યને તમે અશક્ય માનો છો? એક વ્યક્તિ કદાચ સીધી રીતે સર્વત્ર ન પહોંચી વળે, તો તમે એક ચોક્કસ બવસ્થા નક્કી કરો અને તમારા આર્થત્વને અજવાળો.

હવે ગોપાલનની સંસ્થામાં તમારું ધન રોકો, અને ગોપાલની સાચી લાક્ષિત બજાવો. દીલુ કરી લેવાથી, કૂદકા મારવાથી કે ચૂરમાના લાડુ ખાવાથી જન્માષ્ટમી નહિ જીજવાય! ગોકુલઅષ્ટમી જીજવવા માટે હવે તો તમારે ઘેર ઘેર ગોકુલ વસાવવાં પડશે. ઘેર ઘેર ગોકુલ હશે ત્યારે જ ગોકુલઅષ્ટમી સાચી રીતે જીજવી ગણાશે અને ત્યારે જ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રસન્ન થશે. આજે જ્યારે કલખાનાં-

BL 13

BHAVAN'S LIBRARY

Call No. ઇ-૪ / ૫૧૦ / 55377

Title જ્ઞાનવગારું મહિ જગત ભા.૨

Author મુનિશ્ચી જ્ઞાનચંદ્રજી

This book is issued only for one week till

To be issued after

Date of
IssueBorrower's
NoDate of
Issue

ઇ-૪

૫૧૦

55377

BHAVAN'S LIBRARY

Kulapati K. M. Munshi Marg

BOMBAY-400 007